

T.C.

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİYÂRBEKİRLİ MEHMET SAİD PAŞA’NIN MİRÂTÜ’L-İBER
ADLI ESERİNİN 8. CİLDİNİN TRANSKRİBİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Gülcan AKÇINAR AKDEMİR

19901003

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Mehmet Salih ERPOLAT

Diyarbakır 2022

T.C.

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

YAKINÇAĞ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DİYÂRBEKİRLİ MEHMET SAİD PAŞA’NIN MİRATÜ’L-
‘İBER ADLI ESERİNİN 8. CİLDİNİN TRANSKRİBİ VE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Gülcan AKÇINAR AKDEMİR

19901003

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Mehmet Salih ERPOLAT

Diyarbakır 2022

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim –Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Diyârbekirli Sa’îd Paşa’nın Miratü’l-‘İber Adlı Eserinin Sekizinci Cildinin Transkripsiyonu” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğim ve tez yazım klavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

...../.../2022

Gülcan AKÇINAR AKDEMİR

ÖN SÖZ

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşamış ve önemli devlet görevlerinde bulunan Diyârbekirli Sa'îd Paşa; aynı zamânda edebiyatçı ve tarihçi kişiliğiyle de ön plana çıkmıştır. Çalışmamızın içeriği Diyârbekirli Said Paşa'nın on ciltlik eseri olan Miratü'l-İber adlı eserinin sekizinci cildinin transkribi ve değerlendirilmesidir. Bu eserin, Latin kökenli Türk alfabesine aktarılmış olması ile daha geniş kitlelerin okuyup anlamasını kolaylaştıracağına inanıyoruz.

Miratü'l-İber'in sekizinci cildi Orta Çağ İslam Dünyasıyla ilgili önemli tarihi bilgiler vermektedir. Bunun yanında üzerinde durduğu bölgelerin coğrafi özellikleri ve sahip olduğu kaynaklar hakkında dikkat çekici bilgiler de içermektedir. Bu eserde Diyarbakır bölge coğrafyasının yanı sıra tarihi hakkında da ilkçağlardan başlayarak İslamlaşma süreci ve Türk hâkimiyeti dönemi tarihine ışık tutacak nitelikte önemli bilgiler bulunmaktadır. Eserde Cezîre, Irak, Horasan, İsfahan, Taberistan Huzistan ve Fars bölgesinde kurulan devletlerin tarihi seyri hakkında bilgiler verilmiştir. Diyarbakır'da kurulan devletlerin siyasi tarihinin yanı sıra bu şehirde yaşanan sel ve çekirge istilasına bağlı olarak yaşanan kıtlık hadisesinden de bahsedilmiştir.

Çalışmamız esnasında desteklerini ve anlayışlarını esirgemeyen çocuklarım; Gülşira, Muhammed ve Zeyneb AKDEMİR'e teşekkür ederim. Bölüm arkadaşlarım Ayetullah KIZIL ve Fatma KAYA'ya, eserin bazı bölümlerinde geçen Arapça ve Farsça beyitlerin Türkçe'ye çevrilmesinde desteklerini gördüğüm Yusuf BALUKEN'e, bölüm başkanımız sayın Doç Dr. Oktay BOZAN ve danışman hocam Doç. Dr. Mehmet Salih ERPOLAT'a burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Gülcan AKÇINAR AKDEMİR

DİYARBAKIR 2022

ÖZET

13. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Osmanlı Devleti ile ilgili bilgilere ancak 15. yüzyılda ulaşabilmekteyiz. Bu durum tarih yazıcılığının ancak bu dönemde başladığının göstergesidir. 15. yüzyılla beraber gerek Osmanlı Devleti ile ilgili gerekse diğer devletler ve dünya tarihi niteliğinde eserler verildiğini görmekteyiz.

Tez konumuz olan Diyârbekirli Said Paşa'nın Miratü'l-İber adlı eseri de bir dünya tarihi niteliğinde olup XIX. yüzyılda yazılmış bir eserdir. İnsanlık tarihinin başlangıcından ortaçağ İslam dünyasının anlatıldığı bir dönemi kapsamaktadır. Transkriptini yaptığım sekizinci ciltte Cezire bölgesi esas alınarak bölgede kurulan İslâm devletleriyle bu devletlerin coğrafi yapıları ve tarihçesi ve diğer devletlerle olan mücadeleleri anlatılmaktadır. Bu dönemde Oğuz'lar bölgeye göçleri, Haçlı Seferleri ve Moğol istilâsı ve Batıni Tarikatının Diyarbakır ve çevre bölgelerin tarihi üzerindeki etkileri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Said Paşa, Mir'âtü'l-İber, El-Cezîre, Diyarbekir, Hamdaniler, Mervaniler, Samaniler, Eyyubiler, Selçukîler, Moğollar ve Batınilik.

ABSTRACT

We can attain information about the Ottoman Empire, which was established towards the end of the 13th century, only in the 15th century. This is an indication that historiography started only in this period. The situation mentioned here is only an indicator of historiography in this situation. With the 15th century, it is seen in some states and world history features related to the Ottoman Empire. The work of Sa'id Pasha from Diyarbakır (as known Diyârbekirli) called Miratü'l İber, which is the subject of the thesis, is also a world history, in addition, it is a work of the century. It covers a period from the beginning of human history to the medieval Islamic world. In the eighth volume, which I have transcribed, the geographical structures and history of the Islamic states established in the region and their struggles with other states are explained on the basis of the Cezîre region. In this period, the invasion of the region by the Oguz, the Crusades and the Mongol invasion, and the demolition and destruction caused by the Bâtînî Sect to Diyarbakır and the sùrrounding regions are explained in detail.

Key words: Sa'id Pasha, Mir'âtü'l-İber, Al-Cezîre, Diyârbekir, Hamdanis, Mervânîs, Samanis, Ayyubids, Seljuks, Mongols and Bâtînîds.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
SAİD PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ	5
1.1. HAYATI (1832-1891).....	5
1.2. ESERLERİ	7
1.2.1. Tarih Alanında.....	7
1.2.2. Edebiyat Araştırma ve İnceleme:	12
1.2.3. Şiir Alanında.....	14
İKİNCİ BÖLÜM	16
DİYÂRBEKİRLİ SA’İD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L-İBER ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	16
2.1. ESERİN GENEL OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ.....	16
2.2. ESERİN İÇERİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ	22
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	34
DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN MİR’ÂTÜ’L İBER ADLI ESERİNİN 8. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ	34
DÖRDÜNCÜ FASIL.....	34
CEZİRE-İ MÂBEYNÜ’N-NEHREYN DAİRESİNİN KURÛN-I VUSTA TÂRÎHİ BEYÂNINDADIR.....	34
BİRİNCİ MEBHAS	34
(CEZİRE-İ MEZKÛR COĞRAFYASININ TEBEDDÛLÂT-I SİYÂSİYESİ).....	34
İKİNCİ MEBHAS.....	37

(CEZİRE KİT‘ASININ KURÛN-I VUSTÂ HÛLÂSA-I VEKÂYİ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR).....	37
ÜÇÜNCÜ MEBHAS.....	41
(BİLÂD-I CEZİRE’DEN DİYÂRBEKİR’İN KURÛN-I VUSTÂ VEKAYÎ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)	41
Diyârbekir’de Âl-i eş-Şeyh Hükûmeti (256-286).....	41
Âl-i Eş-Şeyh Hükûmetinin İnkırâzından Benî Mervân Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Diyârbekir Vekâyi‘ (286-380)	44
Diyârbekir’de Benî Mervân Âl-i Kürdî Hükûmeti (380-479).....	46
Diyârbekir’in Bakiyye-i Ahvâlî (479-487).....	60
Diyârbekir’de Âl-i Yımal Hükûmeti (487-579)	61
Hasankeyf ve Diyârbekir ve Mârdîn’de Hükûmet Eden Artukiye Devleti	65
Devlet-i Artukiye’nin Hasankeyf ve Diyârbekir’de Hükûmet Eden Sokmaniye (Sökmeniye) Şu‘besi (498-629)	67
Diyârbekir’de Mülûk-ı Eyyubiye Hükûmeti (629-656)	70
Benî Hülâgû Zamânında Diyârbekir Vekâyi‘î (656-739)	70
DÖRDÜNCÜ MEBHAS.....	72
(BİLÂD-I CEZİRE’DEN MÂRDÎN’İN VEKAYÎ’İ TÂRÎHİYESİ).....	72
Mârdîn’de Devlet-i Artukiye’nin İlğâziye Şu‘besi (498-812).....	74
BEŞİNCİ MEBHAS.....	86
(BİLÂD-I CEZİRE’DEN MUSÛL’UN KURÛN-I VUSTÂ VEKÂYÎ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR).....	86
Bidâyet-i Fetihden benî Hamdân Hükûmetine Kadar Musûl Vâlîleri (10-293)	86
Musûl’da benî Hamdân Hükûmeti (293-380)	96
Musûl’da benî Müseyyeb Hükûmeti (380-489)	107
Musûl Bakiye-i Vekâyî (489-508).....	115
Musûl’da Atabegân Hükûmeti (508-619)	118
Atabegân’dan sonra Musûl Vekâyî (619-699)	125
ALTINCI MEBHAS	126
(BİLÂD-I CEZİRE’DEN CEZİRE-İ İBN ÖMER VE SİNCÂR’DA HÜKÛMET EDEN ATABEKÂN BEYÂNINDADIR)	126

YEDİNCİ MEBHAS	128
(CEZİRE-İ MÂ-BEYİNÜ’N-NEHREYN BİLÂDINDAN URFÂ’NIN VEKÂYİ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)	128
SEKİZİNCİ MEBHAS	134
(CEZİRE-İ MÂ BEYNÜ’N-NEHREYN MERBÛTÂNDAN HARPUT’UN HULÂSA-I TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)	134
DOKUZUNCU MEBHAS	136
(CEZİRE-İ MÂ BEYNÜ’N-NEHREYN BİLÂDINDA HÜKÛM-FERMÂ OLAN MÛLÛK-I EYYUBİYE)	136
BEŞİNCİ FASIL	139
(FARS (İRÂN) MEMALİK-İ BİLÂDININ KURÛN-I VUSTASI VEKÂYİ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)	139
BİRİNCİ MEBHAS	139
(HORASÂN MEMLEKETİ VEKAYİ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR (22-205))	139
Horasân’da Âl-i Tâhir Hükûmeti (205-259).....	144
Horasân’da benî Saffâr Devleti (253-393)	147
Horasân’da benî Sâmân Hükûmeti İdaresi (288-395).....	154
Horasân’da Benî Sebüktegin İdaresi (395-429)	160
Selçukîler ve Horasân’da Selçukîye Hükûmeti (429-583).....	161
Vefâtında Arslan, Mikâ’il, İsrail, Mûsâ nâmlarında dört oğlu kaldı.	161
Horasân’da Hârezmşâhiler’in ve Tatarların İdaresi (583-699)	173
İKİNCİ MEBHAS	177
(HUZİSTÂN VE LURİSTÂN COĞRAFYASIYLA VEKAYİ’-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)	177
Luristân Târîhi	189
Luristân-ı Kebîr’de benî-i Fazlûye Hükûmeti Vekâyî’-i Târîhiyyesi.....	189
Luristân-ı Sagire’de Benî Hurşid Hükûmetinin Vekâyî’-i Târîhiyyesi).....	192
ÜÇÜNCÜ MEBHAS	195
(BİLÂD-I FARS’DAN İRÂK-İ ‘ACEM MEMLEKETİ COĞRAFYASIYLA VEKÂYİ’- İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)	195
‘İrâk-ı ‘Acem Bilâdından İsfahân Târîhi (21-328).....	197

İsfahân'da Benî Pûveyh Hükûmeti (327-398).....	198
İsfahân'da Ben-i Kâkûye Hükûmeti (398-443).....	199
İsfahân ve 'Irâk-ı 'Acem'de Selçukîye Devleti (443-590).....	200
Irâk-ı 'Acem Bilâdından Kazvîn Târîhinin Hûlasâsı.....	208
Kazvîn Kılâ'ından (Alamût Kal'asında Teşekkül Eden Mülâhide-i İsmâ'iliyye Hükûmetinin Vekayi'-i Târîhiyesi (483-655)	210
SONUÇ	219
FİHRİST	221
HATA VE SEVAB CETVELİ	224
KAYNAKÇA	225

KISALTMALAR

ae	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
b.	Bin, ibn
blm.	Bölüm
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
H.	Hicri
Hız.	Hazreti
M.	Miladi
s.	Sayfa
S.	Sayı

GİRİŞ

Tarih kelimesi İbranice’de “araştırılmış haber” anlamında kullanılan “istoria” sözcüğünden gelmektedir. Batı dillerinde de bu sözcük sıkça kullanılmaktadır. Arapça’da ise; “verraha” kelimesinden türemiş olan tarih kelimesi ayın referans alınarak zamanın belirlenmesi anlamında kullanılmaktadır. Tarihin tanımı, tarihçilerin felsefi ve ideolojik anlayışlarının yanı sıra bilimsel yaklaşımları sonucu farklı tanımların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tarihin babası olarak bilinen Heredot, tarihin tanımı olarak insanların yapıp ettikleri eylemlerin zamanla yok olup gitmemesi ve milletlerin birbirlerine karşı neden savaş yaptıklarını bildirmek amacıdır der. Heredot’a göre tarihin efsane ya da teokratik olmasından ziyade insancı olması büyük önem taşır. Ona göre tarih; insanların yapıp ettiklerinin gelecek nesillerce unutulmaması ve insanın insana hizmet etmesi amacıyla yazılmalıdır¹.

İbn Haldun; tarih faydaları ve amaçları yüksek olan bir bilimdir demiştir. Tarihçiler olayları naklederken, tarih biliminin temel kriterlerini gözönüne alarak değerlendirme yapmalıdır. Aksi durumda nakledilen bilgilerin vehimden ibaret olduğunu söyler. Başta Mes’udi ve bir çok tarihçinin tarih bilimindeki kriterlere uymadıkları için eserlerindeki bilgilerin eksik ya da yanlış olduğunu ifade eder². İngiliz tarihçi Edward Hallet Carr; tarihi doğrulanmış olgular olarak kabul eder. Ona göre bir tarihçinin en önemli görevi, tarihi olayları yargılamaktan ziyade açıklamaktır³. Geçmişte yaşanan olayların olduğu gibi kaydedilmesi değil, ele alınan olayların, tarihçilerin gözünde değerlendirildikten sonra okuyucuya sunulması gerekmektedir. Aksi durumda okuyucu okudukları arasında neyin okunmaya değer olup olmadığını ya da doğruluğu hakkında kesin bilgiye ulaşmakta güçlük çeker.

Zeki Velidi Togan ise; tarihin tanımını Berheim’in yaptığı tanıma kendi yorumunu katarak şöyle yapar: “Tarih ilmi; insanların zaman ve mekan çerçevesinde husule getirdikleri tekâmül hadiselerini, bunların şüursuz iptidai hallerinde, tabiat

¹ R. G. Collinwood, **Tarih Tasarımı**, (Çev.), Kurtuluş Dinçer, Doğubatu Yayınları, 4. Basım, Ankara 2010, s. 57.

² İbn-i Haldun, **Mukaddime**, 1. cild, Çev. Halil Kendir, İmaj Yayınları, Ankara 2004, s. 31-32.

³ Edward Hallet Carr, **Tarih Nedir**, İletişim Yayınları, 22. Baskı, İstanbul 2018, s. 18.

esirleri yahut maşeri bir vücudun fertleri ve toplulukları sıfatıyla yaptıkları fiillerinde tecelli eylemler itibariyle ve maşeri hayatında mevzuu bahis ayrı hallerde rol ve ehemmiyetleri tayin ve tespit edilen psiko fizik amillerin teşkil ettiği illî babağılıklar çerçevesinde tetkik ve tasvir eder .⁴

Tarih biliminde olduğu kadar diğer bir çok bilimde de kaynak ve yöntemlere ilişkin problemler bulunmaktadır. İlk çağlardan günümüze kadar tarih yazım tarzlarındaki değişiklikler ve ilerlemelere bağılı olarak tarih biliminde önemli gelişmeler yaşanmıştır. İlk dönem tarihçileri, genellikle en eski yazım tarzı olan rivayetçi tarih metoduyla eserler kaleme almışlardır. Rivayetçi tarih tarzının öncüsü olan Herodot olayları peşpeşe sıralayıp nakletmekten öteye gitmemiştir, yazılanlarda eleştirel bir bakış açısı yoktur. Rivayetçi tarih anlayışı ,orta çağ İslam tarihçilerinin de sıkça başvurduğu tarih yazım tarzlarındanıdır. Peygamber Efendimizin hadislerinin sağlamlılığını tesbit etmekle başlayan rivayetçi tarih anlayışında; olaylar olduğu gibi nakledilip, sebep sonuç ilişkisi gözardı edilmiştir. Yorum daha çok okuyucuya ve araştırmacıya bırakılmıştır⁵. Bu dönemde Araplar arasında önemli bir yeri olan Taberi'nin “Târîhü'l-Ümem ve'l Mülûk” adlı eseri rivayetçi tarih anlayışına uygun olarak olduğu gibi aktarılmıştır. Taberi eserini oluştururken, Yahudi ve Hristiyanların eserlerinden faydalanmıştır. Terminolojide israiliyat olarak geçen bu durum, tenkide açık olarak değerlendirilmiştir⁶. Dolayısıyla Taberi ve onun kitaplarından faydalanan tarihçilerin bu yönü başta İbn Haldun olmak üzere bir çok tarihçi tarafından eleştirilmiştir.

İlçalardan 19. yüzyıla kadar kullanılan ve temsilciliğini Thukydides'in yaptığı Öğretici (Pragmatik) tarih anlayışında, geçmişteki olaylardan ders alınarak geleceğe yön verme amacı vardır. Ahlaki ve milli duyguların ön plana çıkarılma düşüncesi hakimdir. Tarih ve politika biliminin kurucusu sayılan Floransalı düşünür, Machiavelli de öğretici tarih anlayışını benimseyen kişiler arasındadır⁷. Diğer bir tarih yazım çeşidi olan Araştırmacı (neden-nasıl) tarih yazımında olaylar sebep

⁴ A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usul**, (Çev.), Misket Gizem Gürtürk, Enderun Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 13.

⁵ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 10-11.

⁶ Adem Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi**, 1. Cilt, Ensar Yayınevi, 7.Basım, İstanbul 2011, s. 36.

⁷ Mübahat S. Kütükoğlu , **Tarih Araştırmalarında Usul** , Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s. 6-9.

sonuç ilişkisi üzerinden değerlendirilerek yapılmıştır. Son olarak sosyolojik ya da içtimâî tarih yazım tarzı , olayların arkasında kalmış olan gizli tarihi bilgileri ortaya çıkarmayı hedefler. Günümüzde daha çok materyalist tarihçilerin kullandığı bir yöntem olmuştur⁸.

Osmanlı Devletinde tarih yazıcılığı ancak 15. Yüzyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. İlk başlarda Türk-İslam geleneği yazılı tarih anlayışı devam etse de zamanla kendine has bir şekle dönüşmüştür. İlk örnekleri menakıbnâme, gazanâme ve destan türünde olmuştur. Osmanlı'nın ilim ve kültür hayatına dair yazılan ilk tarih eser, Aşıkpaşazade'den öğrendiğimiz 15. Yüzyılın başında yazılan Yahşi Fakı'nın "Menakıb-ı Âli-i Osman" adlı eseridir⁹. Ancak bu eser günümüze kadar ulaşmadığı için; Ahmedî'nin "İskendernâme" adlı eseri Osmanlı'dan günümüze gelen ilk tarih kaynağı olarak kabul edilmektedir.

Osmanlı tarihinde, özellikle II. Murat dönemi Osmanlı tarih yazıcılığında ayrı bir önem kazanmıştır. Bu dönemde Farsça ve Arapça tercümelerle birlikte Hz. Adem'den başlayarak Selçuklu ve Osmanlı tarihine kadar önemli bilgilerin yer aldığı Tarih-i Takvimler ile Fetihname ve Gazavatnameler önemli yer tutmuştur . 15. ve 16. Yüzyıla kadar bu tarz tarih anlayışı devam etmiştir. Bu dönemde yazılan, İdris-i Bitlisi'nin eseri olan "Heşt-bîhîşt" adlı eser 1502 yılında II. Bayezid'in emri ile iki buçuk yılda yazılan Osmanlı tarihinin en kapsamlı eserleri arasında gösterilir. Bu eser; Osmanlı devletinin II. Bayezid dahil sekiz padişahı ve dönemi hakkında bilgi vermektedir.

16. ve 17. Yüzyılda ise; yarı resmi olarak kabul edilen eserler ve Firdevsi'nin Şehnamesine benzer tarzda şehnameler kaleme alınmıştır. 17. Yüzyılda Katip Çelebi, Müneccimbaşı Ahmet ve Bosnalı Hüseyin tarafından dünya tarihi niteliğinde eserler kaleme alınmıştır. Katip Çelebi'nin Keşf-üz- Zünun adlı eseri bibliyografya, Evliya Çelebi'nin Seyehaname adlı eseri seyahatname türünde yazılmış eserlerdendir. Katip Çelebi'nin tarih alanı hakkında en önemli eseri olan "Fezleketü akvâl el-ahyâr fî ilm el-târîh ve'l ahhbâr" adlı eseri dünyanın yaratılışından kendi zamanına kadarki

⁸ Togan, a.g.e, s. 4.

⁹ Necdet Öztürk, **İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2018, s. 20-21.

olayların anlatıldığı genel tarih niteliğinde bir eserdir. Bu eser klasik İslam yazıcılığı usulüne uygun bir şekilde yazılmıştır¹⁰.

18. yüzyıla gelinildiğinde vekayinamecilik resmi tarih niteliğine bürünerek, saray tarihçiliği olarak yerini almıştır. Bu yüzyılda , şehir tarihçiliği ve ansiklopedik tarzda eser örnekleri ortaya çıkmıştır. 19. Ve 20. Yüzyılda bir yandan eski tarih anlayışı sürdürülürken bir yandan da özellikle batı dillerinin önem kazanmasıyla birlikte batı kaynaklarından daha fazla faydalanılmıştır. Bu dönemde yazılan, mıştır. Özel ve resmi mahiyette kronikler, şehir tarihçiliği ve geleneksel bibliyografyanın yanında katalog tarzı eserler ve ansiklopedik tarzda eserler daha fazla önem kazanmıştır. II. Abdülhamid döneminde hazırlanan “Devr-i Hamîdi Katolagları” zengin bir fotoğraf arşivinin olduğu katolag arasında gösterilir¹¹. 20. Yüzyılda yaradılıştan başlayarak ele alınan genel tarih kitapları önemli yer tutmuştur. Ferâizizade Mehmet Said tarafından yazılan “Tarih-i Gülşen-i Mâarif “ adlı eseri genel tarih niteliğinde yazılmıştır. Bu yüzyılda önde gelen tarihçiler içinde Cevdet Paşa, Namık Kemal, Mizancı Murat, Abdurrahman Şeref, Ahmet Vefik Paşa gibi isimler yer almaktadır.

Osmanlı'nın 19. yüzyıl tarih ve edebiyatçıları arasında gösterilen Diyarbakırlı Said Paşa'nın edebiyat alanındaki eserlerinin çokluğundan dolayı daha çok edebi yönü ön plana çıkmıştır. On ciltten oluşan genel tarih niteliğindeki eseri olan Miaratü'l- İber adlı eserin bütün ciltlerinin transkript edilmesiyle tarihçi yönünün de öne çıkacağı düşüncesindeyiz. Transkriptini yaptığımız Diyarbakırlı Said Paşa'nın 19. yüzyılda yazılan “Mira'atü'l-İber” (olayların aynası) adlı eseri İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaası'nda 1888 yılında ilk 5 cildi, 1889'da 6 ve 7. ciltleri 1890 yılında ise; 8 ve 9. dokuzuncu ciltleri basılmış olup onuncu cildi el yazması şeklinde müze kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserin transkriptini yaptığımız sekizinci cildi; evrenin yaratılışı, Peygamberler tarihi, Asya, Afrika ve Avrupa kıtasının coğrafi özellikleri, burada kurulan devletler ve bu devletlerin kültürel özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Eser Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemine kadar gelmektedir.

¹⁰ Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s. 308-309.

¹¹ Necdet Öztürk, **a.g.e.**, s. 26.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAİD PAŞA’NIN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. HAYATI (1832-1891)

Diyarbakır’ın edib ve eşrâfından olan İbrahim Cehdi Efendi’nin torunu, Diyarbakır Şer’iyye Mahkemesi Baş Kâtibi Süleymân Nazif Efendi’nin oğludur. Babası aynı zamânda şairdir. Diğer Türk edebiyatçılarından Süleymân Nazif (1869-1927) ve Servet-i Fünûn şairlerinden Fâik Ali Ozansoy (1875-1950)’un babasıdır¹².

Dişârbekirli Said Paşa 1832’de Diyarbakır’da doğmuş ve henüz bir yaşındayken babası vefat etmiştir. Yetim olarak büyümüşür. Asıl adı Mehmet Said’dir. Aile olarak çok sayıda fikir ve sanat adamı yetiştirmiş köklü bir aileye mensup olan Said Paşa’nın kendisi gibi oğulları da bu geleneği devam ettirmiştir. Tahsilini Diyarbakır’da tamamladıktan sonra 1849 yılında Diyarbakır Tahrirat Kalemi’nde göreve başlamıştır. 1857 senesinde hâceganlık rütbeliği 1861 senesinde Vilayet Tahrirat Başkatipliğine, 1867’de Mektubcu muavinliğine ve 1872 yılında Mirmiranlık rütbesiyle Elazığ mutasarrıflığına tayin edilmiştir¹³.

1874 yılında Maraş mutasarrıflığına tayin olunmuştur. Ancak Maraş’da bulunduğu sırada bölge ikliminin kendi sağlığına iyi gelmediğini belirten bir dilekçeyle Musul Mutasarrıflığına tayin istemiş ancak isteği kabul olmadığı gibi görevinden de azledilmiştir. Yaklaşık üç ay sonra tekrar görevine iade edilerek bu sefer Mardin ve daha sonra Muş mutasarrıflığı görevine devam etmiştir. Bir süre sonra bu görevinden istifa ederek Dersim ve Cizre ıslahına devam eden paşaların

12 İdris Kadioğlu, “Diyarbakırlı Sa’id Paşa Divanındaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerinde Ali Emîri Efendi’nin Yazdığı Nazireler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Diyarbakır 2009, s. 1-12 .

13 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, C. VII, İstanbul 1969, s. 1581-1585.

yanında muavinlik hizmetinde bulunur. Osmanlı yönetiminde sık sık sadrazam değişikliği Said Paşa'yı da etkiler. Mithad Paşa'nın sadrazamlığını öven bir kıtasından dolayı Mithat Paşa tarafından himaye görürken daha sonra sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa'ya yönelik eleştiri üzerine görevinden azledilmiştir.

1876 yılında tekrar Muş mutasarrıflığına tayin edilerek yaklaşık iki yıl burada hizmet vermiştir. 1879'da Muş mutasarrıflığından istifa etmiş ve önce Diyarbakır'a daha sonra ıslahat memuru muavini olarak yaklaşık bir ay kadar Dersim'de bulunmuştur. 1880'de 6500 kuruşluk maaş ile Siirt mutasarrıflığına ataması yapılmıştır.¹⁴ Bu süre zarfında hastalığına bağlı olarak kendi isteği üzerine üçüncü kez Mardin Mutasarrıflığına tayin edilmiştir. 1874 yılından ölümüne kadar Mardin ve civarında görev yapan Said Paşa, Mardin'in havasının hastalığına iyi gelmesinden dolayı her fırsatta buraya gelmeye çalışmıştır. Öyle ki bu durum devlet yönetimi tarafından Said Paşa'nın Mardin'de nüfuzunu güçlendirme çalışması olarak görüldüğünden Rumeli beylerbeyliği rütbesiyle Mardin ve çevresinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır¹⁵. Ancak Mardin'deyken hastalanıp üç ay sonra vefat edip buraya defnedilmiştir. Akciğer iltihablanması ve şeker hastalığından dolayı vefat ettiği söylenir.¹⁶ Oğlu Süleyman Nazif'in ifadelerine göre; Said Paşa 1891 yılının Pazartesi günü vefat eylediğinde sadece on dört lirası vardı. Kendisine ait bazı eşyalar satılarak cenazesi kaldırılmıştır¹⁷.

Mehmet Süreyya tarafından yazılan Sicil-i Osmanî adlı eserde Diyarbakırlı Said Paşa için şu ifadeler yer verilir: Her türlü ilim dalında ve kitabette önemli başarılarla imza attığı gibi, mükemmel bir tarih kitabı kaleme almıştır ki; bu eser ilm-i heyet ve ensab, coğrafya ve tabakat-ı arza dair faydalı bilgiler içerir¹⁸.

Arapça ve Farsça diline hâkim olan Said Paşa görevi süresince dürüstlüğü ve çalışkanlığı ile birçok insanın takdirini kazanmıştır. Görevinden arta kalan

¹⁴ İshak Şimşek, “ Sicil-i Ahval Defterlerinde Diyârbekirli Yöneticiler”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mârdîn Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mârdîn 2013), s. 174.

¹⁵ İdris Kadioğlu, “Havası Şairlere İyi Gelen Büyülü Şehir Mârdîn'in Ali Emiri ve Sa'îd Paşa'nın Hayatındaki Yeri” , **Makalelerle Mârdîn III Eğitim Kültür ve Edebiyat**, İstanbul 2007, s. 234.

¹⁶ Vedat Yeşilçiçek, “ Edebiyatımızda Nazariyat Tartışmaları ve Mizanü'l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmalardaki Yeri ve Önemi”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, S. 3/2,s. 116.

¹⁷ İbnülemin, **Son Asır Türk Şairleri**, s. 1583.

¹⁸ Mehmed Süreyya, **Sicil-i Osmanî 5**, Hazırlayan: Nuri Akbayer, Târih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1458.

zamanlarda bol bol okuyup yazmakla meşgul olmuştur. Gençlik yıllarından itibaren vaktini edebiyat ve şiirle geçirip bu dönemde “Divançe” oluşturacak kadar çok şiir yazmıştır¹⁹. Türk aruz tarzını kendine has üslubuyla geleneksel olarak devam ettirerek şiirlerini ve işlediği konuları bu doğrultuda yazmıştır.

Kendi adını taşıyan Said Paşa konağı Diyarbakır merkez Said Paşa Mahallesinin kuzey tarafında yer alır. İki katlı ve iki bölümden oluşan konağın yapı malzemesinde bazalt taşı kullanılmıştır. Mimari olarak ortada bir avlu ve avlunu etrafını saran eyvan ve oda dizilimli klasik Diyarbakır evleri şeklindedir. Bu konak günümüzde müze olarak kullanılmaktadır. Aynı zamanda edebiyatçı olan oğlu Süleyman Nazif’in de eserleri de burada bulunmaktadır²⁰.

1.2. ESERLERİ

1832 yılında Diyarbakır’da dünyaya gelen Said Paşa ailesinden aldığı edebi ve ilmi yönünü memuriyet hayatı boyunca da sürdürerek farklı alanlarda eserler oluşturmuştur. Said Paşa’nın Arapça ve Fransızca diline hakim olması onun aşağıda isimleri geçen çeviri eserlerini oluşturmasını sağlamıştır. Zamanının İbn Sina’sı olarak şöhret bulmasında bu yönleri etkili olmuştur. Bu eserleri alanlarına göre şöyle sıralayabiliriz.

1.2.1. Tarih Alanında

Diyârbekir Târîhi:

(1855 târîhli Diyarbakır Salnamesi’nin ikinci kısmını teşkil eden 144 sayfalık bir ilaveden oluşur. Bu eser Diyarbakır’ın başlangıcından Osmanlı fethine kadar olan dönemi anlatılır. Bu eser transkriptini yapığımız 8. Ciltte geçen Diyarbakır tarihinin başlangıcından Osmanlı fethine kadar anlatılan kısımlardan oluşur. Diyarbakır’da kurulan devletler, yapılan eserler, Oğuz isyanları, Batınlık tarikatının faaliyetleri,

19 Yeşilçiçek, “Edebiyatımızda “Nazariyat Tartışmaları...” s. 115-123.

20 İrfan Yıldız, “Mimari ve Süsleme Özellikleri Bakımından Sait Paşa Konağı (Süleymân Nazif Evi”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Diyarbakır 2016 Özel Sayı, s. 123-144.

Moğollar'ın verdiği zararlar ve Diyarbakır'da gerçekleşen çekirge istilası ve sel felaketleri hakkında bilgi verilmektedir.

Miratü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umumi):

Anlamı “ İbretlerin (olayların) Aynası” demektir. On ciltlik genel dünya târîhi niteliğinde olup dokuz cildi basılı, onuncu cildi el yazması olarak Sa'îd Paşa Konağı Süleymân Nazif Evi Müze kütüphanesinde bulunmaktadır. İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaası'nda yayımlanan eseri 1-5 ciltleri 1888, 6-7 ciltleri 1889, 8-9 ciltleri ise; 1890 yılında basılmıştır ²¹.

Diyarbakirli Said Paşa tarafından yazılan ve “ibretlerin aynası” anlamına gelen Mirat'ül İber adlı eser, on cildlik bir dünya tarihi ansiklopedisi niteliğindedir. XIX. Yüzyılda yazılan bu eser insanlık tarihinin doğuşuyla başlar. Kurûn-ı vusta denilen Orta Çağ İslam dünyası dönemine kadar getirilen genel bir tarih kitabıdır. Eserin 1-5 arasındaki ciltleri 1888 yılında, 6-7 arasındaki ciltler 1889 yılında , 8-9 arasındaki ciltler ise; 1890 yılında İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaası tarafından basılmışken, el yazması olan son cildi olan onuncu cild çok sonraları oğulları tarafından Said Paşa Konağı Süleyman Nazif Evi Müze kütüphanesine hediye edilmiştir. Eserin muhtevâsından kısaca bahsedecek olursak:

1. Cild

1304-1306 tarihleri arasında Karabet ve Kasbar matbaası'nda basılmıştır. Bu cildde dünyanın yaratılması, cinlerin, iblis ve insanlığın yaradılışını konu edinmiştir. Hz. Ademle başlayan peygamberler târîhini Hz. İsa'ya kadar getirerek, Nuh Tufan'ı, İsrailoğullarının peygamberler ve krallar dönemini anlatır. İkinci kısımda ise; Asya, Mezopotamya ve Fars bölgesindeki medeniyetlerden ve bu medeniyetlerin din anlayışı hakkında bilgiler içermektedir. Bu medeniyetlere ait

²¹ İbrahim Halil Tuğluk, “Sa'îd Paşa'nın Mir'âtü'l-İber Adlı Eseri Üzerine” **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016, S. 15, s. 97.

sadece siyasi tarihine ait bilgiler değil bu bölgelerin coğrafyasından, arkeolojine ve dini yapısına kadar geniş bilgiler verir.²²

2. Cild

Bu cildde ilk çağ uygarlıklarından, Çin, Hint, Suriye coğrafyası ve burada kurulan Fenikeliler ve İsrailoğulları, Türkistan coğrafyası ve bu coğrafyada kurulan Kabartaylar, Hunlar, Aryan ve Ariler. Son kısımda ise; Anadolu ve Ceziretü'l Arap bölgesinden bahseder. Yukarıda isimlerini saydığımız yerler anlatılırken, bölgenin coğrafi yapısının yanında gelir kaynakları, dinsel inanışlar ve kültürel özelliklere de yer verilir²³.

3. Cild

Bu cildde Avrupa ve Afrika kıtası anlatılır. Avrupa kıtası bahsinde , Yunanistan ve burada kurulan Atia ve Sparta şehir devletleri, Makedonya ve Büyük İskender ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Yine İtalya'da kurulan Roma ve sonrasında Bizans Devleti hakkında bilgiler yer alır. Afrika kıtasında ise; Mısır , Etiyopya (Habeşistan), Fars ve Kartacada hüküm süren devletlerin tarihi anlatılır. Diğer ciltlerde olduğu gibi adı geçen coğrafyalara ait dağlar, nehirler, yer altı ve yer üstü ürünler, gelir kaynakları ve bölgede yaşayan insanların inançları hakkında bilgiler bulunmaktadır²⁴.

4. Cild

Bu cildde Rûmlar, Bizans İmparatorluğu, Avrupa kıtasında yer alan İspanya, Fransa, Almanya, Hollanda, Britanya, İrlanda ve Portekiz gibi devletlerin tarihi anlatılıp felsefi ve tarihsel özellikleriyle birlikte adı geçen ülkelerdeki yeniliklerden

²² Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umumi)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 1.

²³ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umumi)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 2.

²⁴ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umumi)**, Karabet ve Kâsbar Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 3.

bahsedilmektedir. Yine bu kıtada barbar kavimler olarak verilen Vizigot, Cermen , Sakson, Vandal ve Franklar hakkında bilgiler bulunmaktadır²⁵.

5. Cild

Bu cild iki kısım şeklinde ele alınmıştır. İlk kısımda besmele ile başlanıp Hz. Muhammed'e övgüler şeklinde devam eder. Sonrasında Hz. Muhammed'in (SAV) doğumundan ölümüne kadarki hayatı anlatılmaktadır. Hz. Muhammed'in girdiği savaşlar, hicret ve miraç hadisesi, İslamiyet'in güç kazanması ve devlet haline gelmesi anlatılmaktadır. Kitabın ikinci kısımda Hz. Muhammed'in vefatından sonra Hz. Ebubekir'in halife seçilmesi ve ortaya çıkan yalancı peygamberlerle olan mücadeleleri anlatılır. Yine Kur'anı Kerim'in toplatılması ve diğer gelişmelerden bahsederek son kısımda Hz. Ebubekir'in vefatını anlatarak kitabı bitirir²⁶.

6. Cilt

Bu ciltte beşinci cildin devamı olarak, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemleri anlatılmaktadır. Hz. Ömer döneminde gerçekleşen Yermük, Kadisiye, Ecnadeyn ve Nihavend savaşları, Suriye, Ürdün, Kudüs, İskenderiye, Trablusgarb, Diyarbakır, Ahvaz, Kazvin, Azerbaycan ve Horasan'ın fetih süreci anlatılır. Devlet teşkilatlanması ve Hicri takvimin oluşturulması, Hz. Ömer'in şahsi özellikleri ve şehadeti hakkında bilgiler verilir. Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman döneminde gerçekleşen Afrika ve Endülüs üzerine gerçekleşen fetih hareketleri, Kıbrıs'ın fethi ve Hz. Osman aleyhine oluşan şikayetler ve siyasi ayrılıklardan bahsedilir. Hz. Osman'ın şahsi özellikleri ve şehadeti ile bölüm biter ve son halife Hz. Ali'nin halifeliği sürecinde meydana gelen , Cemel Vakası, Sıffin Savaşı ve Hakemler Olayı anlatılır. Haricilerin saldırıları sonrasında Hz. Ali'nin şahsi özellikleri ve şehadetiyle Hz. Ali kısmını bitirir. Kitabın son kısmında ise; Hz. Hasan'ın Muaviye ile olan halifelik mücadeleleri ve Muaviye'nin halifeliği saltanata çevirme süreci anlatılır ²⁷.

7. Cild

²⁵ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târih-i Umumi)**, Karabet ve Kâsbar Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 4.

²⁶ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mirâtü'l İber (Mufasssal Târîhi Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 5.

²⁷ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mirâtü'l İber (Mufasssal Târîhi Umûmî)**, Karabet Kasbâr Matbaası, İstanbul 1305/1889, c. 6.

Emevi Devleti ve Emevi halifelerinin hayatının anlatıldığı bu dönemde Haricilik ve Şiiliğin ortaya çıkışı ve Irak coğrafyası anlatır. Muaviye'nin oğlu Yezid döneminde meydana gelen Kerbela Hadisesi ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Irak Arap Coğrafyası başlığı altında Basra, Kufe burada kurulan devletler ve bu devletlerin siyasi faaliyetleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kitabın son kısmında ise Abbasi Devletinin Kuruluşu, siyasi faaliyetleri ve bu dönemde kurulan devletler ve Abbasi halifeleri anlatılmaktadır²⁸.

8. Cild

Bu cildde “ Mezopotamya'nın Ortaçağ Târîhi” başlığı altında sırasıyla Diyarbakır, Mardin, Urfa, Cezire-i ibn Ömer (Cizre) Musul, Sincar ve Harput; “İran'ın Ortaçağ Tarihi” başlığı altında ise; Fars coğrafyası ve burada yer alan, Horasan, İsfahan, Kazvin, Huzistan, Luristan coğrafyalarının tarihi ve burada kurulan devletlerin tarihçeleri bunun yanında kitabın son kısmında İsmailiyye Devleti anlatılarak sekizinci cilt son bulur. Bu ciltte Diyarbakır'ın anlatıldığı bölümde, Diyarbakır'da yaşanan çekirge istilası sonucu yaşanan kıtlık ve sel vakalarının yanı sıra bu şehirde inşa edilen tarihi eserlerden de söz eder. Bu ciltde özellikle bu dönemde yaşayan devletleri etkileyen ; Harici isyanları, Oğuz ve Moğol istilaları, Ahvaz 'da meydana gelen Zenci isyanı, Haçlıların bölgeye gelişi ve yapılan savaşlar ve Batınilik tarikatı hakkında ayrıntılı bilgiler yer alır²⁹.

9. Cild

Bu cild iki bölümden oluşmuş olup birinci bölümde, Taberistan, Mazenderan, Deylem, Kirman, Azerbaycan, Sicistan ve Afganistan'ın coğrafi yapısı bu bölgelerde kurulan devletlerin siyasi tarihleri anlatılmaktadır. İkinci kısımda ise; Türkistan ve Maverâünnehir coğrafi yapısı hakkında bilgi verip bölgede kurulan Gur'lular, Harezmliler, Toharistan'dan Cüzcan ve Ferîgûn devletlerinin tarihi anlatılır. Bu

²⁸ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1305/1889, c. 7.

²⁹ Diyârbekirli Sa'id Paşa, **Mir'âtü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbar Matbbası, İstanbul, 1306/1890, c. 8.

cildde de Oğuz ve Moğol istilalarının bölgeye verdikleri zararlar ayrıntılı bir şekilde anlatılır³⁰.

1.2.2. Edebiyat Araştırma ve İnceleme:

Mîzanü'l-Edeb:

1888 Yılında İstanbul'da Şirket-i Mürettbiye Matbaası tarafından basılmış olup 384 sayfadır. İçerik ve düzen olarak klasik bir belagat kitâbı olmasının yanında verilen örnekler ve anlatılan konular itibariyle yaşadığı dönemin bakış açısını da ortaya koyar niteliktedir. Hz. Muhammed ve kendi döneminin padişahı olan Sultan Abdulhamid'e övgüler sunar.³¹ Bu eser Saliha Aydoğan tarafından transkript edilerek 2009 yılında Kitabevi Yayınları tarafından kitap halinde basılmıştır.

Hulasâ-i Mantık:

Bu eser ilk olarak 1894 yılında İstanbul Alem Matbaasında daha sonra ise; 1899 yılında İstanbul'da Asır matbaası tarafından rüştiye yani orta okullarda ders olarak okutulmak için basılmıştır. 1998 yılında Kudret Büyükoçkun tarafından “Mantık Metinleri 1-2 ” şeklinde transkript edilmiştir. Mantığa dair yazdığı bir eserdir. Mantık konularının birbiriyle bağlantılı noktaları ön plana çıkarılarak ele alınır. Eser 65 sayfadan oluşmaktadır. Hacim ve ebat olarak küçük olmasına rağmen içerik olarak kapsamlı bir eserdir.³² Said Paşa'nın bu eserde konuları işleyişi ve bakış açısı dikkate alındığında İbn Sina'nın etkisinde kalmış olduğu görülür.

Mirat-ı Sıhhat:

1809-1897 de yaşamış olan Doktor Antonin Bassout'un yazmış olduğu eserin, Mehmet Zeki ile Said Paşa'nın beraber çevirisini yaptığı bir eserdir. 1870 yılında Diyarbakır Vilayet Matbaasında basılmıştır.

³⁰ Diyarbakırlı Sa'id Paşa, **Mir'atü'l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul, 1306/1890, c. 9.

³¹ Saliha Aydoğan, “**Sa'id Paşa Mîzanü'l-Edeb İnceleme –Metin-Dizin**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara2007), s. 26.

³² Şerafeddin Adsoy, “Sa'id Paşa ve Hulasâ-i Mantık Adlı Eseri”, **E-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Kasım 2015, c. 7, S. 14. s. 355-366.

Tabsıratü'l-İnsan:

1872 yılında yayınlanan eser Said Paşa tarafından bir roman şeklinde tasarlamıştır. Eserde ahlaki konular yer alıp, insanın kendisinde bulunan vasıflarla hayatın her anında nasıl ve ne şekilde imtihan edildiği ve hâlden hale savrulduğu anlatılmaktadır. Bu eser Ercan Yavuz tarafından çevrilmiş ve “İnsana Tutulan Ayna” olarak isim verilmiştir. 1891 yılında İstanbul Mahmûdbey Matbaasında basılmıştır.³³

Nuhbetü'l-Emsâl:

Ahmed bin Muhammed El-Meydânî'ye (ö. 518/1124) ait Arapça Mecmau'l Emsâl adlı eserin Said Paşa tarafından yapılan tercümesidir. 1873 yılında Diyarbakır Vilâyet Matbaasında 482 sayfa olarak basılmıştır. Altı binden fazla atasözünün açıklamalarıyla beraber verir³⁴. Said Paşa, eserde geçen hikaye, fıkra ve beyitlerin en güzeli ve en seçkinlerinin seçilerek tercüme edildiğini ifade etmiştir.

İlm-i Hesab:

Hesap kelimesi Arapça bir kelime olup kelimenin aslı “hisâb” dır. “Sayı saymak”, “yeterli ölçüde çok olan” anlamına da gelir. 1871-1872 yılında İstanbul İbret Matbaası'nda basılmış bir eserdir. Sayıların ve çeşitli matematik işlemlerinin kullanımını konu alan 77 sayfalık bir eserdir.

Encümen-i Şuarâ:

Divan şairlerinden seçme şiirlerin yer aldığı bir eserdir. Kasidede Nef'î, gazelde Nâilî ve Fehîm Said Paşa'nın en beğendiği isimler arasındadır. Nabi ekolü olarak bilinen şiir geleneğinin önde gelen temsilcisi olan Said Paşa bazı gazellerinde Fuzulî'nin etkisinde kaldığı açıkça görülür.

Kaside-i Nûniyye Tercümesi:

Gazneliler dönemi şairlerinden Ebü'l Feth el-Büstî'nin “Unvân ü'l-hikem” adlı eserinin ilk kırk beş beytini tercüme edilmiş halidir. 63 beyitten oluşan Arapça

³³ Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

³⁴ Ayçiçeği, a.g.m., s. 37.

kasidenin 45 beyitlik kısmı çevrilmiştir. Bu çeviri eser Said Paşa'nın vefatından sonra oğlu Süleyman Nazif tarafından "Mahfil" adlı dergide neşredilmiştir.³⁵

Kasîde-i Bürde Tahmîsi:

Busîrî'nin meşhûr kasidesini üç dilde tahmis etmiştir. Sa'îd Paşa'nın Hz. Peygamber sevgisi onu bu esere yöneltmiştir. Tahmisin birinci bölümünde nefsin ta'zili (nefsin ayıplanması), ikinci bölümde nefsin hallerinden ve isteklerinden, üçüncü bölümde Hz. Muhammed'e övgüden, dördüncü bölümde Peygamber Efendimizin doğumundan, beşinci bölümde kendisine dua edenlerden, altıncı bölümde Kur'an-ı Kerim'den, yedinci bölümde miraç hadisesinden, sekizinci bölümde cihaddan, dokuzuncu bölümde istiğfardan ve son olarak onuncu bölümde ise, Allah'a yakarıştan söz edilir.³⁶

1.2.3. Şiir Alanında

Divânçe-yi Eş'ar:

1871 yılında basılmış olup 56 varaklık matbû bir divândır. Toplam 1387 beyitten oluşan bir eserdir. Matbu divânın hacminden dolayı Said Paşa tarafından Divânçe-i Eş'ar ismi verilmiştir. Eserde, dini konulu tevhid, münacaat ve ve naa't türündeki kasideler ve gazel, târîh, müseddes, kıt'a ve müfred şeklindeki şiirleri yer almaktadır. Ziya Paşa'nın "istikâmet mahz-ı cinnetdir bu mülk ü millete" mısrasını içeren manzumesine reddiye olarak yazdığı;

Sen usandırma eli el de usandırmaz seni

Hilekarlık eyleme kimse dolandırmaz seni

Dest-i a'dâdan soğuk içme kandırmaz seni

³⁵ Mehmet Atalay, "Ebû'l-Feth el-Busti'nin Kaside-i Nûniyye'sinin, Diyarbakirli Saîd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2005, S. 27, s. 145-147.

³⁶ Vesile Albayrak Sak, "Sa'îd Paşa'nın Kaside-i Bürde Tahmisi", **Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish of Turkic**, 2013, S. 8/9, s. 528.

Korkma düşmenden ki ateş olsa yandırmaz seni

Müstakim ol Hazreti Allah utandırmaz seni³⁷

Şeklinde devam eden dokuz bentlik meşhûr muhammesi divançede geçen mısralardandır.

³⁷ Kadioğlu, **Makalelerle Mârdîn III...**, Bu divançe ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bakınız; Mehmed Sa'îd Paşa, Divançe-i Eş'ar, Diyarbakır 1288, Muhammesler Bölümü, s. 5.

İKİNCİ BÖLÜM

DİYÂRBEKİRLİ SA'İD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L-İBER ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. ESERİN GENEL OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Transkrip yaptığımız sekizinci cild konu olarak İslam fetihlerinin başladığı VII. yüzyıl ile XI. yüzyıl arasındaki tarihsel süreci kapsamaktadır. Bu dönem aralığında Cezire bölgesi denilen coğrafyada kurulan devletler ve bu devletlerin vekayi tarihçesinden bahsedilmektedir. Said Paşa'nın yaşadığı dönem itibariyle dipnotun ve kaynakçanın kullanılmamış olması doğal olarak kendisin de eserini bu doğrultuda yazmasına sebep olmuştur. Ancak bu ciltte anlatılan olaylardaki alıntılar kimden alındığına dair kaynakça olmamasına rağmen Said Paşa'nın eserinde isim olarak verdiği; İbn Halikan, Belazuri, Ebû'l-Fidâ, Mardinli Abdüsselam'ın Ümmü'l-İber adlı eseri ve Yakut'un "Mücemmül Buldan" adlı eserlerinden ayrıca isim olarak vermeyip ancak verilen bilgilerden yola çıkarak İbnü'l Esir'in El-Kamil fi't-târih adlı eserinden de faydalanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu eser ve yazarlar hakkındaki bilgileri şöyle özetleyebiliriz:

Mardinli Abdüsselam Efendi'nin "Ümmü'l-İber" adlı eseri Said Paşa'nın sıkça örnek verip alıntı yaptığı eserler arasında yer almaktadır. Abdüsselam Efendi Mardin'de 1786 tarihinde doğmuş olup, kısa süreli eğitim hayatı dışında bütün hayatını Mardin 'de geçirmiş ve 1843 yılında burada vefat etmiştir. Hayatı hakkında çok fazla bilgi bulunmaz ancak müftülük ve öğretmenlik yaptığına dair bilgiler mevcuttur³⁸. Eserde geçen Ümmü'l-İber adlı eser Arapça yazılmış olup tek ciltten oluşan dünya tarihi niteliğinde bir eserdir. Hz. Adem'den başlayarak peygamberler

³⁸ Mücteba Uğur, Mardinli Abdüsselam Efendi, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, 1. cild, İstanbul 1988, s. 300-301.

tarihi, İslam tarihi, Selçuklu ve Moğol devletleri hakkında bilgiler anlatılır. Kitabın son kısmında Diyarbakır ve Mardin’de hüküm süren devletlerin tarihi anlatılır. Said Paşa bu ciltte, özellikle Mervani Devleti ve Mardin tarihinin anlatıldığı bölümde sıkça bu eserden alıntılar yapmıştır. Mardin vekayi tarihinin anlatıldığı bölümde (eserin orijinalinde sayfa 75) Mardin isminin nereden geldiğini Abdüsselam Efendi’nin eserinde geçtiği gibi aynı şekilde anlatır. Ancak Said Paşa Abdüsselam Efendi’den alıntılar yapmış olmasına rağmen bu bilgilerin doğruluğu konusunun net olmadığını da ifade ederek bilgiyi başka eserlerle karşılaştırarak doğru olması muhtemel olan bilgileri verir.

Said Paşa’nın faydalandığı diğer bir yazar ve eser; İbn Hallikan’ın “Vefayatü’l-Ayan” adlı eseridir. 1211 yılında Erbil’de doğan İbn Hallikan sülale olarak kendisini Abbasiler’in vezir ailesi olan Bermekiler’e dayandırır. Ancak Arap ya da Kürt olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Eserde kaynak olarak kullanılan “Vefatatu’l Ayan” adlı eser İslam dininin başlangıcından itibaren herhangi bir alanda üne kavuşmuş olan 800’den fazla (kadın ve erkek) kişinin biyografisinden oluşmaktadır³⁹. Dört halife dışındaki halifeleri, filozofları, şairleri, alimleri, edibleri ve bazı sahabiler hakkında bilgiler vermiştir. Bu kişilerin doğum ve ölüm tarihleri net bir şekilde verilmiştir. Yine adı geçen kişilerin yaşadığı dönem, var olan devletler ve bölge gelenekleri hakkında bilgiler bulunur. Bu eser Said Paşa’nın eserde geçen devlet yönetilerinin isimlerini, hangi tarihlerde iktidarda geçtiklerini ne kadar süre kaldıklarına dair net bilgiler vermesi konusunda çok faydalı olmuştur. Mervani Devleti’nin anlatıldığı bölümde Mervani hükümdarı Nasırüddeve ve veziri Fahrüddeve arasında geçen diyalogu İbn Halikan’ın eserinden alıntı yaparak anlatmıştır.

İran asıllı tarihçi olan Belazuri ‘nin “Fütuhu’l-Buldan” adlı eseri Said Paşa’nın faydalandığı diğer bir eserdir. IX. Yüzyılda yaşamış olan Belazuri’nin özellikle Abbasi halifeleri ile olan münasebetleri o dönem hakkında orjinal bilgiler vermesini sağlamıştır. Belazuri, döneminin önemli merkezlerinden olan Hicaz, Şam ve İran gibi yerleri gezerek tarih bilgisini arttırdığı gibi, tarihi olayların geçtiği yerleri

³⁹ Abdülkerim Özaydın, İbn Hallikan, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, 20. Cilt, İstanbul 1999, s. 17-19.

gezip görmüştür⁴⁰. Bu durum eserlerini oluşturma konusunda kendisine katkı sağlamıştır. “Fütuhu’l-Buldan” adlı eserde Peygamber Efendimizin zamanından (Hayber’in fethi ile başlar) hicri üçüncü yüzyıla kadarki (Emevi halifesi I. Velid döneminin sonuna kadarki dönemi anlatır) fetihleri şehirlere göre anlatmıştır. Bu eser, İslam fetihlerinin anlatıldığı en sağlam kaynaklardan biri olarak geçmektedir. Bu yönüyle Said Paşa, anlatılan bölgelerin İslamlaşma sürecini ve bölgede görev yapan valilerin isimleri konusunda net bilgileri bu eserden faydalanarak hazırlamıştır. Miratü’l-İber’in 8. Cildinin ikinci kısmında geçen Huzistan ve Luristan tarihi, bölgenin İslamlaşma süreci ve bölgede meydana gelen Zenci isyanı hakkında verilen bilgiler Belazuri’nin eserinden faydalandığını açıkça ortaya koymaktadır.

Said Paşa’nın eserinde faydalandığı diğer bir kaynak Ebü’l Fida’nın “Takvîmü’l-büldan” adlı eseridir. 1273 yılında Dimaşk’da doğan Ebü’l Fida fıkıh, tefsir, felsefe, mantık, tıp, tarih, botanik ve coğrafya alanında bilgi sahibi olduğu gibi kendi dönemindeki olayları da kaydetmiştir. 1320 yılında Hama meliki olmuştur. 1331’de Hama ‘da vefat etmiştir. Coğrafya alanında önemli bir kaynak olan Takvimü’l-büldan içerik olarak; kuzey ve güney yarım küre, dünyayı yedi bölgeye ayrılması, yeryüzünde bulunan okyanuslar, denizler, göller ve dağlar hakkında bilgiler içermektedir. Arap coğrafyasında yer alan şehirler hakkındaki bilgiler, fizik ve matematik biliminden de faydalanılarak, tablolar halinde verilmiştir⁴¹. Anlattığı coğrafya ve tarih ile bilgilerde abartılı ve yanlış bilgilere yer vermeyip, kendisinden önce ki bilim insanlarının eserlerinde geçen bir çok bilgiyi de eleştirip doğru olanı ortaya koymaya çalışmıştır. Bu anlamda Said Paşa’nın kullandığı güvenli kaynakların önde gelenleri arasında yer almaktadır.

Yâkût el Hamavî’nin eseri olan “Mu’cemü’l-büldân” adlı eser Said Paşa’nın eserinde faydalandığı son kaynaktır. Yâkût el Hamavî 1179 yılında Anadolu’da dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda esir alınarak Bağdat’a getirilmiştir. Yakût ismi kölelikten geldiği için verilmiştir. Daha sonraları Yakup olarak ismini değiştirse de eski ismiyle ün kazandığından Yakut ismi daha çok kullanılmıştır. Kendisi Asker b. Ebu Nasır İbrahim el- Hamavî ismindeki bir tacir tarafından satın alındığı için onun

⁴⁰ Ramazan Şeşen, **a.g.e.**, s. 48.

⁴¹ Ramazaan Şeşen, **a.g.e.**, s.179-180.

ismine nispetle Hamavî ismini almıştır. Coğrafya, tarih, edebiyat, tefsir, hadis ve fıkıh alanında çalışmalarda bulunmuştur. Mu'cemü'l-büldan adlı eser, günümüze kadar ulaşamayan eserlerden alınan bilgilerden oluşmasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Bu eserde de, coğrafi unsurlar olan; bölge , şehir, kasaba, köy, ova, vadi, deniz, manastır, dağ, çöl gibi unsurlar alfabetik olarak verilmiştir. Eseri coğrafi özelliklerinin yanı sıra tarihi olaylarda yer alan önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler içermektedir. Kendisinin gittiği yerler hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Gittiği yerlerle ilgili farklı rivayetleri aktarırken bu bilgilerin doğruluğu veya yanlışlığı ile ilgili yorumlarda bulunur. Arap coğrafyası başta olmak üzere farklı coğrafyaların nüfus ve göç hareketlerinden , inançlardan, orada yetişen büyük alimlerinden devletlerin birbirleriyle olan siyasi ve toplumsal ilişkileri hakkında bilgi vermektedir⁴². Ancak eserin bazı kısımlarında efsane veya yanlış bilgilere yer vermesi, bazı milletlere karşı aşağılayıcı bir tutumla bilgi vermesi noktalarında ilim dünyasına eleştirilmiştir. Said Paşa eserde beşinci mebhasda geçen “ Bilâd-ı Cezire'den Musul'un Kurûn-ı Vustâ Vekâyi-i Tarihiyesi Beyanındadır” başlığında Mu'cemü'l-büldan'dan alıntı yapmıştır ve isim olarak da vermiştir. Bu kısım dışında da bu eseri kaynak olarak kullanmıştır.

Said Paşa'nın eserinde yukarıda kullandığı kaynakları kendisi de bizzat isim olarak vermiştir ancak isim olarak belirtmeyip kaynak olarak kullandığı eserlerden biri de İbnü'l Esir'in el-Kâmil fi't-târîh adlı eseridir. On ciltten oluşan bu eser dünya tarihi niteliğinde olan bir eserdir. Dünyanın yaratılışıyla başlayan bu eser, Peygamberler tarihi, Roma, Yunan, Selevkiler, Yemen ve Arapların cahiliye dönemi hakkında bilgi verir. Peygamber Efendimiz ve hicretten sonraki olayları 1231 yılına kadar verir⁴³. Said Paşa'nın, Diyarbakırda kurulan devletler bahsinde Mervaniler ve Yıvaloğulları dönemi anlatılırken kullanılan bilgiler sadece İbn'ül-Esir'in kitabında yer alan bilgilerdir. Dolayısıyla Said Paşa bu kaynaktan faydalanmıştır diyebiliriz. Bu bilgilere eser kritiği kısmında değinilmiştir. İlk İslam fetihleri sırasında Irak'a yerleşen İbnü'l Esir tarih, edebiyat ve hadis alanında eserler kaleme almıştır. Kendis Musul Atabeği'nin sözlerini Abbasi halifesine iletmekle görevli olduğu dönemlerde

⁴² Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 136.

⁴³ Abdülkerim Özaydın, İbnü'l Esir, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 21. cilt, İstanbul 2000, s. 26-27.

Bağdat kütüphanelerinden ve o dönemin bilginlerinden ve resmi evraklarından faydalanma imkanı bulmuştur. Bu yönüyle değerli bilgileri eserlerinde kullanma imkanına sahip olmuştur. İbnü'l Esir kendisine gelen bilgileri eserinde kullanırken, eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirerek kullanmaya özen gösterdiği içindir ki; bir çok tarihçi onun eserinden faydalanıp bu eseri kaynak olarak göstermişlerdir.

Miratü'l İber adlı eserin, bazı bölümlerinde Farsça ve Arapça beyitler yer almaktadır. Bu kısımlar Türkçeye transkript edilmiştir. Said Paşa, konuyla ilgili bilgileri mevcut kaynaklardan verirken kaynaklar arasında tahlil yapıp en doğru bilgi budur şeklinde sonuca varmıştır. Bazı bölümlerde Ebu'l Fida, İbn Hallikan, Mardinli Abdüs'selam Efendi ve Yakut el Hamavi'nin eserlerindeki bilgileri birbirleriyle kıyaslayarak hüküm çıkarmıştır. Bu yönüyle tarih biliminin tenkit yönünü fazlasıyla kullanmıştır diyebiliriz. Yapılan bu yorumlar konuyu anlama noktasında daha açıklayıcı ve faydalı olmuştur.

Trankribt yaptığımız sekizinci cilt; dil ve üslup olarak; anlatılan konuya göre değişiklik göstermektedir. Genel anlamda, sade bir dille yazılmışken bazı bölümlerde kullanılan dil ağır ve üslub olarak zorlayıcı hale gelebilmektedir. Said Paşa, coğrafyalara göre bölge tarihini anlatırken bölgede yer alan dağlar, nehirler, çıkarılan madenler, yetiştirilen ürünler, şehirlerin birbirleriyle olan uzaklıkları, halkın inanç yapısı ve kültür eserleriyle birlikte bazı bölümlerde bölge ahalisinin fiziksel özellikleri hakkında, bilgiler verir. Bu bilgilerin de yer aldığı kısımlar okuyucu açısından daha akıcı bir hal alırken, eserin bütününde bu durum gözükmez. Bazı bölümlerde bölgelerin sadece siyasi tarihi hakkında bilgi verdiği için konu akıcılıktan uzak kalabilmektedir. Eserde geçen bazı kısımların daha anlaşılır hale gelmesi için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Eserde, beşinci faslın birinci bölümde geçen Horasan valilerinin isimlerinin daha anlaşılır ve düzenli olmasını sağlamak amacıyla bu bölümü tablo şeklinde verdik. Eserin transkripti orjinaline yani aslına sadık kalınarak yapılmıştır. Bu sebeble bazı yer ve şahıs adları tarihi metinlerde geçtiği şekliyle değildir. Bu duruma uygun olan örnekler dipnotlar aracılığıyla gösterilmiş olup gerekli açıklamalar yapılmıştır. Eserin 196. ve 197. sayfaları matbaa hatasına bağlı olarak basılmadığı için belirtilen sayfalar eksik kalmıştır. 195. sayfadan 198. sayfaya

geçilmiştir. Aradaki bağlantılı sayfaların eksik kalmasına bağlı olarak sayfalar arasında anlamca kopukluk oluşmuştur.

Genel tarih kitabı niteliğinde olan bu eserde anlatılan devletler ve tarihçeleri bir çok tarih kitabında geçen anlatımlara benzer niteliktedir. Ancak bu eseri diğerlerinden farklı kılan taraf Said Paşa'nın verdiği bilgilerin doğruluğunu tespit etme hususunda kaynaklar arasında kıyas yaparak doğru sonuca ulaşma çabasıdır. Bu çabasını bizzat eser üzerinde yapması okuyucu açısından da bilgilerin güvenilirliğini tartma bakımından daha faydalı olacağı inancındayız. Eserde ismi geçen bölgeler ve bölgelerin coğrafi unsurları hakkında çok ayrıntılı olmasa da özet bilgiler bulunmaktadır. Ancak yukarıda da belittiğimiz gibi bu durum bütün bölümler için geçerli değildir. Diyarbakır ve Urfa bölgesi anlatılırken, şehrin doğal unsurlarının yanında, yetiştirilen tarım ürünleri ve çıkarılan madenler o dönemde yapılan eserlerin kim tarafından hangi yılda yapıldığı ve bu eserlerin sel, deprem ve benzeri afetlerle yıkılıp zarar gördüğüyle ilgili bilgiler varken başka bir bölge olan Horasan hakkında bu tarz bilgilere yer verilmeyip daha çok siyasi tarih üzerine yoğunlaşmıştır. Eserde ismi verilen eserlerin bir çoğu günümüze kadar gelmemiş olsa da döneme ait eserleri bilmemiz açısından önemli bir ayrıntıdır. Eserde geçen devletlerin siyasi tarihi kurulduğu coğrafyaya göre anlatılmaktadır. Dolayısıyla anlatılan coğrafi bölgelerde daha önce ismi geçen devlet isimlerine sıkça rastlıyoruz. Özellikle Selçuklu Devleti ile ilgili bilgiler hemen hemen her bölümde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Selçuklu Devleti'nin bir çok bölgede etkin olduğunun göstergesidir.

Eserde geçen bazı özel isimler matbaa basımına bağlı olarak eksik veya yanlış yazılmıştır. Bu isimler de ayrıca orijinal haliyle düzeltilmiş olup dipnot olarak verilmiştir. Yine eserin transkriptini, orijinal haliyle karşılaştırmak isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla, eserin orijinal sayfalarını parantez içinde gösterdik. Latin alfabesiyle transkript yaptığımız eserde, parantez içinde geçen rakamlar eserin orijinalinde geçen sayfa numaralarını ifade etmektedir.

2.2. ESERİN İÇERİK OLARAK DEĞERLENDİRİLMESİ

Transkriptini yaptığımız eser üç yüz kırk altı sayfa olup, iki bölümden oluşmaktadır. Said Paşa fasıl olarak geçen bölümleri kendi içinde de ilk bölümde dokuz ikinci kısımda ise; üç mebhas (konu) olarak belirlemiştir. Adı geçen fasıl ve mebhaslar hakkında bilgi verecek olursak; ilk fasıl olarak geçen bölüm sekizinci cildin devamı niteliğinde olduğundan dördüncü fasıl olarak geçer. Dördüncü fasılda dokuz konu bulunmaktadır. Eserin son kısmında fihrist ile birlikte hata ve sevab cetveli de yer almaktadır. Hata ve sevab cetvelinde eserde yapılan yanlışlıklar ve bunların düzeltilmiş hali verilir.

Birinci mebhas olarak geçen kısımda Said Paşa, Cezire denilen bölgenin ilk çağlarda hangi devletler tarafından idare edildiği, bölge isminin nereden geldiği, bölgenin coğrafi yapısı, bereketli topraklarının olduğu ve bölgenin maden yönünden çok zengin olduğu hakkında bilgi verir. Bölgenin asıl halkının Asurlular ve Keldaniler olduğunu, daha sonraki dönemlerde ise; Arapların beni Adnan kolundan Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Bekir olarak bölgeye yayıldıklarından Arapların da Cezire bölgesi halklarına dahil olduğunu söyler. Bu bölgenin zenginliğine değinen Said Paşa, ilk çağlardan beri bir çok devlet ve kavim tarafından bölgenin istila edildiğini ve bu bölge için pek çok savaş yapıp kan döküldüğünden bahseder. İslam fetihleriyle beraber Bizanslılar ve Sasaniler'in bölgeden uzaklaştırıldığını ancak daha sonraki dönemlerde bu bölgede Oğuz istilaları, Harici isyanları, Moğol ve Timur'un istilalarının gerçekleşmiş olduğunu yazar. Bölgenin Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra huzurun sağlandığını ancak Osmanlı'dan önce bölgede meydana gelen çekirge istilalarıyla bölge arazilerinin bozulduğunu, tarlaların eski halinden eser kalmadığını ifade eder.

İkinci mebhas olarak geçen kısımda Said Paşa; Hz. Ömer döneminde Diyarbakır, Urfa, Resülayn ve Mardin ve Musul çevresinde gerçekleşen İslam fetihlerini anlatır. Eserde Bizans ve Kürdistan topraklarına dahi fetihlerin yapıldığı, Hz. Ömer'den sonra gelen halifeler döneminde de bu fetihlerin devam ettiği anlatılır.

Üçüncü mebhas olarak geçen kısımda Said Paşa, Diyarbakır'da kurulan devletler hakkında bilgi verir. İlk olarak Al-i eş-Şeyh devleti'nin tarihiyle ilgili bilgi

verir. Bu devletin Mısır’da kurulan Tulunoğlu Devleti idaresinde çalışan İsa b.eş-Şeyh’in devlete karşı isyan hareketinin başarısız olması sonucu Diyarbakır civarını ele geçirerek bağımsızlığını ilan etmiş ve yaklaşık otuz yıl Diyarbakır’da hüküm sürdüğünü ifade eder. Said Paşa bu devletin kısa siyasi tarihi dışında farklı bir bilgiye yer vermez.

Diyarbakır’da kurulan ikinci devlet olarak, Mervani Devleti tarihi anlatılır. Bu devlet Bâd lakabıyla Ebu Şücâ Abdullah el- Hüseyin bin Dustek tarafından 983 yılında kurulmuştur. Said Paşa bu ismi daha çok Bâd el-Kürdi olarak kullanmıştır. Bad’ın önceleri çobanlıkla uğraştığı daha sonra kendisine taraftar toplayarak Bizans’ın otorite boşluğundan faydanalarak Erciş’i ele geçirdiği ifade edilir. Zamanla güçlenen Bâd el-Kürdi Büveyhiler, Bizans ve Ermeniler’e karşı savaşlar yapmıştır. Said Paşa bu mücadeleler esnasında Abbasi halifesinin Bâd’ı hiçbir şekilde desteklemediğini aksine onu ortadan kaldırmayı hedeflediğini söyler. Bâd’ın Musul hakimiyeti sırasında ölmesi üzerine yeğeni Ebu Ali Hasan bin Mervan devletin idaresini ele alır ve devlet onun adıyla devam eder. Mervani devletinin başa geçen hükümdarları ve siyasi tarihi anlatılırken bu dönemde gerçekleşen Oğuz istilalarının bölge halkını zor duruma düşürdüğü, bu istilanın ancak çevrede bulunan emirliklerin desteğiyle son bulduğu bilgisi yer alır. Mervani hükümdarlarından Nasrüddevle dönemi en parlak dönem olarak ele alınır, bu dönemde Bizans ve Ermeni ittifakına karşı savaş yapıldığı ve hac görevinde bulunan Müslümanların saldırıya uğramaması için tedbirler alındığı yazılır. Nasrüddevle dönemi anlatılırken İbn Hallikan’ın eserinden alıntılar yapılır bazı diyaloglar olduğu gibi paylaşılır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde Diyarbakır ve çevresi muhasara edildiğinde Said Paşa Nasrüddevle’nin Tuğrul Bey’e bağlılığını bildirdiğini yazar. Nasrüddevle ve yaptıkları hakkında övücü mahiyette bilgiler veren Said Paşa, Diyarbakır ve çevresinin Şafilik mezhebine Ebu Abdullah el- Karzuni aracılığıyla geçtiğini tek cümleyle ifade eder. İbnü’l Esir’de geçen bu bilgi hakkında fazla yorum yapmaz. Şafilik mezhebinden önce halkın Maliki ve Hanbeli mezheblerine mensup olduğu ve Selçuklular döneminde Hanefi mezhebinin kabul edildiğine dair hiçbir bilgi yer almaz. Kaynaklarda sıkça rastladığımız Mervaniler’in Malazgirt Savaşı sırasında Alparslana on bin kişiden oluşan asker gönderdiğine dair bilgi ne Mervaniler bahsinde ne de Alparslan dönemi anlatılırken değinilmez. Diyarbakır’da yaklaşık yüz

yıl hüküm süren Mervani devleti 1080'li yıllarda Fahrüddeve'nin iktidardaki zayıflığı ve Hristiyanların Müslümanlar üzerindeki baskılarının artmasından dolayı 1085 yılında Selçuklu sultanı Melikşah tarafından bu devletin varlığına son verildiği bilgisi yer alır.

Mervani devleti'nin son bulmasıyla Diyarbakır'da Selçuklu emirlerinden İbrahim b. Yinal tarafından Yıvaloğulları devleti kurulmuştur. Selçuklu devletine bağlı olarak varlığını sürdüren bu devlet savaş zamanlarında Selçuklu devletine asker yardımında bulunmuştur. Yıvaloğulları bahsinde Said Paşa, bölgede İsmailiye tarikatının gösterdiği zararlı faaliyetler sonucu Diyarbakır ahalisinin de yardımıyla beraber fedailer üzerine bir saldırı gerçekleştiği ve bu saldırı sonucunda bir gün içinde yedi yüz fedainin öldürüldüğü bilgisini verir. İbnü'l Esir'de geçen bu bilgi dönemin kaynaklarıyla karşılaştırıldığında abartılı bir rakam olarak karşımıza çıkmaktadır. Said Paşa, Yıvaloğulları devletini anlatırken Diyarbakır'a bağlı olan Ergani ve Zülkarneyn denilen yerlerin bakır madeni olarak zengin olduğunu ve buralarda bakır işletmelerinin kurulduğunu ifade eder. Eserde, yaklaşık doksan iki yıl hüküm süren Yıvaloğullarına Artuklu Devleti'nin son verdiği ve Diyarbakır'da Artuklu hakimiyetinin başladığı bilgisi yer alır.

Diyarbakır'da hüküm süren devletleri anlatmaya devam eden Said Paşa, Yıvaloğullarından sonra Artuklu Devleti'nin tarihini anlatır. Bu devletin kurucusu olan Artuk Bey'in nesebiyle ilgili; Ebu'l Fida, Mardinli Abdüsselam Efendi ve İbn Hallikan'ın eserlerinde geçen bilgiler kıyas yapılarak doğru bilgilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Said Paşa bu yöntemi birkaç yerde daha yapar. Tarihin tenkit yönünü kullanarak eserin daha güvenilir hale gelmesini sağlamıştır diyebiliriz. Özellikle eserde bizzat kaynak eserlerin adını vermesi okuyucu açısından da tarih literatürü hakkında bilgi sahibi olması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Said Paşa, Artuklu Devletinin Diyarbakır, Hasankeyf ve Mardin olmak üzere üç şube şeklinde kurulduğunu ve daha sonra bu şubelere Artuk bey'in torunlarından Belek Bey'in 1113'de kurduğu Harput şubesinin de eklendiğini ifade eder. Kurulan bu şubelerin siyasi tarihi hakkında bilgiler verir.

Diyarbakır'da Sökmenoğulları ve Eyyubi Devletinin de hüküm sürdüğünü ifade eden Said Paşa, Eyyubi devleti'nin siyasi tarihi dışında fazla bilgiye yer

vermez. Eyyubi devletinin ünlü komutanı Selahattin Eyyubi ve Haçlılar'a karşı 1187 yılında yaptığı Hittin Savaşı ile bilgiye fazla yer vermez. Oysa bu savaş seksen sekiz yıl boyunca Kudüs'e hakim olan Hristiyan egemenliğine son vermesi hasebiyle önemli bir yere sahiptir. İbnü'l Esir başta olmak üzere bir çok yerli ve yabancı tarihçiler tarafından eserlerinde işlenen bir konudur.

Eserin dördüncü mebhas olarak geçen bölümde, Mardin şehrinin tarihi anlatılmaktadır. "Mardin" isminin nereden geldiğine dair anlatılan hikaye Mardinli Abdüsselam'ın eserinden alıntılanmıştır. Mardin'in coğrafi yapısı, havasının güzelliği üzerinde durur. Kendisi de Mardin de mutasarrıflık yaptığı dönemlerde bu şehrin havasının hastalara çok iyi gelmesi ve kendi hastalığına binaen bu şehirde çalışmak istediğini ifade etmiştir. Mardin bahsinde Artuklu devletine bağlı olan İlgazi devletine dair bilgiler yer alır. İlgazi devletinin Haçlılara karşı mücadeleleri anlatılır. İmadüddün Zengi'nin Mardin üzerine bir sefer düzenleyerek bazı bölgeleri ele geçirdiği anlatılır. Mardin şehrinin anlatıldığı bölümün son kısmında Mardin'in Hülagu tarafından istila edilip, İlhanlı devleti'nin atadığı valiler tarafından yönetilgi bilgisi verilir.

Eserin beşinci mebhas olarak geçen kısmında Musul tarihi anlatılır. Bu bölümde Yakut el-Hamavi'nin eserinde geçen "Musul Irak'ın kapısı ve Horasan'ın miftahıdır oradan Azerbaycan'a gidilir" sözünü aktararak bölgenin bulunduğu konum itibariyle önemi anlatılır. İslam fetihlerinden itibaren Abbasiler dönemine kadar bölge, merkezden atanan valiler tarafından idare edilmiştir. Musul, Harici isyanlarının sıkça görüldüğü bölge olarak öne çıkmaktadır. Musul valiliği yapan Abdullah bin Hamdan Abbasiler'in otorite boşluğundan faydalanarak bağımsızlığını ilan etmiş ve Hamdaniler adıyla Musul'da yaklaşık seksen yedi yıl hüküm süren bir devlet olmuştur. Hamdaniler Bağdat'da meydana gelen Karmati isyanlarını bastırmada önemli bir rol üstlenmiştir. Yine Bizans'ın bölge üzerine yaptığı saldırılara karşı mücadele etmiştir.

Hamdani Devleti'nden sonra 990-1096 yılları arasında Musul'da devlet kuran beni Müseyyeb olarak geçen Ukayliler anlatılır. İslam öncesinde Necid ve Yemen'in kuzeyinde yaşayan beni Ukayl kabilesine binaen bu ismi kullandıkları bilgisi yer alır. Said Paşa bu devletin tarihçesini anlatırken özellikle Mutemidüddeve Karvaş bin

Mukalled'den bahseder. Elli yıl boyunca iktidarda kalan Karvaş'ın, tahtını sağlamlaştırmak için Abbasi, Büveyhi ve Fatımi devletleri arasındaki çatışmalardan faydalanmaya çalıştığı bilgisi yer alır. Geniş bir alanı kaplayan Oğuz istilaları, Musul'u da etkilemiştir. 1043 yılında başlayan Oğuz istilaları yaklaşık bir yıl sürmüş ve Musul hükümdarı Karvaş Oğuzlara karşı başarı sağlamıştır. Selçuklu hükümdarı Melikşah 1084 yılında Musul'a sefer düzenleyerek Ukayliler'e ait yerleri Suriye Selçuklularına vermiş, daha sonra bölge Selçuklu Emiri Kürboğa tarafında istila edilerek Ukayli devletine son verilmiştir. 1127 yılında Irak Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın oğlunun atabegi olan İmadüddin Zengi'ye Musul'un iktâ olarak verilmesiyle burada Musul Atabegliği kurulmuştur. Said Paşa, Zengiler döneminde özellikle İmadüddin Zengi döneminde Haçlılar'a karşı büyük mücadelelerin gerçekleştiğini söyler. Bölgede Moğol istilasının başlamasıyla beraber 1262 yılında Zengi abegliği son bulur.

Altıncı mebhas olarak geçen bölümde Said Paşa, Cezire-i İbn Ömer kasabasının nasıl kurulduğu hakkında bilgi verir. Bu konuda daha önce yaptığı gibi Yakut el-Hamavi, Ebü'l-Fida ve İbn Hallikan'ın bu konudaki görüşlerini karşılaştırarak bu kasabanın Abdulaziz bin Ömer el-Berkaidi tarafından kurulduğu sonucuna varır. Daha sonraları Sincar bölgesinde devlet kuran İmadüddin bin Kutbeddin Mevdud'dan bahseder.

Yedinci mebhas olarak geçen kısımda Said Paşa, Urfa tarihi hakkında bilgi verir. Urfa isminin nereden geldiği ve Araplar ve Yunanlılar'ın Urfa için kullandığı isimler hakkında bilgiler yer alır. Urfa'yı anlatırken şehrin önemli yapılarını, havasının ve meyvelerinin güzelliğinden övgüyle bahseder. İnsanlarının dost ve misafirperver olduğunu da ekler. Urfa şehrinin İslam fetihleri sırasında İyaz bin Ganem tarafından fethedildiğini beyan eder. Daha sonra bir süre merkezden yönetilen valiler aracılığıyla yönetilen Urfa beni Nümejr kabilesinden Utayriler tarafından idare edilmiştir. Ancak bu dönemde İbn Utayr'ın kendi hissesini Bizans imparatoruna satmasından dolayı Bizans askerleri 1037 yılında şehri istila edip yağmalamıştır. Ancak verilen mücadelerin sonuçsuz kaldığını ifade eden Said Paşa Urfa'nın güçlü surlarının olması bu şehrin defalarca muhasara edilmesine rağmen alınmamasına sebep olduğunu ifade eder. Haçlı hükümdarı Bohemund'un fidyesinin

ödenmesiyle geri dönmesi Haçlıların gücünün daha da artmasına sebep olduğunu söyleyen Said Paşa, Anadolu topraklarında kurulmuş olan Urfa ve Antakya kontluklarının, Harran şehrini alarak Suriye'yi İslam dünyasından ayırarak güçlerini doğuya doğru yayma düşüncesinde olduklarını ifade eder. Ancak Artuklu emiri Sökmen ve Musul valisi Çökürmüş'ün saldırıları sonucunda büyük bir zaiyata uğrayan Haçlıların çoğu komutanlarıyla beraber esir düşmüştür. Saldırı gücü kırılan Haçlılara karşı Urfa, Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıç Arslan ve Çökürmüş tarafından muhasara edilmişse de alınamamıştır. İmadüddin Zengi ve oğlu Nureddin Mahmut'un üstün gayretleriyle Urfa'nın tekrar İslam dünyasının bir parçası haline geldiği bilgisiyle yedinci bölüme son verilir.

Sekizinci mebhas olarak geçen kısımda Harput'un tarihi anlatılmaktadır. Harput İslam fetihleri sırasında Diyarbakır'dan sonra fethedilmiştir. Said Paşa Harput'un Abbasiler döneminde Bizans'ın elinde olduğunu daha sonra, Halep ve Şam hükümdarı Tutuş döneminde tekrar Müslümanların eline geçmiştir. Said Paşa Harput ile siyasi tarih dışında bir bilgi paylaşmaz, Hülagu'nun istilası sonucu Moğollar'ın hakimiyeti altına girdiğini ifade ederek bölümü bitirir.

Dokuzuncu mebhas olarak geçen kısım, Said Paşa'nın adlandırmasıyla dördüncü faslın son kısmını oluşturmaktadır. Bu kısımda Cezire civarında kurulan Eyyubi Devleti'nin tarihi anlatılır. Başa geçen hükümdarları ve dönemleri hakkında kısa bilgiler vererek, bölümü bitirir. Bu bölüm anlatılırken 196. ve 197. sayfa matbaa basımına bağlı olarak eksik çıkmıştır. Bu eksik sayfalar başa geçen hükümdarların devam edildiği sayfalar olması muhtemeldir. Çünkü eksik sayfalardan önce ve sonra Said Paşa, başa geçen hükümdarlar bahsine devam etmektedir. Dolayısıyla eksik sayfalarda Eyyubi hükümdarları hakkında bilgi verilmiştir yorumunu yapabiliriz.

Beşinci Fasl olarak geçen ikinci bölümde, Fars (İran) coğrafyası anlatılır. Sasani Devletinin hakimiyeti sırasında İslam fetihlerinin gerçekleştiğini söyleyen Said Paşa, zaman zaman valiler aracılığıyla Abbasiler döneminde ise; her şehrinde farklı devletlerin kurulduğu bir coğrafya haline geldiğini ifade etmektedir.

Bu faslın birinci mebhası olarak geçen kısımda, İran şehirlerinden Horasan şehri anlatılır. Göç ve istila yollarında yer almasından dolayı farklı etnik unsurların

yer aldığı bu şehrin özellikleriyle ilgili fazla bilgi yer almaz. Şehir hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra bu şehirde valilik yapan kişilerin isimleri Abbasiler dönemi dahil olmak üzere verilir. Yaklaşık yetmiş valinin ismini veren Said Paşa, bu valilerin hangi tarih aralığında ve hangi devlet döneminde valilik yaptığını isim isim vermiştir. Said Paşa'nın verdiği bu isimleri; okuyucu açısından daha kolaylaştırıcı olacağını düşünerek bu bölümü tablolar şeklinde düzenledik.

Valilerin isimlerinden sonra Horasan'da 821-873 yılları arasında hüküm süren Tahiriler devleti anlatılır. Abbasi halifesi Memun adına komutanlık yapan Tahir bin Hüseyin Horasan'da valilik yaptığı sırada bağımsızlığını ilan ederek Tahiriler devletini kurmuştur. Bu dönemde meydana gelen Babek'in, Hariciler'in ve Zeydiler'in isyanlarını bastırma konusunda Tahiriler Abbasi devletini desteklemişlerdir.

Tahiriler, Saffari devletinin bölgedeki hakimiyetleriyle beraber son bulmuşlardır. 861-1003 yılları arasında Sicistan civarında hüküm süren bu devletin tarihini anlatan Said Paşa, bu devletin kurucularından Yakub bin Leys'in bölgede çok kuvvetli olan Haricilere karşı sık sık savaştığını ifade eder. Said Paşa, Hariciler dışında bölgede etkin olan Arapça'da "mutatavvia", Farsça'da "ayyarlar" olarak bilinen bir zümreden bahseder. Eserde bu zümre hakkında fazla bilgi verilmese de kaynaklarda; bu zümrenin giderlerini karşılamak amacıyla kervanların koruyuculuğunu üstlendikleri, zaman zaman da bu kervanların yollarını keserek zorla para alıp yol kesicilik yaptıkları bilgisi geçmektedir. Said Paşa, belli bir askeri güce sahip olan bu toplulukla Yakup bin Leys'in bağlantı kurarak bölgede güçlendiği bilgisine yer verir. Siyasi tarihi anlatılan Saffari devleti'nin 913'lü yıllarda otorite kaybına uğradığı ve buna bağlı olarak bölgenin Samani devleti baskısında kaldığı anlatılır. Sonrasında ise; Gazneli Mahmut tarafından varlığına son verilir.

Horasan'da kurulan diğer devletlerden biri de 892-1005 yılları arasında yaşayan Samani devletidir. Çoğu kaynaktaki Samaniler'in Fars kökenli ya da Türk olduğu bilgisiyle ilgili net bilgiler yer almazken, Said Paşa bu konu hakkında fazla yorum yapmaz. Yine Sünni mezhebini benimseyen Samanilerin, Türkler'in İslam dinini seçmelerinde ve kendisinden sonra bir çok Türk devletini devlet teşkilatı bakımından etkilemiş olmasına rağmen bu kısımlara çok değinilmemiştir. İsmail bin

Ahmet tarafından kurulduğu anlatılan Samani devleti bölgede kalıcı bir hakimiyet kurmuştur. Karahanlılar tarafından bu devletin varlığına son verildiğı bilgisinden sonra Sebüktegin devleti tarihine geçilir.

Samani devletinin emrinde görev alan Sebüktegin tarafından, Gazne ve civarında kurulan Sebüktegin Devleti, bir Türk devleti olarak geçer. Sebüktegin'in ölümüyle beraber Gazneli Mahmut dönemi başlar. Said Paşa bu dönem hakkında fazla bilgi vermez. Gazneli Mahmud'un Hint seferleriyle ilgili bilgiler kısa cümlelerle ifade edildiğı gibi, Abbasi halifesini Büveyhiler'e karşı korunduğı ve buna karşılık "sultan" ünvanı aldığı bilgisinden bahsedilmez. Gazneli Mahmut'un "sarayının hazinesi" dediğı Biruni ya da dünyada destan türünün en ünlülerinden olan Firdevsi'nin "Şehname" adlı eseri ve Firdevsi'nin Gazneli Mahmud'a hazırladığı mersiyesi ile ilgili bir cümle bile yer almaz. Sultan Tuğrul'un bölgeyi istilasıyla birlikte bölgenin kontrolünün Selçuklular'a geçtiğı bilgisi verilerek Selçuklu devleti bahsine geçilir.

Horasan'da devlet kuran Selçuklu devleti tarihini anlatan Said Paşa, Selçuklular'ın İslamiyet' kabul etmeleri ve yurt arayışları ve bölgede tutunabilmek için verdikleri mücadeleler hakkında geniş bilgiler verir. Devletin kurulma aşamasından sonra başa geçen hükümdarlar hakkında bilgi vererek bu dönemde yaşanan önemli gelişmelerden bahseder. Malazgirt Meydan Muharebesi, Batnılık tarikatının zararlı faaliyetleri ve Oğuz isyanlarıyla ilgili bilgiler verilir. Oğuz istilaları sırasında esir düşüp vefat eden Sultan Sencer 'den sonra Selçuklu devleti'nin zayıfladığı ve ülkenin istilalara açık hale geldiğı anlatılır. Daha çok siyasi tarih üzerine odaklanan Said Paşa, Sultan Melikşah'dan sonra taht varisleri arasındaki mücadeleleri konu edinerek devletin Harzemşah istilasıyla zayıflayıp son bulduğunu söyler.

Horasan'da kurulan son devlet olarak Harzemşah devleti anlatılır. Said Paşa, Harzemşah devleti'nin Sultan Sencer'in vefatıyla bölgeyi istila ettikleri, Merv, Nesa ve Ebiverd civarı dışındaki bölgeyi hakimiyetleri altına aldıkları bilgisine yer verir. Celaleddin Harzemşah döneminde Cengiz Han'ın Semerkant ve Buhar'a civarını yakıp yıktığı ve yönünü Horasan'a çevirerek burayı da istila ettiğı bilgisi yer alır. Said Paşa kısa cümlelerle bu bilgiyi verse de, bu olay tarihi kaynaklarda Otrar

Faciası olarak geçer. 1219 yılında gerçekleşen bu olay Moğol tüccarlarının, Otrar’da öldürülmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Otrar faciası sadece Harzemşah devleti’nin yıkılmasına değil, yüz binlerce Müslümanın ölümüne ve Maverâünnehir bölgesindeki şehirlerin büyük bir bölümünün yakılıp yıkılmasına sebep olmuştur. Bu tarihten sonra Horasan bölgesi Cengiz Han’ın atadığı valiler aracılığıyla idare edilmiştir.

Beşinci faslın ikinci mebhası olarak geçen kısımda, Huzistan ve Luristan’ın tarihi anlatılmaktadır. Said Paşa, Huzistan coğrafyasını anlatırken bu ismin Araplar arasında daha çok “Ahvaz” olarak da kullanıldığını ifade eder. Daha sonra bu bölgenin coğrafi yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vererek, bölgede öne çıkan şehirlerin isimlerini verir. İslam fetihleri döneminde buranın fethedildiğini söyler. Burada Belazuri’nin bölge hakkındaki rivayetlerini değerlendirir. İslam devletlerinin atadığı valiler aracılığıyla yönetilen Ahvaz’da 869 yılında Sahibüzzenc ünvanıyla tanınan bir kölenin, iyi bir hayat vaadiyle çevresine topladığı siyahi kölelerle başlattığı Zenci isyanı, bu bölümde geniş bir yer tutar. Said Paşa’nın verdiği bilgilere göre yaklaşık on dört yıl süren bu isyan çok geniş alana yayıldığı gibi Abbasi devletini hayli yıpratmış ve zayıflamasına yol açmıştır. İsyanın bastırılmasından sonra Abbasi halifesine bağlı valiler tarafından yönetilmeye devam etmiştir. Ancak İlhanlı hükümdarı Hülagu’nun istilasıyla bu bölge Moğol hakimiyetine girmiştir.

Huzistan (Ahvaz) tarihinden sonra, Luristan tarihi anlatılmaktadır. Said Paşa, bölgeye iki kardeşe binaen, Lur-ı Büzürg ve Lur-ı Kuçek olarak isim verildiğini ve bölgenin iki yönetim şeklinde idare edildiğini söyler. Luristan coğrafyasında kurulan ben-i Fazluye devleti hakkında bilgi verilir. Bu devletin Abbasi halifeliğine bağlı kaldığı, Hülagu’nun bölgeyi istilasıyla birlikte onun atadığı kişiler tarafından idare edildiği bilgisi yer alır.

Luristan- Sagire olarak geçen bölgede kurulan ben-i Hurşid devletini Said Paşa; bir devletten ziyade müstakil bir aşiret olarak değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Siyasi tarihleri hakkında bilgi verildikten sonra, bölgenin Hülagu’nun istilasıyla birlikte Moğol hakimiyetine girdiği anlatılır.

Üçüncü mebhas olarak geçen kısım eserin son kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümde Irak-ı Acem olarak belirtilen coğrafya anlatılır. Irak-ı Acem tabiri, içine İsfahan, Hemedan ve Kazvin'in dahil olduğu kısımlar için kullanılır. Bu bölge hakkında bilgi veren Said Paşa bölgenin havası ve güzel bahçeleriyle cennetten bir köşeyi andırdığını ifade eder. Tarihi kaynaklarda Abbasi devleti'nin meyve suyu ihtiyacının bu bölgeden karşılandığı geçmektedir. Bölgenin önemli şehirleri olarak; Kum, Kaşan, Demavend ve Ardistan isimlerini ve burada yer alan dağ isimlerini verir. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında İslam devletlerinin hakimiyetlerine giren bu bölgeler atanan valiler aracılığıyla idare edildiği bilgisi yer alır.

Irak-ı Acem bölgesi olarak anlatılan bölümde ilk önce İsfahan tarihi ile başlanır. Bu şehrin İslamdan önceki durumunu anlatan Said Paşa, burada Asur imparatoru Buhtunusur tarafından sürgün edilen Yahudi kavminin varlığından bahsederek, Sasaniler döneminde ise; İsfahan şehrinin kurulduğunu söyler. İslam fetihleriyle bir süre valiler tarafından idare edilen İsfahan şehri zaman zaman farklı devletlerin hakimiyetlerinde kalmıştır. Bu devletlerden ilki, Büveyhiler devletidir. İsfahan şehrini kendilerine merkez yaparak uzun bir süre burada hüküm sürmüşlerdir. XI. yüzyılın başlarında Kakuye devletinin hakimiyetine giren İsfahan yaklaşık kırk beş yıl kadar bu devletin yönetiminde kalmıştır. Said Paşa; bu devletin Gazneli Mahmut'un seferi sonucu Gazneli hakimiyetine girdiğini ancak çok geçmeden bölgede etkin bir güç olarak ortaya çıkan Selçuklu hakimiyetine girdiğini söyler. Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah ve diğer Selçuklu hükümdarları zamanında idare edilen İsfahan şehrinin, Muhammed Tapar döneminde Batını tarikatının zararlı faaliyetleriyle karşı karşıya kaldığı bilgisi yer alır. Sultan Sencer döneminde İsfahan'ın eski önemini yitirerek Hemedan'ın merkez olarak seçildiği yazılır. Yakup el Hamavi'nin eserinin kaynak olarak kullanıldığı bu bölüm, Abbasi halifesinin İsfahan ve Hemedan'ı hakimiyeti altına aldığı bilgisiyle son bulur.

Irak-ı Acem coğrafyasında adı geçen son şehir olarak Kazvin şehri geçer. Bu şehrin İslam fetihlerinden önce Sasaniler'in hakimiyetinde olduğunu söyleyen Said Paşa, Hz. Ömer döneminden itibaren buranın valiler aracılığıyla idare edildiğini söyler. Hülagu'nun Irak-ı Acem coğrafyasını istila etmesiyle Kazvin Moğolların hakimiyetine girmiştir.

Kazvin’de hüküm süren İsmailiyye ya da Haşhaşiler bu bölümde anlatılan son devlettir. Said Paşa, bu devletin Alamut kalesini kendilerine merkez olarak kabul ettiğini ve burada Hasan Sabbah liderliğinde İsmailiye devletinin kurulmuş olduğunu söyler. Eserde Selçuklu veziri Nizamülmülk, Hasan Sabbah ve Ömer Hayyam’ın aynı medresede eğitim aldığı bilgisine yer verilerek, bu üç kişinin hangisi devlet kademesinde yer alırsa birbirlerini destekleyeceği sözü verdiği bilgisi yer alır. Ancak bu bilgi tarihi kaynaklarda net değildir. Çünkü bu üç kişi yaş olarak birbirlerinden farklı yaşlardadır. Dolayısıyla aynı ortamda ders alamayacakları şeklinde yorum yapılır. Hasan Sabbah’ın mezhebini yaymak ve taraftar bulmak amacıyla, Mısır’dan Halep, Diyarbekir, Bağdat ve Fars coğrafyasına kadar giderek burada faaliyetlerde bulunduğu bilgisi yer alır. Bu mezhep hakkında ayrıntılı bilgi veren Said Paşa, mezhebin kuruluşu, gelişimi, mezhebe adam kazandırma yöntemi Selçuklu alayhine gerçekleştirdikleri zararlı faaliyetler hakkında bilgiler yer alır. Hasan Sabbah’ın ölümünden sonraki sürece de değinen Said Paşa, bölgeye Hülagu’nun gelmesiyle beraber bu devlete son verildiğini belirterek sekizinci cildi bitirir.

Târîhü'l- iber

Mufasssal Târîhi Umûmi

Müellifi

Diyârbekirli Sa'îd Paşa

8. cilt

Sahibi ve Nâsiri

Asûr Kütüphanesi Sahibi Kirkor

Maarif Nezareti Celilesi'nin ruhsatıyla

İstanbul

Karabet ve Kasbar Matbaası Bâb-ı Ali Caddesin' de nümerâ 25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA'NIN MİR'ÂTÜ'L İBER ADLI ESERİNİN 8. CİLDİNİN TRANSKRİPTİ

DÖRDÜNCÜ FASIL

CEZİRE-İ MÂ BEYNÜ'N-NEHREYN DAİRESİNİN KURÛN-I VUSTA TÂRÎHİ BEYÂNINDADIR

BİRİNCİ MEBHAS

(CEZİRE-İ MEZKÛR COĞRAFYASININ TEBEDDÛLÂT-I SİYÂSİYESİ*)

Cezîret-i mâbeynü'n-nehreyn kıt'asının Kurûn-ı Ulâya ta'alluk eden mebâhis-i coğrafiye ve târîhiyyesinin tafsîlâtı cild-i evvelde derc olunmuşdu. Tafsîlât-ı mezkûreden anlaşıldığı vechle evâ'ili 'umrânda kıt'a-yı mezkûreyi vatan ittihâz eden ahâlî Keldanîler ve Asûrîler olup bidâyet-i umrânı hicretten otuz iki asır mukaddemdir. Kable'l-hicre yirmi üçüncü asırda Arablar Cezîre kıt'asına dâhil olmuş ve evâ'il-i vürûdlarında Babil yani bilâd-ı Keldan kıt'asını hayli tazyîk edib Babil hükümdârlarından Buhtunnasır'ın Asûr kıt'asını istilâsından sonra bir büyük istisâle tesâdüf etmişlerdi. Mu'ahharen Benî Adnân batınından Mudar ve Rebia'nın kabâ'il-i müte'addideleri (2)⁴⁴ Asûr kıt'asının her tarafına yayıldıklarından kıt'a-yı mezkûr (Diyâr-ı Rebia) ve (Diyâr-ı Mudar) ve (Diyâr-ı Bekir) nâmlarıyla üç dâ'ireye ayrılıb bundan ma'âdâ devâ'ir-i muhtelif-i siyasiyeye dahi munkasım olmuş ve

* (1) Şu bahis 1306 târîhli Sâlnâmesine zeyl edilen târîhçemizde derç olunmuşdur.

⁴⁴ Parantez içerisindeki rakamlar, eserin orjinal sayfalarını ifade etmektedir.

fütûhât-ı İslamiye esnâsında Diyârbekir dâ'iresinden bed' ile Tigrît'e kadar imtidâd eden kısmına Cezîre nâmı verilerek ondan aşağısı Irâk-ı 'Arab dâ'iresine ilhâk edilmiştir.

Devlet-i Emeviye zamânında Musûl dâ'iresi bi't-tefrîk Diyârbekir vilâyetinin şimdiki heyetiyle Harbut ve Urfa sancaklarının Cezîre cihetindeki mahalleri ve Re'su'l-ayn havâlisi bir vilâyet ittihâz olunub şu vilâyete Cezîre nâmı verildi.

Devlet-i Emeviye ve 'Abbasiye târîhlerinde (Cezîre) deyü yâd olunan vilâyet şu dâ'ireden 'ibâretidir.

Meysopotamya (Mezopotamya) denilen Cezîre heyet-i kadîmesinin etrafını fâ'ideleri 'amîm iki nehir cesîm ihâta eder. Ezmine-i kadîmede bu nehirlerle dâhil-i Cezîre'de câri enhâr-ı sâ'ireden açılan cedveller Meysopotamya'nın umrân ve servetini kıt'aât-ı sâ'irenin magbûtu olacak bir dereceye vardırmış idi. Arâzisinde ise mevrû'âtın birine birkaç yüz hâsılât verecek derecede kuvve-i inbâtiye olduğu gibi gerek dâhilinde gerek (3) idâre-i kadîmesine merbut-ı Kürdistân dağlarında altın, gümüş, nuhas, temîr, kurşun madenleri ve daha sâ'ir enva'i maden olduğundan bu şeref ve hâssiyet, bu menâbi-i servet Meysopotamya ile merbûtât-ı kadîmesini eski zamânlarda bir kıt'a-ı mübareke add etdirmiş bidâyet-i amirânedan berü ve ekser düvel-i kadîmenin sihâm-ı hırs ve arzularına hedef olub her devlet tarafından feth ve istilâsına kıyâm olunmuşdu. Binaen'aleyh kıta'ı mezkûreyle merbûtât-ı kadîmesine malik olmak için düvel-i kadîme 'askerinin o havâlîde kanları seller gibi cereyân etmiştir.

Meysopotamya⁴⁵ ile merbûtât Asûr ve Babil devletlerinin yed-i hükümlerinde iken menâbi'-i servetlerinden edilen istifâde her cihetine cennet diye 'adedilecek sûretde medeniyet ve umrânın derece-i intihâsına vardırıldığından düvel ve akvâm-ı sâ'ire taraflarından ol havâlîye ta'alluk eden arzû-yı hırs ve istilâ hicretten mukaddemki on dördüncü asrın evâsıtında hükmünü teşdîd ile Asûr devleti aleyhinde bir büyük muhârebe kapısı açıldı ve bu yüzden birbirini tevali eden muhârebeler devlet-i Asûriye'nin inkırâzı ve Babil devletinin bilâd-ı Asûriye'yi zabtı zamânlarına

⁴⁵ Said Paşa kaynaklarda Mezopotamya olarak geçen yer adını eserin tamamında, Meysopotamya olarak yazmıştır. Bu durumun matbaa hatasına bağlı olduğunu düşünüyoruz.

kadar hüküm yürüdüb andan sonra o kapı kapandı ise de (4) müte‘âkıben Babil ve Med (Keyaniyan) mülûku aralarında büyük büyük muhârebeler cereyân eyledi.

Keyaniyan’ın hükümdâr-ı ahiri Üçüncü Dara’nın mağlûbiyetinden sonra kıta‘-ı mezurayı İskender-i Yunanî zapt ederek İskender’e halef olan Selefkiye devleti ile Eşkeniyan mülûkiyle Rûm devleti kezâlik Rûmlarla Eşkeniyan ve Eşkeniyan enkazından mü’essis Sâsâniyân devletleri beynlerinde harbler cereyân ve imtidâd ediverdi.

Gerek şu devletlerin gerek Kabâ’il-i Arab’dan Cezîre kıta’sındaki Benî Adnan, Benî Kudâa, Benî Mudâr, Benî Bekir, Benî Tağlib bâtinîyla kabâ’il-i sâ’ire aralarında sebkât eden muhârebeler la-yuadd velâ yuhsadır⁴⁶.

Bu muhârebelerin ve şu muhârebelerden tevellüd ve teselsül eden tahrîbâtın hüküm yürüttükleri mahaller hep Meysopotamya kıtasıyla o kıtaya merbût ve mücâvir bulunan mevâki‘ idi.

Hilâfet-i İslamiye Cezîre ile merbûtâtını Rûmlar ve Sasaniler yedlerinden aldıktan sonra harıl harıl Rûmlarla ehl-i Salîbin ve Guz Havâric tâ’ifeleriyle Hülâgû ve Timur gibi muharrib-i umrân olan zâlimenin hücûmlarından yüz gösteren avârız-ı muzara muharebat ve mu‘âmelât-ı sâbika ta’kîb eyledi. (5)

Muhârebât ve mu‘âmelât-ı mezkûr Hicretten bin üç yüz seksen sene mukaddem sû-i tesîrâtını göstermekle başlayıp iki bin üç yüz sene kadar imtidâd eylediğinden o muhârebelerin netâyici olan tahrîbat Cezîre kıt’asının ma’mûrâtını imhâ eyledi.

Kıt’a-yı mezkûr Devlet-i ‘Alîyye-i Osmaniyye’nin yedine geçtikten sonra eğerçe rekâbetin iktizâ eylediği ihtilâfat ve avârızdan kurtuldu ise de ne çare ki Devlet-i ‘Alîyye’nin yedine geçmezden evvel çöl derûnundaki ma’murelerin yerleri mezruatını çekirge mahvetmiş tarlalara ve çöl kenarındaki memleketler bozulmuş bostanlara dönüşmüştü.

⁴⁶ Bu cümle, sayısız-hesapsız anlamına gelmektedir.

Sonraları da konar-göçer akvâm-ı bedeviye'nin cevelangâhı olmak gibi avârıza tesâdüf etmesi iâde-i mâ'mûratına mâni' oldu.

Cezîre ve Kürdistân kıtalarının zikr olduğu üzere havi oldukları arazi-i münbite ve dağlarındaki meadin-i mütenevvi'a pek çok asırlar kürre-i arzın en kuvvetli, en kalabalıklı cem'iyetlerini beslemiştir.

Şu kıt'alarda bir vakit magbat-ı cihân olan istidâd elân baki, Asûr ve Babil gibi cemi'ayât-ı mütemeddinenin yaptıkları (6) medayin ve heyâkili altun ve gümüşle dolduran servetin her bir menbâ' otlarla mestûr topraklar altında ve şimdi gözümüze sengistan görünen dağlar aralarında hâlâ mevcûddur. Cûlûs-ı hümayûn messâdet-makrûn-ı Şâhanelerinden berü memâlikenin ma'mûriyesini iltizâm ve mülkûnün her yüzden terakkiyât-ı uğrunda hab ve rahatını feda ile ikdâmât-ı mütemadiyeye devam etmekte olduğu meşhûd-ı uyûn-ı şükrân olan Veliyy-i ni'met bîminnetimiz pâdişâhımız Sultân el-Gazî 'Abdülhamid Han Efendimiz Hazretlerinin himmet-i 'ulyâ-yı mülk-perverîleri sayesinde şu kıt'aların kabiliyet-i tabi'yelerinden aranılan menâfîn ele götürüleceği tevfikât-ı semadânîyeden me'mûldur.

İKİNCİ MEBHAS

(CEZİRE KİT'ASININ KURÛN-I VUSTÂ HÛLASA-I VEKÂYİ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)

Tafsîlât-ı mebâhas-ı mahsûsasında zikr olunduğu üzere Hz. Ömer Radıyallahu 'anh Efendimizin hilâfet-i seniyyeleri esnâsında Ashâb-ı kirâmdan 'Îyâz bin Ganem Radıyallahu 'anh Cezîre kıtasının fethine me'mûr olub bir taraftan (7) müşârûn-ileyh ve 'Irâk cihetinden Sa'd bin ebi Vakkas radıyallahu 'anhın sevk eylediği me'mûrlar Diyârbekir ve Urfa Resûl-'ayn ve Mârdîn ve Musûl vesâ'ir bilâd-ı Cezîre'yi Hicretin (15) senesinden (20) senesine kadar cereyân eden müddet zarfında feth etdiler.

Cezîre kıtası feth olunduktan sonra Diyârbekir'den Tigrît'e kadar mümted olan dâ'ire derûnunda vâki' bilâd zikr olunduğu üzere (Cezîre) nâmiyla bir vilâyet ittihâz olduğundan şu vilâyet dâ'iresindeki bedevî 'Arabların idâre-i siyâsiyelerine

Velid bin Ukbe me'mûr olub taraf-ı Hazreti Farukî'den vilâyet vâlîliği 'Îyâz bin Ganem 'uhdesine tevcîh buyrulmuş idi.

'Îyâz (20) târîhinde âzimdâr-ı bekâ olmağla Sa'd bin 'Âmir Cezîre vâlîsi oldu. Ve kaç gün mürûrunda Sa'd dahi vefât etmekle yerine Amîr bin Sa'id el-Ensârî ta'yîn buyuruldu.

Kürdistân ve Rûm serhâdleri 'Amîr bin Sa'id'in fütûhatından olub andan (ondan) mukaddem merkez-i vilâyet Nusaybîn şehri olduğu hâlde dâ'ire-i vilâyet Kürdistân ve Rûm taraflarına doğru (8) tevsi'nden nâşî münâsebet-i mevk'îye üzerine Âmid şehri Cezîre vilâyetine kâ'ide ittihâz olunmuşdur.

(30) târîhine kadar 'Amîr Cezîre vâlîliğinde devam ve o târîhte hastalandığından ist'ifâ etmekle Hz. Osman radiyallahu 'anh Cezîre vilâyetini Şam'a ilhâken Mu'âviye bin Ebû Süfyân'a tevcîh buyurdu. Ve Mu'âviye Habîb bin Mesleme'yi Cezîre'ye 'âmil nasb etdi.

Hz. 'Ali radiyallahu 'anh efendimiz hilâfet-i seniyyelerinde Malik el-Eşter ve sonra Şebîb bin 'Âmir'i Cezîre vâlîliğine ta'yîn buyurub Hazreti Hasan radiyallahu 'anh efendimizin hilâfetden keff-i yed buyurdıkları zamâna kadar Şebîb bin 'Âmir Cezîre vâlîsi idi.

Mu'âviye hazretleri hilâfetde müstakil olduğunda Habîb bin Mesleme'yi bi'l-fiil Cezîre'ye vâlî ta'yîn eyledi. Ashâb arasında sebkât eden ihtilâf mülkûn tamâmî-i muhâfazasına mâni' olduğundan o esnâda Cezîre'nin ekser mahallerini Rûmlar istilâ etmiş idi. Yetmiş üç târîhine kadar oraları Rûmların yedlerinde kaldı. Ve Habîb bin Mesleme (42) târîhinde vefât idüb 'uhdesinden münhal vilâyetin Kinnesrin ciheti (9) Humus'a ve Cezîre cihetindeki parçası 'Irâk Emâreti'ne ilhâk olundu.

Yezîd'in zamânında ibn Ziyâd Cezîre ve 'Irâk Emâreti'nde bulunduğu hâlde Yezîd'in vefâtını müte'âkıben Şâm'a firâr ederek Tevâbîn ve Muhtar'ın zuhûru ile Mervân tarafından Irâk ve Cezîre'ye İbn-i Ziyâd ve Muhtar cânibinden Cezîre'ye Mâlik el-Eşter'in oğlu İbrâhîm ve ba'dehu ibn Zübeyir cânibinden birâderi Mus'ab me'mûr olub nusretle idâre-i sebkât eylediği Devlet-i Emeviye faslında tafsîl olunmuşdur.

(73) senesinde Abdülmelik bin Mervân Cezîre vilâyetinin Rûmlar yedlerindeki cihetini harben almak üzere birâderi Muhammed Bin Mervân'ı Cezîre vâlîliğine me'mûr etmiş ve Muhammed bin Mervân kuvve-i harbiye ile oraları feth ve teshîr eylemiştir.

(85) târihinde Kürdistân taraflarında zuhûr eden ihtilâf üzerine Muhammed bin Mervân ahâlî ile bade'l-muhârebe beynlerinde mûsâfat-ı in'ikad eyledi.

(91)'de Muhammed bin Mervân Cezîre vâlîliğinden infisal edüb yerine Mesleme bin Abdülmelik ve (101) de Amr bin Hubeyre ta'yîn olundu. Sene-i mezkûrde def'a-i saniye olmak üzere Mesleme Cezîre vilâyetine vâlî ta'yîn edilmiştir. (10)

Mesleme (114) senesine kadar Cezîre vâlîliğinde devam edüb o târihte bi't-tebdîl yerine Mervân bin Muhammed nasb olundu.

(127)'de İbrâhîm bin el-Velid'in mesned-i hilâfete cûlûsunu Mervân kabûl etmeyüb asâkir-i kesîre ile Şâm'a 'azîmet ve İbrâhîm'i hal' ile hilâfeti zapt etdikten sonra merkez-i hilâfeti bilâd-ı Cezîre'den Harrân'a nakl eyledi.

Mervân'dan sonra Cezîre vilâyetine İshâk bin Müslim el-'Ukaylî mutasarrıf olmuşdu.

Cezîre halkı İshâk ile bi'l-ittihâd hilâfet-i 'Abbâsiyeye muhâlefet gösterdiklerinden Mansûr (132)'de harben Cezîre'yi zabt ederek taraf-ı hilâfetden Cezîre vilâyeti vâlîliğine ta'yîn kılındı.

(136)'da Mansûr mesnednişîn-i hilâfet olduğundan Cezîre vâlîliğine Hamîd bin Kahtabe (142)'de Hamîd bin Kahtabe Mısır vilâyetine tahvîl-i me'mûriyet etmekle Cezîre'ye Yezîd bin Esîd, (143)'de 'Abbas bin Muhammed, (155)'de Mûsâ bin Ka'ab (158)'de Hâlid bin Bermek, (159)'da Heysem bin Sa'id (160)'da Fazıl bin Sâlih (161)'de Abdussamed bin 'Alî, (162)'de Züfer bin 'Âsım, (163)'de (11) 'Abdullah bin Salih (165)'de 'Alî bin Süleymân (169)'da Mansûr bin Ziyâd Cezîre vilâyeti vâlîliğine me'mûr olmuşdur.

(171)'de Sugûr-ı Cezîre'de vaki' mahaller vilâyetten bi't-tefrîk bir vilâyet-i mahsûsa ittihâz olunub Cezîre vilâyetine Ebû Hûreyre Muhammed bin Ferruh vâlî oldu. Ebû Hureyre'nin vâlîliğini müte'âkiben Cezîre havâlîsinde zuhûr eden Sahsah'ın hilâfeti 'Abbasiye faslında tafsîl-i sebkât eden vuku'âtı üzerine halife Harûnü'r-Reşîd Ebû Hureyre'yi Bağdad'a celb ve katl ile Cezîre vâlîliğine Harb bin Kays'ı ta'yîn eyledi.

(178)'de Cezîre havâlîsinde zuhûr eden hâricî Velid bin Tarîf'in gâ'ilesini izâleye Harb bin Kays'ın muvaffak olamaması cihetiyle ıslâhâta Yezîd bin Mezyed me'mûr olub hâricî-yi merkûmu i'dâm eylediğinden Cezîre vilâyeti vâlîliğine nasb olundu.

(180) senesinde Cezîre vâlîliğine Sa'id bin Selem (183)'de Huzeyme bin Hâzım ta'yîn olunup (186)'da Harûnü'r-Reşîd'in küçük oğlu Kasım'ı Cezîre ve Sugûr ve avâsım vilâyetlerine vâlî ta'yîn etdi. Ve (192)'de Sugûr Cezîre vilâyetinden bi't-tefrîk Sâbit bin Nasır'a tevcîh olunarak Cezîre vilâyeti Kâsım 'uhdesinde kaldı. (12)

(193)'de Kâsım Kinnesrin ve avâsım vilâyeti vâlîliğine me'mûr olub Cezîre vilâyeti Huzeyme bin Hâzım'a tevcîh olundu.

(198)'de Tâhir bin el-Hüseyn Rakka'da 'isyân eden Nasr bin Seyyâr'ın tenkîline me'mûr ve Cezîre'ye vâlî olub (205)'de Cezîre'ye Yahya bin Muaz ta'yîn edilmiş olduğu hâlde Yahya (202)'de vefât ettiğinden yerine oğlu Ahmed ve muahharen 'Abdullah bin Tâhir vâlî nasb olundu. Ve (213)'de Me'mûn halife oğlu 'Abbas'ı Cezîre ve Sugûr vilâyetleri vâlîliğine nasb etdi.

(223)'de 'Abbas'ın hurûc sevdasına düştüğü haberi alınmağla halife el-Mu'tasım Abbas'ı celb ve habs ile Cezîre vilâyeti muhâfazasını ümerâdan 'Acîf'e tevcîh ederek (231)'de Hamid bin Sa'id nasb olunmuş ve (235)'de Halife el-Mütevekkil cânibinden ba'zı vilâyât ile birlikte Cezîre vilâyeti de oğlu Muntasır'a iktâ' edilmişdi.

(245)'de 'Ali bin Yahyâ el-Ermen'i Cezîre muhâfazasına ta'yîn kılınmış ve (248)'de Halid bin Yezîd Cezîre'ye vâlî olmuşdur.

Diyârbekir havâlîsi her vakit Cezîre vilâyeti dâ'iresinden (13) ma'dûd olduğu hâlde idâre olunarak (256)'da 'İsa bin eş-Şeyh nâm hâricînin yed-i istilâsına geçmiş olmakla Diyârbekir'in ondan sonraki vukû'âtı mebhas-ı mahsûs olmak üzere beyân olunacaktır.

Cezîre-i ma-beynü'-n-nehreyn dâ'iresinden ma'dûd Musûl havâlîsi bidayet-i fetihden devleti Emeviye evâhırine kadar ba'zen sûret-i müstakilede idâre olunarak ekseriyan Cezîre vilâyetine merbût idi. Sonraları vilâyet-i müstakile ittihâz kılınmış olmakla Musûl vekayi târîhiyesi mebhas-ı mahsûs olmak üzere kitâbımıza derc olunacak ve esâmî-i vülâtı dahi o mebhasda yazılacaktır inşâallahu te'âlâ.

ÜÇÜNCÜ MEBHAS

(BİLÂD-I CEZİRE'DEN DİYÂRBEKİR'İN KURÛN-I VUSTÂ VEKAYÎ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)

Diyârbekir havâlîsinin târîh-i fethi olan (17) senesinden (256) târîhine kadar sûret-i idâresi Cezîre vilâyetine tâbi' olmakla hülâsası ve esâm-i vülâtı mebhas-ı sâbıkada beyân olundu. Bu mebhasda ondan sonraki vekâyî'ni tafsîl edeceğiz.(14)

Diyârbekir'de Âl-î eş-Şeyh Hükûmeti (256-286)

Bu 'unvân altında olan hükûmet-i mütegalibe Hicret'in (256)'ncı senesinde Diyârbekir'de teşekkül etmiştir. Mü'essisi 'İsa bin eş-Şeyh bin Selîl olub silsile-i nesebi Cessâs bin Mereh bin Zehel bin Şeybâne müntehi olur. Şöhreti 'İsa bin Şeyhü's-Şeybani'dir.

'İsa hükkâm-ı Mısır'dan Ahmed bin Tolun zamânında Filistîn ve Ürdün taraflarında 'askerlikle müstahdem iken Remle Hükûmetine ta'yin olunmuşdu. Müte'akiben Filistîn havâlîsini istilâ etdi. İki yüz elli târîhinde Bağdâdca yüz gösteren Etrâk fesâdâtında makâm-ı hilâfetin za'af ve gavâ'ilinden bi'l-istifâde Şam ve mülhakâtını da istilâ ederek vukû' bulan mürâca'atı üzerine taraf-ı hilâfetden Şam vilâyeti 'uhdesine tevcih edildi.

(256) târîhinde İbn-i Müdebber'in Mısır'dan Bağdâd hazînesine götürmekte olduğu yüz elli bin dinârı Şam tarîkiyle Bağdâd'a götürürken 'İsa ahz ve zabt eylediği Bağdâd'a haber verilmekle taraf-ı hilâfetden Hüseyin el-Hâdim Şâm'a gönderilerek mağsûbâtın reddi 'İsa'ya emr olunmuş ise de (15) 'İsa muvâfakat etmediğinden Mu'temid Halîfe 'İsa'yı 'azl ve Şâm vilâyetini Emâcûr'a bi't-tevcîh 'askerle 'İsa üzerine gitmesi emrini i'tâ etdi. Emâcûr bir büyük ordu ile Şâm'a doğru gittiginde 'İsa yirmi bin 'askerle oğlu Mansûr'un bi'l-irsâl Şâm'a karîb bir mahalde tarafeyn birbirine karşı geldiler. 'İnde'l-muhârebe 'İsa'nın ordusu münhezim ve oğlu Mansûr maktûl olduğundan Şam'ı Emâcûr zabt eyledi. 'İsa sahil tarîkiyle Kürdîstân havâlisine kaçdı. Orada tedârik eylediği kuvvetle ibtidâ Kürdîstân havâlisini ve müte'akiben Diyârbekir'i zapt ediverdi (256).

(266) târîhine kadar Diyârbekir ve mülhakâtı 'İsa'nın yed-i tagallübünde kalub o târîhten cânib-i hilâfetden Musûl ve Cezîre ve Kürdîstân vilâyetleri İshâk bin Kündacık'a tevcîh olduğundan İshâk gerek 'İsa'nın ve gerek Erzen (Garzan) şehrini benimsemiş olan Hâricî Ebû Mu'az Mûsâ bin Zûrâre hükûmetlerini tasdik eyledi. Keyfiyeti şöyledir ki İshâk bin Kündacık Mu'temid halîfe zamânında büyük muhârebelerde her vakit refakât eylediği kaid Ahmed bin Mûsâ ile Cezîre havâlisinde iken bir maddeden dolayı beynlerine ihtilâf düştüğünden İshâk Ahmed'den ayrılmakla 'askerini bil'istishâb (16) bilâd-ı Cezîre'den Beld nâm medîneye 'azîmet eyledi. Orada 'aleyhine kıyâm eden Ba'kuvi Ekrâdını Tedmir ve Musûl'u istilâ etmiş olan Mûsâvir Hâricî'nin Beld'e müsadif olduğu oğlunu katl etdikten sonra Musûl'a giderek ahâlîden haylice emvâl aldı. Ahâlî cânibinden kendisine karşı muhâtab ve müdâfî bulunan 'Ali bin Davûd Mu'alsâyâ nâm mevkide idi. Onun olduğu mahale tevcîh eyledikde İbni Davûd yanında bulunan Hamdân bin Hamdûn ile beraber Dicle'yi geçüb İshâk bin Eyyüb'le mülâkât ve İbn-i Kündacık üzerine hareket etmek için ittifâk etdikten sonra on beş bin neferden mürekkeb bir ordu tertîb etdiler. İbni Kündacık'ın yanında olan 'asker üçbin neferden ibâret idi. İbn-i Kündacık Dicle'yi 'ubûr ile Til Mûsâ nâm mevkiye yetiştî. Tarafeyn birbirine karşı geldiklerinde sufûf-ı harbiye tertîb edildi. İbn-i Eyüb 'askerinin mukaddemetü'l-ceyşinde bulunan kaid kendisi inhizâm göstereceğini ve inhizâmı gördüğünde ta'kîb etmesini İbni Kündacık'a hafıyyen ihbâr eyledi. Muhârebe başladığında İbni Eyyüb'ün mukaddemetü'l-ceyşi bozgunluk göstermesini

müte‘âkıben öbür takımlarda bozuldular. Hamdân bin Hamdûn ile ‘Ali bin Dâvud Pişhâbûr’a ve ibn-i Eyyûb Nusaybîn’e doğru (17) kaçub ibn Kündacık Diyar-ı Rebî‘a’yı ve Nusaybîn’i istilâ etdi. İbn-i Eyüp Nusaybîn’den Diyârbekir’e firâr ve ‘Îsa Erzen’de bulunan Mûsâ bin Zûrâre ile bi’l-ittifâk ‘askerle ibn Kündacık ‘aleyhine kıyâm ve İbn-i Kündacık Musûl’a ‘avdet eyledi. Şu sırada Mu‘temid halîfe tarafından Musûl ve Cezîre ve Diyârbekir ve Kürdistân emâreti İbn-i Kündacık’a tevcîh olduğundan ‘Îsa bin eş-Şeyh ve Mûsâ bin Zûrâre İbn-i Kündacık’a mürâca‘atla yedlerindeki mahaller hükûmetlerinin kendi nâmlarına tasaddikini istida‘a ve mes‘ullerinin kabûlünde iki yüz bin altun i‘tâ edeceklerini inhâ etdiler. İbni Kündacık rûy-ı kabûl göstermedi. Bunun üzerine ‘Îsa ve Mûsâ kuvve-i cebriyye ile merâmlarını istihsâle ittifâk ederek ibn-i Kündacık ile harb etmek üzere ‘asker-i kesîre cem’ eylediler. İbn-i Kündacık nâ-çâr ve nâhâh mes‘ûllerinin tervîcine muvafakkatla Diyârbekir Hükûmetini ‘Îsa bin eş-Şeyh ve Kürdistân Hükûmetini Mûsâ bin Zûrâre nâmına tasdik eyledi.

(267)’de ‘Îsa bin eş-Şeyh ve Ebû Mu‘az ve Hamdân bin Hamdûn benî Tağlib ve Benî Bekir kabileleriyle kabâ‘il-i sâ‘ireden başlarına toplanan ‘askerle Nusaybîn havâlisinde İbn-i Kündacık ile harb eylediklerinde İbn-i Kündacık hepsini bozup Diyârbekir’e(18) kadar ta‘kîb Medîne-i Âmid’i muhâsara eyledi ise de Diyârbekir önünde hayli hûnrizâne muhârebeler vukû‘ bulub ibn-i Kündacık şehri zabt edemediğinden Musûl’a ‘avdet etdi.

(269)’da ‘Îsa bin eş-Şeyh vefât ederek oğlu Ahmed yerine kâ‘im oldu. Musûl ve Cezîre vâlîsi İshâk bin Kündacık (279) târîhinde fevt olub yerine oğlu Muhammed Musûl’a vâlî ta‘yîn olundu ve havâric tâ‘ifesi Harûn eş-Şârî nâmında birisinin başına toplanub muhâlefet gösterdiklerinden Muhammed bin İshâk Ahmed bin ‘Îsa’dan isti‘âne eyledi. Ahmed bin Şeyban kabîlesini kölesi Harûn bin Sîmâ ile havâric ve ahâlîyi Musûl üzerine sevk ederek bi’l-muhârebe galibe-i ahire benî Şeybani’de kaldı. Lakin Musûl ahâlîsi Muhammed’i vâlîliğe kabûl etmeyüb Bağdâd’a mürâca‘at eylediklerinden taraf-ı hilâfetden Hadissiyye vâlîsi Muhammed bin Yahyâ el-Cerrûh Musûl vâlîliğine ta‘yîn olundu.

Sene-i mezkûrede Ahmed bin ‘Îsa Mârdîn kal‘asını ahz ve zabt etmiştir.

(280) senesinde benî Zühayr kabilesinden Ebû Cûza Muhammed bin ‘Ubâde nâm Hâricî Harûn üzerine hücum ederek (19) Harûn münhezim olduğundan ashâbının ba‘zısı tevakkuf ve sebât ile Muhammed bin ‘Ubade’nin meymenesindeki ‘askeri urub târmâr eylediler. Muhammed bin ‘Ubâde bin dört yüz nefer telafât verdikten sonra ‘askerinin bakiyesiyle Diyârbekir’e firâr etdi. Ahmed bin ‘Îsa derdeste kıyâm ederek beynlerinde vukû’ bulan muhârebede Muhammed’in ‘askeri münhezim ve kendisi esîr olmağla Bağdâd’a bi’l-irsâl Mu‘tezid halîfenin emri ile katl olundu.

(285) târîhinde Ahmed bin ‘Îsa vefât ederek oğlu Muhammed cânîşini oldu. Mu‘tezid halîfe sene-i mezkûre zilhiccesinde ‘askerle Diyârbekir üzerine hücum etmekle Muhammed bin Ahmed kal’a kapılarını kapayub mudâ‘afaya kıyâm ve halîfe mancınıklar vaz‘iyle (286) Rebiulahirine kadar muhâsaraya devam eylediğinden Muhammed emân ile Diyârbekir’i halîfeye teslîm eyledi. Halife Diyârbekir sûrunu hedm ve tahrîb etdi. Bu aralık Muhammed bin Ahmed’in firâr edeceği halîfeye haber verildikde kendisi ve ‘a‘ilesi kabz ile tevkîf olundular. El eş-Şeyh Hükûmeti mütegalibesinin Diyârbekirce müddet-i istilâları otuz senedir. (20)

Âl-i Eş-Şeyh Hükûmetinin İnkırâzından Benî Mervân Hükûmetinin Teşekkülüne Kadar Diyârbekir Vekâyi’ (286-380)

Halife el-Mu‘tezid (286) senesinde Diyârbekir’i zapt etdikde oğlu el-Müktefî ‘Âli’yi Diyârbekir’e vâlî ta‘yîn etdi.

(289)’da Mu‘tezid halîfe vefât ettiğinden vilâyet ‘ahd cihetiyle Diyârbekir vâlîsi bulunan oğlu müşârün-ileyh el-Müktefî mesnednişîn-i hilâfet oldukda Bilâd-ı Cezîre ve Diyârbekir Ebû’l-Heycâ ‘Abdullah bin Hamdân’ın yedinde kaldı.

(293)’de Musûl ve Diyârbekir ve Diyar-ı Rebi‘a cânib-i hilâfetten Ebû’l Heycâ ‘Abdullah bin Hamdan’a tevcîh olunarak Diyârbekir (328) senesine kadar benî Hamdan’ın yedlerinde kalmıştır. Benî Hamdân Hükûmetinin vekâyi’-i târîhiyesi mebhas mahsûsunda tafsîl olunacaktır inşallahû te‘alâ.

Benî Puveyh’den (Büveyh) ‘Adudüdevle (328) târîhinde benî Hamdân hükümdârlarından Ebû Tağlib’in üzerine hücum idüb Musûl’u istilâ eyledikde Ebû

Tağlib Meyyâfârikîn ve Diyârbekir taraflarına firâr etdiğinden ‘Adudüddevle cânibinden ta’kîb ve der-deste me’mûr olan Ebû’l-Vefâ Meyyâfârikîn ve ba’dehu Diyârbekir’i (368) (21) senesinde zapt etmekle Ebû ‘Ali et-Temimî’yi Diyârbekir’e vâlî ta’yîn ve Musûl’da bulunan ‘Adudüddevle’nin yanına ‘avdet eyledi.

Ebû Tağlible karâbet-i sıhriyyesi olan Vird-i Rûmî ekâbirinden bir zâtın oğlu ve ‘asâkir-i Rûmîye ümerâsından birisi idi- o târîhlerde Harbut ve Malatya’ya mutasarrıf idi. Rûm imparatoruyla aralarına husumet düştüğünden taraf-ı imparatorîden Leo’nun oğlu Vardis kumandasıyla üzerine ‘asker sevk olunmuş ve beynlerinde hayli muhârebeler vukû’ bulup Vird kendisine bir kuvve-i zâhir olmak üzere Ebû Tağlible bir münâsebet-i sıhriyye peydâ etmişti. (329) târîhinde Rûm ‘askerine mağlûb olduğundan ba’zı etbâ’ıyla Diyârbekir’e müteveccihen gelüb Meyyâfârikîn’in hâricîne nüzûl ve tahrîren ‘Adudüddevle’den isti’âne eyledi.

‘Adudüddevle ibtidâ Virde mu’âvenet edeceğine söz verdi ise de imparator bunun için ‘Adudüddevle ile muhârebeye başlayub Vird’i der-dest eylediği hâlde nefisini ‘Adudüddevle’nin minnet-i azîmesi altında bulacağını yazdığından ‘Adudüddevle imparatora müsâ’adesini Vird’e mu’âvenete bi’t-tercih Vird ile adamlarının ahz ve mahfûzen Musûl’a irsâl olunmalarına dair Diyârbekir vâlisi Ebû ‘Aliye emir verdi. (22)

Vird şu muhârebeden aldığı hissiyât üzerine imkânına göre harb ve sulhdan bir sûret ihtiyâr etmek üzere bilâd-ı Rûm’a ‘avdet etmek istedi ise de yanında bulunan adamları netice-i hâle intizârını münasib gördüler. Ebû ‘Ali emir olduktan sonra Vird-i Rûmî’den mülâkât talep eylediğinden Vird icâbed ve yanına ‘azîmet etdikde kendüsi ve oğlu ve karındaşı mukayyeden Musûl’a ve oradan Bağdâd’a gönderildi. Zavallı altı sene Bağdâd’da mahbes kalub üç yüz yetmiş târîhinde Samsâmüddevle ba’zı taahhüdât ile Virdî ıtlâk ve mu’azzezen savb-ı maksûduna irsâl etdi.

Diyârbekir vâlisi Ebû Ali Temimî’nin vâlîliği ‘Adudüddevle’nin târîh-i vefâtı olan (372) senesine kadar mümted olub o târîhte Bâd el-Kürdî Diyârbekir’i zapt etmiş ve Bâd (380) târîhinde maktûl olmakla hemşirezâdesi Ebû ‘Alî el-Hasan bin Mervân el-Kürdî Diyârbekir’i zabt ve Benî Mervân devletini teşkil eylemiştir.

Diyârbekir’de Benî Mervân Âl-i Kürdî Hükûmeti (380-479)

Şu devletin teşekkülüne isti’dât veren esbâb Ekrâd-ı (23) Hümeydiyyeden Bad’el-Kürdî’nin ba’zı mu’âmelâtından tevellüd eyledi. Mü’essisi Bâd’ın hemşîrezâdesi Ebû ‘Ali el-Hasan bin Mervân el-Kürdî ve târîh-i te’sisi Hicretin (380) senesidir.

Bâd’ın künyesi Ebû Şücâ‘ ve babasının ismi Dûstek’dir. Evâ’il-i hâlinde sahâvetle mutasavvıf bir çoban olub her vakit zebh-i ağnâm ve rast geleni it’âm eder idi. Binaen’aleyh başına pek çok rüfekâ toplandı. Kalabalığı çoğaldığında kat’-ı tarîk etmeğe başladı. Eline her ne geçer ise şuna buna ikrâm eylediğinden gittikçe cemiyeti büyüdü. Van havâlîsine bi’l-hücûm Erciş beldesini zabt ederek umûruna takviyet verdi. Bâd’ın hilkatında bir ‘azîmet-i müdhişe olmağla şeklini görene dehşet gelür idi.

‘Adudüddevle’nin Musûl’u istilâsında Bâd yanına gittiğinden huzûruna vardıkda ‘Adudüddevle’nin bakışından aleyhinde ba’zı hâtıra his idüb dışarı çıktığı anda firâr etdi. Bâd meclisinden hurûc etdikten sonra ‘Adudüddevle kabz için arattıkdâ firâr etmiş olduğunu haber verdiler. Taleb ve der-destini iltizâm etmedi. Bâd firâr etdikten sonra Diyârbekir havâlîsine ‘azîmetle efkârını yürütmeğe kifâyet edecek esbâbı ele getirinceye kadar meydana çıkmadı. (24) ‘Adudüddevle’nin (372) târîhinde vefâtı vukû‘ bulduğundan o sırada meydana çıkub ibtidâ Meyyâfârikîn’i ba’dehu Diyârbekir’i ele geçirdi.

Emîr-i Bağdâd Samsâmüddevle bunu işittikde Ebû Sa‘ad Behrâm bin Erdeşîr kumandasıyla bir ordu tertip ederek Bâd üzerine gönderdi ise de Bad bi’l-muhârebe galebe ve Behrâm ile ‘askerinden bir cemâ’ati tutub i’dâm ediverdi. Bunun üzerine şöhreti ve kuvvetini bir kat daha artırdı.

Bu haber Bağdâd’a vâsıl olduğunda Samsâmüddevle pek büyük bir ordu tertip ederek Ebû’l-Kasım Sa‘ad bin Muhammed el-Hacib kumandasıyla sevk etdi. Bâd ordu-yı mezkûreyi Habur Huseyniye üzerinde vaki’ Bâcelâyâ nâm mevkiinde bi’l-istikbâl târ-mâr edub Sa‘ad’ın refakatındaki ‘askerlerin çoğunu öldürdü. Sa‘ad bozulduktan sonra Musûl’a doğru firâr ve Bâd arkasını bırakmayub ta’kîb ile

Musûl'u muhâsara eyledi. Musûl ahâlîsi ise benî Puveyh'in o havâlîyi istilâsından berü Deylemîler'in mezâliminden bıkmış olduklarından amme-i ahâlî Bâd'a refâkat ve Sa'ad'ın aleyhine kıyâm etdiler.

Sa'ad yalnızca Bağdâd'a firar ve Bâd Musûl'u da istilâ (25) etdi.

Bad'ın muzafferiyeti üzerine şâ'ir Ebû Hüseyin el-Beşnevi şu beyitleri söylemiştir.

El-Beşneviyyetu ensârun li devletikum

Ve leyse fi zâhafâun fi'l 'Acem ve'l-'Arab

Ensaru Bâd bi Erciş ve şî'atihi

Bi zahirli Mavsil el-Hedbai fi'l-atebi

Bi Bacilaya celevna anhu ğamġameten

Ve nahnu firrav'i cellaûne lilkerbi⁴⁷

Bâd Musûl'da şevket ve kuvvet-i 'azîmeye mâlik olduğundan Bağdâd'da bulunan Deylemîler'in izâlesi maksadıyla esbâb-ı hücumu tedâriğe başladığını Samsâmüddevle işittiğinde havfa zâhib olub tedâbir-i kuvve-i 'askeriyeye teşebbüs en büyük kumandan Ziyâr bin Şîr'akveyh kumandasıyla Bâd üzerine 'asker-i kesîreden mürekkeb bir azîm ordu sevk eyledi. (374) Saferinde ordu-yı mezkûr Musûl havâlîsine bi'l-vâsıl vukû'u bulan muhârebede Bâd fena hâlde münhezim olmaġla Diyârbekir'e firâr etdi. Diyârbekir'e vâsıl oldukda bir dereceye kadar başına 'asker topladı ise de kendisini ta'kîb etmekte olan kuvvete karşı durabilecek 'asker tedârikine meydan (26) kalmaksızın ta'kibine me'mûr bulunan Sa'ad el-Hacib ta'kîb ettiğinden Bâd oradan Halep tarafına kaçdı.

Samsâmüddevle Diyârbekir'i kendisine terk edeceğini va'ad ile beraber Bâd'ın der-destini Halep hükümdârı Sa'duddevle'ye yazıp Sa'duddevle Bâd üzerine

47 Bu kısmın Türkçeye çevrilmiş hali şu şekidedir: Beşneviler sizin devletinizin yardımcılarıdır. Araplar da Acemler de böylesi görülmemiştir. Bâd'a ve adamlarına Erciş'te destek verdiler. Musûl'un dışında yenilgiye uğradığında Bacella'da düştüğü kargaşadan kurtaran bizdik. Biz ki; korkunun yarattığı endişeyi söküp atanlarız.

‘asker çıkardı ise de Bâd ile muhârebeye girişmeğe cür‘et edemediklerinden ‘asker Haleb’e ‘avdet eyledi. Sa‘duddevle Bâd’a ‘askerle mukâvemet edemeyeceğini anladığında hile ile onu öldürmeye tasavvurla bu işe ta‘yîn eylediği bir fedai gece vakti gizlice Bâd’ın çadırına girip Bâd’ın başı zannıyla bir kılıç atdı ise de kılıç Bâd’ın başına rast gelmeyüb ayağına dokunduğundan Bâd bağırdıkda fedâî firâr etdi. Bâd’ın yediği kılıç yarası mühlikâne idi. Lakin az vakitte sağalub ölümünden yakayı kurtardı.

Bu sırada Bâd’ın başına pek çok ‘asker toplanıp Ziyâr’a karşı komağı gözüne kestirdiğinden maksadına muvafakat gösterilmediği hâlde yine muhârebe edeceğini tahriren Ziyâm’a iş‘ar ve taleb-i Mûsâlâha etmekle Diyârbekir ve mülhakâtının hepsi ve Hasankeyf ciheti Bâd’ın yedinde kalmak üzere beynlerinde (27) sulh in‘ikâdından sonra Ziyâr Bağdâd’a giderek Sa‘ad Musûl’da ikâmet eyledi.

(377) târîhinde Musûl vâlîsi Sa‘ad el-Hacib vefât edub yerine Şerefüddevle cânibinden Hoşada Musûl vâlîliğine ta‘yîn bulunduğundan Bâd el-Kürdî tekrar Musûl tamâ‘ına düşerek cebel-i Tûr ‘Abdîn- ki Cezîre-i ibn Ömer’e kadar mümted olan Midyât dağıdır. Bâd cânibinden merkez-i hareket ittihâz olundu. Ve ‘askerle cebel-i mezkûre vardı. Hoşada’nın Şerefüddevle’den istediği ‘asker ve emvâl tehhür eylediğinden Benî Akil kabilesinden müctemi‘ ‘askerle Bâd’ın tecâvüzatını men‘e kıyâm gösterdi. Bâd cibâlden aşağı inmeyüb karındaşı Ebû ‘Abdullah Hüseyin ile sahraya sevk eylediği ‘asker münhezim ve Hüseyin maktûl oldu.

(379) târîhinde Şerefüddevle’nin vefât haberi geldiğinden Bâd cibâl-i mezkûrde topladığı ‘askerle harbe hazırlandı. Hoşada Bâd ile muhârebe etmek için Musûl’da tedârikata ve Benî Akîl sahrâda ictimâ ve ikâmetle Bâd’ın dağdan aşağı nüzûl etmemesi tedâbirine devâm etmekde iken benî Hamdân Hükûmeti mebhasında beyân olunacağı vechle Nasûruddevle’nin oğulları Ebû Tâhir İbrâhim ve Ebû ‘Abdullah (28) el-Hüseyin Musûl’a geldiklerinden Hoşada anların def‘lerine muvaffak olamayub yanındaki Deylemîlerle beraber Musûl’dan Bağdâd’a gitdi.

(380) târîhinde Bâd el-Kürdî Ebû Tâhir ve Ebû ‘Abdullah yedlerinden Musûl’u almak üzere Fenk’den ve Ekrâd-ı Beşnevîye’den haylice ‘asker istishâbiyle Musûl’a doğru yürüdü. Esnâ-yı râhda iken eşrâf-ı Musûl ile muhârebeye başlayub

istimâletler ibrâz ve giderek Musûl'un cânib-i şarkîsine nüzûl etdi. Ebû Tâhir ve Ebû 'Abdullah müdâfa'aya kıyâm gösterdiler ise de kuvve-i müdafa'aları Bâd'a mukâvemet edecek derecede değil idi. Ebû Tâhir Musûl'un muhâfazasında kalub Ebû 'Abdullah istiane içün benî Akil Emîri Ebû'z-Zevâd Muhammed bin Müseyyeb'in yanına 'azîmet ve taleb-i muâvenet eyledi. Ebû'z-Zevâd muâvenetini Cezîre-i ibn Ömer ve Nusaybîn beldeleri ile ba'zı mahallerin kendisine terk ve temlîkine tâ'lîk eylediğinden teklifini kabûl eylediler. Ebû'z- Zevâd Benî Akil'den cem' etdiği 'askerle Ebû 'Abdullah'a refakat ve Musûl'a doğru hareket idüb bağdeten nehr-i Dicle'yi mürûr eylediklerini Bâd'ın haber almasını müte'âkıben 'asker uc vermeğe başladı. Bâd bunlar önden ve Musûldaki 'asker arkadan kendisini çevirirler ise işi müşkil olacağını bi'l-mûlahaze cebele çekilub tahassun etmek içün (29) 'askerine hareket emrini verdi. Kendisi de bindiği hayvân değiştirmek istedikde şiddetle düşerek boynu kırılmakla hemşirezâdesi Ebû 'Alî hayvan üzerine atıp götürmek istedi ise de muhârebeye gelenlerin çatmaları cihetiyle vakit bulamadığından Bâd orada bırâkılub 'asker cebele çekildi. Arablar Bâd'ın bulunduğu yere geldiklerinde içlerinden birisi tanımakla başını kesip Ebû 'Abdullah'a götürdü. Bâd'ın cüssesi Musûl'a celp ve daru'l-imare önünde salp olduğundan ahâlî-yi Musûl "Böyle şeci' bir adamın cenâzesine şu hakaret insaniyete yakışır iş değildir" deyü umûmiyetle kıyâm göstermekle cenâzeyi salbeden indirub mu'azzezen gasl ve tekfîn ve namâzını kılarak tedfîn etdiler.

Bâd el-Kürdî'nin ailesi Hasankeyf'de idi. Kendisi maktûl olduktan sonra hemşirezâdesi Ebû Ali 'askerin bir kısmıyla Hasankeyf'e giderek bir maslahatı mühimme içün dayısı tarafından geldiğine dair Bâd'ın zevcesine haber gönderdi. Mezbûre Ebû Ali'yi kal'a derûnuna aldıkda Ebû 'Ali Bâd'ın vukuatını ve keyfiyet-i vefâtını bi'l-ihbâr merkûmeyi kendisi ile izdivaca ıtmâ' etmekle bi'l-muvaffaka tezevvüc ve Hasankeyf'i temellük eyledi. Ve az vakitte Diyârbekir'e ve Bâd el-Kürdî yedindeki mahallerin (30) cümlesine malik olmağla mezkûr (380) târîhinde Benî Mervân devletini bi't-teşkil Âmid şehrini makarr-ı hükûmet ittihâz etdi.

(Ebû 'Ali el-Hasan) Bâd'ın memleketini zabt ile Meyyâfârikîn'e gittikde Ebû Tâhir ve Ebû 'Abdullah Diyârbekir ve mülhakâtını zapt etmek maksadıyla külliyyetlü 'asker alıb Musûl'dan hareket eylediler. Ebû 'Ali ise ol vakte kadar umûruna

tamamıyla intizâm vermişidi. Ebû Tâhir ve Ebû ‘Abdullah’ın gelmek üzere olduklarını işittikde ‘askerini tehiyye ve zuhûrlarına intizâr edub Ebû Tâhir ve Ebû ‘Abdullah Nusaybîn civârına yetiştiklerinde Ebû ‘Ali bi’l-mukâbele muhârebe ve Hamdâniler’i bozub târumâr ederek Ebû ‘Abdullah’ı esîr etdikten sonra hakkında hürmet ve ri‘âyet-i mükemmile icrâsıyla ‘avdetine ruhsat verdi. Ebû ‘Abdullah birâderi Ebû Tâhir’in yanına vardığında Ebû Tâhir be-tekrâr harb için ‘askerine nizâm vermekte olduğunu görüb men‘ine çalışdı ise de muvaffak olamadığından nâçâr karındaşına ittibâ ile yine Ebû ‘Ali üzerine giderek muhârebe etdiler. Bu defa da Hamdâniler mağlûb ve münhezim ve bi’t-te’sâdüf yine Ebû ‘Abdullah esîr oldu. İhsana isâet gösterdiği için Ebû ‘Alî artık Ebû ‘Abdullah’ı salıvermeyub habs etdi. Ve Ebû ‘Abdullah Sultân-ı Mısır ‘Azizü’l-billah el-‘Alevî’ye mürâca’atla istişfâ (31) ve ‘Azize ricâ ve şefâ‘at etmekle Ebû ‘Ali Ebû ‘Abdullah’ı ıtlak eyledi.

Ebû ‘Abdullah doğruca Mısır’a giderek ‘Azez cânibinden Halep vilâyetine takallüd ve Haleb’e ‘azîmetle vefâtına kadar orada kaldı.

Ebû Tâhir bozulduktan sonra oğlu ‘Âlî yanında bulunan Benî Nümeyr Emîri Muzafferle birlikte firâr ederken Nusaybîn’e vardıklarında benî ‘Akîl Emîri Ebû’z-zevâd üçünü de katl etdirdi.

Ebû ‘Âlî ba’de’l-galebe Diyârbekir’e varub zabt ve rabîta devam ve hüsn-i idâreyi te’sis etdi. Sonra da Meyyâfârikîn şeyhü’l beledi Ebû Sakar efkâr-ı ‘isyâna meyil ve ahâlî ile bi’l-ittifâk Ebû ‘Ali’ye muhâlefet gösterdiğinden Ebû ‘Ali ‘askerle Meyyâfârikîn’e giderek yevm-i ‘id olmak münâsebeti ile ahâlî hariç beldede vaki‘ musâllada iken Meyyâfârikîn’e girdi. Ve Ebû Sakar’ı tutturub sûrun burcundan aşağı attırdı. Yanındaki ‘asker derhal hâric-i şehirdeki ahâlîyi soymaya başladılar. Sûr kapılarını sed ve ahâlîyi derûn-ı şehre duhûldan men‘ etdiklerinden her birisi bir tarafa gitti. Ebû Ali Meyyâfârikîn işlerini bitirdikten sonra Diyârbekir’e ‘avdet ederken Âmid (32) şeyhü’l-beledi Abdulber Ebû Sakar hakkındaki muameleden ürküb itimad ettiği mute‘beranı celb müzakere ile Ebû ‘Âlî’nin izâlesini kararlaştırdılar. Ebû ‘Âli mukaddemce Haleb’de bulunan Sadüddeve’nin kızı Sittinas’ı isteyüb nikâh ettiğinden Diyârbekir’e gelip zifâf edecek idi. Abdülber Diyârbekir ahâlîsinden İbn-i Dimne nâm cesûru va‘ad ve teşvik ile Ebû ‘Âlî’nin katline sevk etdi. Ebû ‘Âli -ol vakit Babü’l-Mâ ve şimdi- Yeni Kapu denilen şehir

kapısından içerü girerken ta'lîm-i sâbık üzerine bir takım şihâs üzerine derahim nessâr etdiler. Derâhim gözüne dokunmamak için kolunun yenini yüzüne tutmasıyla beraber yanı sıra gitmekte bulunan İbn Dimne Ebû 'Ali'yi hançerle urub öldürdü. Bu vakitte hazır bulunan ahâlî arasında bir karışıklık görüldüğünden İbn Dimne Ebû 'Ali'nin başını kat' ile cemiyete doğru atdıkdâ cem'îyet dağıldı.

Bu sırada Ekrâddan bir cemâ'at Meyyâfârikîn'e hücum ve zabt ederken Ebû 'Âli'nin birâderi Mümehhidüddeve Meyyâfârikîn'e gittiğinden ahâlî kal'a kapısını açub Mümehhidüddeve'yi içeriye aldılar. Ve kendisine bî'at etdiler. Mümehhidüddeve'nin ismi Mansûr ve künyesi Ebû Sa'îd'dir. (33)

Abdülber Ebû 'Alî'nin maktûliyeti gününde Diyârbekir Hükûmetini zapt ile hidmetine mükâfeten kızını İbn Dimne'ye nikâh etmişti. İbn Dimne ise katli kendi irtikâb idüb de hükûmeti Abdülber'e yediremediğinden Abdülber'e bir ziyafeti keşide ve ziyâfet de Abdülber'i katl ile Diyârbekir Hükûmetini zapt etdi.

İbn-i Dimne Diyârbekir'in sûrunu ta'mir ve sûrun yanında kendüsi için bir kasr bina ederek Mümehhidüddeve ile de uyuştüğundan kendisi Âmîd'de ve Mümehhidüddeve Meyyâfârikîn'de hükûmet eylediler. Şu vukû'atın hepsi (380) senesinde idi.

İbn Dimne Mısır Sultânı ve Rûm imparatoru ile de 'akt-ı musâfât ü müdârâ ve te'âtî hedayâ ile umûrunda muvaffak olarak (402) târîhine kadar hal böyle cereyân etmiştir.

Mümehhidüddeve ashâbından ve ona bir 'askerden Şerrûh'u Meyyâfârikîn Hükûmetine ve o da mütealligatından birisini beldenin şihneliğine ta'yîn etmişti.

Mümehhidüddeve şihneye buğz gösterdiğinden şihne bunu his ederek Mümehhidüddeve ile Şerrûh beyninde nifâka sa'y ile aralarını bozdu. Şerruh Meyyâfârikîn (34) â'mâlından Atâk (Lice) kal'asında Mümehhidüddeve'ye bir ziyafet keşide ederek Mümehhidüddeve şu ziyafete hazır olduğunda Şerrûh'unun gadıryla maktûl oldu. (5 Cemadiyelevveli fî sene 401)

Mümezhiddüddeve'nin vefâtı haberi henüz şâyi' olmazdan evvel Şerrûh o civârda bulunan ammizâdelerini dahi ortadan kaldırmak üzere me'mûrlar çıkarıp kendisi o gece Meyyâfârikîn'e 'azîmetle kalanın zabtına mübaşeret eyledi. Kal'a mütevellisi hâce Ebû'l-Kâsım Erzen beldesinde olduğundan anahtarı mütevelliden alıp getirmek için Şerrûh üzerine bir kasid gönderdi ise de hâce Ebû'l-Kasım anahtarı kaside vermeyub beraber ahz ile bi'zzât Meyyâfârikîn'e gelirken yarı yolda Mümezhiddüddeve'nin maktûliyetini işittiğinden Erzen'e 'avdet etdi.

Mümezhiddüddeve şems kucağına düşmekle karındaşı Ebû Nasır Ahmed kendisi ile münâza'a ederek şems'i kucağından aldığını mukaddemâ rû'yada gördüğünden bunun üzerine hased ederek Ebû Nasır'ı Si'ird cânibine def' etmişidi. Hâce Ebû'l- Kasım Ebû Nasır'ı celb eyledi.

Ebû Nasır ve Mümezhiddüddeve ve Ebû 'Âlî'nin pederleri Mervân (35) gözlerine zaruret gelib Ebû 'Âlî'nin vefâtından sonra cenâzesini celp ve Erzen'de defn ile zevcesiyle birlikte ve bu 'Âlî'nin kabri civârında ihtiyâr ikâmet etmişdi. Hâce Ebû'l -Kasım Ebû Nasır'ı baba ve anasının yanına götürüp adalet ve hakkaniyeti iltizâm edeceğine tahlîf ve yemini üzerine kâdî ve şühûd ihzâr etdikten sonra ibtidâ' Erzen'i ba'dehu sâ'ir bilâd-ı Diyârbekir'i kâmilten Ebû Nasır'a temellük eyledi. Bu vukû'at Hicretin (402) senesinde idi.

(Nasrüddevle Ebû Nasır Ahmed bin Mervân) bilâd-ı mezkûreyi temellük ve istiklâlini i'lân etmesiyle beraber Şerrûh'un umûru muhtel oldu.

Diyârbekir ahâlîsi ise zaten İbn Dimne'den bıkmış olduklarından Ebû Nasr kabûl-ı 'âmme ile Diyârbekir'e gelip Erzen ve Meyyâfârikîn vesâ'ir bilad-ı Diyârbekir'i zapt eyledi. Halife-i 'Abbasi Kâdir Billah tarafından kendisine Nâsrüddevle lakabı da i'tâ olunmuşdur.

(410) senesinde vezîr Ebû'l-Kasım Hüseyin bin 'Âlî el-Mağrib'i Musûl hâkimi Karâvaş'ın yanına 'azîmet etmekle halife vezîr Mağribî'nin teb'îdini Karâvaş'a yazdığından vezîr Mağribî (36) Diyârbekir'e gidip Nasrüddevle'nin hidmet vezâretine nâ'il oldu.

(412) senesinde Nasrüddevle'nin Urfa'yı sûret-i zabtı Urfa mebhasında yazılacaktır.

(418)'de Nasrüddevle'nin vezîri Ebû'l-Kasım Hüseyin bin 'Ali el-Mağribî Meyyâfârikîn'de hastalanıb marazî-i maraz mevt olduğunu his etdik de tâbûtunu emîrû'l mü'minîn 'Alî bin Ebû Talib radiyallahu 'anh efendimizin meşhed-i 'alîlerinde defn etmelerini vasiyet ve müte'âkıben 'azm-ı dâr-ı ahiret eylediği cihetiyle vasiyeti üzere tâbûtu Meşhed'e gönderilip orada defnedildi. Vezîr-i müşarûn-ileyh fezâ'il ve kemâlât-ı insaniyede müşarûn-bi'l-benân olub iş'âr-ı rakîkası 'âlempesendidi. Rahmetillllah 'aleyh.

(418) senesi cemadiyelevvelisinde 'Akîl'i Bedrân bin el-Mukallid bir 'Arab cemaatiyle Nasiruldevle memâlikinden Nusaybîn şehrini taht-ı muhâsaraya aldı. Nasruddevle iki defa' Bedrân üzerine sevk eylediği 'asker inhizâma tesâdüf etmekle def'a-ı selâsede sevk ettiği üç bin nefer cerî, cesûr süvari 'askeri Nusaybîn'e gidip oradaki 'askerle birleştikten sonra Bedrân üzerine bi'l-hücûm (37) vukû bulan kıtâl-ı şedîdede Bedrân 'askeriyle beraber mağlûb ve münhezim olarak firâr eyledi. Nâsirüddevle'nin 'askeri ta'kîbine devam ve yetiştiklerini i'dâm etdiler. Bedrân karındaşı Karâvaş'ın Musûl'a geldiğini işidub beynlerinde olan ihtilâf üzerine bir de kendisini toplamağa vakit bulamaksızın Musûl'a kaçmıştır.

Guz tâ'ifesi Azerbaycân taraflarında dürlü (türlü) dürlü fenalık etdikten sonra râst geldikleri mahalleri pâ-y-mâl hasâr ve nehb ve gâret ede ede (420) senesinde Cezîre-i ibn Ömer'e gelip re'islerinden Boğa ve Nasgal'ın refâkatıyla bir cem'iyet-i Guziye Diyârbekir havâlîsine hücum ve Mansûr bin Guz Cezîre-i ibn Ömer'in cânib-i şarkiyesinde ikâmet eyledi. Cezîre muhafızı Emîr Süleymân İbn Nasrüddevle oradan başka tarafa gitmelerini musirren talep etdikde mevsim-i şitânın mürûrundan sonra hepsi Şam tarafına gitmek üzere o tarafta kışlamalarına müsa'ade olunmasını ricâ etdiler. Beynlerinde musâlâha vukû' buldu ise de tâ'ife-i mezkûrenin be-gâyet vahşi ve nehhâb olmalarından naşî Emîr Süleymân musâlâhaya devam edeceklerine i'timâd edemediğinden re'isleri bulunan Mansûr'a bir ziyafet tertip ve reis-i merkûm Cezîre-i İbn Ömer'e geldikde gerek kendisi ve gerek beraber nice (38) gelmiş olanları Emîr Süleymân tutturub mukayyeden habs etdi. Bunun üzerine Cezîre civârında bulunan Guzlar takım takım öteye beriye hücum ile nehb ve gârete başladılar. Musûl

hâkimi Karâvaş haber aldığında ‘asker toplayub Nasrüddevle'nin Cezîre havâlîsindeki ‘askeri ve Beşneviye Ekrâdıyla bi'l-ittifâk Guzları tenkîle kıyâm etdi. Guzlar gasb etdikleri şeyleri red etmek istemiş oldukları hâlde ‘asker-i merkûme yine Guzların yakalarını bıraktıklarından Guzlar can havfıyle kıtâla devam ve ‘Arabların çoğunu katl etdikten sonra önlerine gelen mahalleri çiğneye çiğneye Diyârbekir taraflarına açıldılar. Nasrüddevle oğlu Emîr Süleymân'ın yanında mahbes bulunan Guz rü'esâsından Mansûr'u Cezîre-ibn Ömer'den celb ile ıtlak ve taltîf etdi ise de herifler yine bildiklerinden kalmayıp giderek Habur ve Nusaybîn ve Sincâr havâlîsini yağma ve gözlerine işeni katle devam etdiler. Musûl hâkimi Karâvaş o civârda iken korkusundan Musûl'a kaçdı.

İş bu Guz tâ'ifesi Mâverâü'nnehir'de seyyar bulunan tavâ'if-i ‘azîme-i Etrâk'dan oldukları hâlde fenalıkları cihetiyle Yeminüddeve külliyyetlü ‘askerle bunları bi't-tenkîl Mâverâü'n-nehir'den çıkarmışıdı. Dağıldıktan sonra Azerbaycân ve Tebriz ve Hemedân (39) ve Ermeniye taraflarında her türlü fenâlıklar etdikten sonra Diyârbekir ve Musûl havâlîsine gelip bi'l-ahare Karâvaş'ın seyf-i tedmîriyle müzmahil oldular. Musûl'daki fenalıkları ve Karâvaş'ın galibesi (benî Müseyyeb) mebhasında tafsîl olunacaktır inşâallahu te'âlâ.

Musûl hâkimi Karâvaş'ın kızı Nasrüddevle'nin zevcesi olduğu hâlde beynlerine imtizacsızlık düştüğünden Karâvaş kızını Musûl'a celp etmişdi. Karâvaş kızının sıdâkı olan yirmi bin dinarın irsâlini ve nafakasına mukabil Cezîre-i İbn Ömer'in kendüye terkiyle Nusaybîn'in dahi karındaşı Bedrân'a i'tâsını Nasrüddevle'ye yazdığından bu babda vuku' bulan muhârebeden bir netice hâsıl olmadığına binaen (421) târîhinde Karâvaş iki fırka ‘asker tertibiyle birisini Cezîre'ye diğerini Bedrân refakatiyle Nusaybîn'e sevk idüb hayli vakit muhâsara ve muhârebe etdiler ise de istilâ edemediler. Ve ‘askerin iki fırkasına da fütûr geldiğinden müteferrik oldular. Nasrüddevle mekarim-i ahlâk ashâbından olduğu cihetle Bedrân temenni ve niyâz tarikiyle mürâca'at ettiği bi't-tasavvûr Meyyâfârikîn'e Nasrüddevle'ye bi'z-zât arz-ı niyâz eyledi. Nasrüddevle Nusaybîn'i Bedrân'a bi't-tevcîh zevcesinin (40) sıdâkı olmak üzere on beş bin dinar dahi Karâvaş'a gönderdi.

(422) târîhinde Nasrüddevle'nin 'askeri ile Rûmlar Urfa'da muhârebe edub Harrân sâhibi ibn Vesâb Numeyrî tavassutuyla beynlerinde musâlâha mün'akid oldu.

(423) senesinde Ermeniye ahâlî-i Nasraniyesi o havâliden mürûr eden hüccâc-ı müslimîne ta'arruzla mallarını yağma eylediklerinden Nasûrüddevle Cezîre nâ'ibini on bin kadar 'askerle üzerlerine sevk edub muhârebe mağsubatını red ile külliyetlü emvâlî iğtinâm eyledi. (424)'de ahâlî-i merkûme yine hüccâca tasallutla fenalıklar da bulunduklarından Nasrüddevle 'asker sevkine kıyâmını işitmeleri ile beraber gasb eyledikleri şeyleri i'âde ve talep afv ve emân eylediklerine mebnî te'minât-ı lâzîme alınarak istisallerinden sarf-ı nazar kılındı.

(426)'da ibn Vessab Numeyri Rûmlarla bil'ittifâk 'Arablardan ve Rûmlardan mürekkeb bir cemiyet-i 'askeriye ile Nasrüddevle'nin memâlikine hücum ve ba'zı fenalığa tasaddi eylediklerinden Nasûrüddevle dahi bir cemiyet-i 'askeriye techizine kıyâm ile beraber Rûmların musâlâhaya mugayir böyle harekât-ı tecâvüziyelerinden dolayı Rûm imparatorunu mu'âhaze etdiğinden cem'îyet-i (41) mezkûrye Musûl'dan ve havâlî mutecâvere-i sâ'ireden ilhâk eden 'asker pek büyük bir ordu teşkil eyledi. Rûmlar 'aleyhlerinde bir gazâ-yı 'umûmi kapısı açılmağa isti'dâd görüldüğü sırada imparator hâdise-i mezkûr kendi emr ve ma'lûmâtından haric olduğunu ma'a't-tahlîf Nasrüddevle'ye iş'âr ve resâ'il-i mahsûsa ile birtakım hedâyâ-yı semîne dahi irsâl eylediğinden beynlerinde selm ve mûsâfât 'avdet ederek asâkir-i müctemi'a dağıtıldı.

(426) senesinde Azerbaycân ve Horâsân ve Taberistân vesâ'ir bilâddan Hacc-ı şerife azîmet eden hüccâc üzerine Ermeniye havâlîsinde ve Vestân ve Ana'da bulunan tâ'ife-i Ermeniye'nin Senâsine takımlarıyla sâ'ir Hristiyanlar birleşub hücum ve bir takımını katl ve sebî ile emvâl ve eşyalarını yağma ve envai mezâlîme ictirâ etdiklerinden Nasrüddevle cânibinden üzerlerine 'asker sevk olundu.

(427) Senâsine reisi ve sâ'ir rû'esâ-yı Hristiyan arz-ı dehâletle aldıkları üserâ ve eşyayı red ve zayıatı tazmin eylediklerinden musâlaha edildi.

(437) târîhinde vezîr meşhûr Ahmed el-Menâzî Meyyâfârikîn'de vefât eyledi. Müşârûn-ileyh vezîr Mağribî'nin vefâtından (42) sonra Nasrüddevle'ye vezîr olmuşdu.'Ulûm-ı âliye ve fezâ'il ve kemâlât-ı 'umûmiyede sâhib-i yed-i tûlu idi.

Diyârbekir ve Meyyâfârikîn’de birer kütüphane yaptırıp derûnlarına kütüb-i kesîre ve nefise vaz’ ile her birisi içün evkâf-ı kâfiye tahsîs etmişti. Rahmetullahi ‘aleyh.

Mukeddemâ Haleb’de nazır-ı divân iken bi’l-ist’ifâ gelib Medine-i Âmid’de ikâmet etmiş olan Fahrüddevle Mu’iddin lakabıyla ma’rûf Muhammed bin Cehîr es-Sâ’lebi Nasrüddevle tarafından mesned-i vezârete ta’yîn edildi. Fahrüddevle akil ve hazm ü re’y ve tedbir-i sâ’ib ashâbından idi. Nasûrüddevle’nin vefâtına kadar hidmet-i vezerâtde devam eyledi

İbn Halikân der ki Nasrüddevle ve Fahrüddevle bir gün birlikte otururken bir müneccim yanlarına gitmiş idi. Nücûm ile ba’zı şeylere hüküm verdiği sırada Nasrüddevle’ye “ni’met ve ihsânınla mütena’im olan bir zat âkıbet evlâdına gadr ve ihanetle devletin inkırâzına sebep olacaktır” dediğinden Nasrüddevle bir sâ’at kadar tefekkür etdikten sonra başını kaldırıp “eğer bu söz sahih ise dediğin zat bu şeyhdir” deyü Fahrüddevle’ye işaret etti. Ba’dehu yüzünü Fahrüddevle’ye çevirip evlâdı hakkında ba’zı vesâyâtta (43) bulundu. Ahiru’l-Emîr benî Mervân Hükûmeti Fahrüddevle’nin gadriyle munkarız olmuşdur.

(439)’da bilâd-ı Diyârbekir’den ma’dûd Re’sül-‘ayn havâlîsinde Asfer Tağlebi nâmında bir şahıs zuhûr idüb şunu bunu agvâ ve başına pek çok eşhâsı cem’ ile nevahi-yi Rûm’a gazâ eyledi. Külliye-tlü ganâ’imle getirdikten sonra Hadissiyye’ye ‘azîmetle umûruna takviyet verdi. Tekrar Rûm nevâhisine akın ederek hüçûm-ı sâbıkanın iz’afını icrâ ile sebâyâ ve ganaim o kadar çoğaldı ki muğtenemât ganimetlerinden pek aşağı satılmaya başladı. Şâhs-ı merkûmun şevketi Rûm üzerine bir bârgirân olacak derecede ağırlaştığından imparator Nasrüddevle’ye mürâc’atla mu’eheze ve şu haller kendüsünün ruhsatıyla ise miyânede olan musâlaha münfesihi olmuş olacağından kendisi de ana (ona) göre hareket etmek üzere ihbarı keyfiyet edilmesini iş’âr eyledi. Nasûrüddevle şahs-ı merkûmla ashâbını mu’ehezeye başladıkda vuku’at-ı mezkûrenin bâdisi Rûmlar olduğunu ve onlar üzerlerine hüçûm eyledik lerinden kendileri de mukâbele etdiklerini cevaben beyân eylediler ise de Nasûrüddevle şahs-ı merkûmu tutturub mukayyeden habsle Rûmları iskât etti. (44)

Sene-i merkûme zilkâdesinde ‘Amîdüddeve Ebû Sa‘id Muhammed bin el-Hüseyin bin Abdurrahim Cezîre-i İbn Ömer’de vefât eyledi. Müşarün-ileyh Celâlüddeve’nin vüzerâsından olub şâ‘ir-i mâhir idi.

(447) târîhinde Cezîre-i ibn Ömer muhâfızı bulunan Ebû’l-Harb Emîr Süleymân bin Nasrûddeve ile Ekrâd-ı Buhtiye re‘isi Emîr Musık aralarında ihtilâf zuhûr eyledi. Emîr Süleymân bi‘l-muhabere Emîr Musık’a ba‘zı mertebe te‘minât i‘tâsıyla Nasrûddeve’nin hemşirezâdesi ve Ekrâd-ı Beşnevîye re‘isi Emîr Ebû Tâhir’in kızını Emîr Musık’a tezvîc-i murâd etdiğinden ‘inde’t-taleb Ebû Tâhir muvafakat etmekle tezvîc edildi. Emîr Musık’a kalbinde hâsıl olan itminân üzerine Emîr Süleymân’ın yanına vardıkda Emîr Süleymân irtikâb-ı gadr ederek Emîr Musık’ı kabz ve habs etdi. O sırada Selçukî Sultân Tuğrul Bey Rûmlarla gazâ için Cezîre havâlisine geldiğinde bu mâddeyi işidub gerek Nasrûddeve’ye gerek Emîr Süleymân’a Emîr Musık hakkında şefâ‘at gösterdi ise de Emîr Süleymân Emîr Musık’ın vefât etmiş olduğu cevabını verdi. Bu keyfiyet Ebû Tâhir el-Beşnevîye’nin nâmûsuna dokunduğundan Nasrûddeve’ye ve Emîr Süleymân’a (45) “mademki sizin muradınız Musık’ı katl etmek idi bu faciâ için benim kızımı vesîle edüb de halk içinde nâmûsumu ihlâl etmemeli idiniz” deyü tahrîr ile gücendiğini gösterdiğinden Ebû Harb Ebû Tâhir’den havfe dâhb olub Ebû Tâhir’i tesmîmen katl ve yerine oğlu ‘Abdullah’ı Ekrâd-i Beşnevîye üzerine re‘is ta‘yîn etdi. Emîr Süleymân şu hâdisenin su‘-ı te‘sîrini izâle için ‘Abdullah bin Ebû Tâhir’e hayli müddet izhârıyla kalbini celbe çalışdı ise de ikisinin mülâkâtına lüzûm görüldüğünden ‘Abdullah Fenk kal‘asından nüzûl ve Emîr Süleymân yanına birkaç nefer alarak ‘Abdullah’ın olduğu mahale azîmet etdikde ‘Abdullah Emîr Süleymân’ı katl eyledi. Şu vakı‘a üzerine Nasrûddeve oğlu Nasır’ı Cezîre-i ibn Ömer muhâfazasına bi‘t-ta‘yîn karındaşının intikâmını almağı tenbîh ve yanına ‘asker dahi terfîk etdi. Emîr Kureyş bin Bedrân bu karışıklıktan istifâde emeline düşerek Cezîre-i ibn Ömer’i zapt etmek için Ekrâd-ı Buhtiye ve Beşnevîye ile bi‘l-ittfâk Nasr bin Nasrûddeve ile katle ibtidâr eylediler. Aralarında hayli muhârebeler vukû‘ buldu ise de bi‘l-ahare Kureyş mecrûh ve mağlûb olub Cezîre-i ibn Ömer Nasr’ın yedinde kaldı. (46)

(447) târîhinde Selçukî Sultânı Tuğrul Bey Diyârbekir havâlîsine ve ba‘dehu Cezîre-i İbn Ömer’e giderek orayı muhâsara eyledi. Nasrüddevle haber aldıkda bezl-i emvâl ile memnuniyetini istihsâl etdiğinden Sultân müşârün-ileyh Cezîre-i İbn Ömer’den sarf-ı nazarla ‘azîmet ve Musûl’u istilâ etdi.

Müşârün-ileyh Nasrüddevle Ebû Nasr Ahmed bin Mervân el-Kürdî sin-i sekseni mütecâviz olduğu hâlde (453) senesi şevvâlînin yirmi dokuzuncu gecesi Meyyâfârikîn’de vefât idüb hâric-i şehirde Mahdese nâmıyla bina etmiş olduğu ribât-ı makberesinde defn olunmuştur. Rahmetilillahi ‘aleyh.

Müddet-i hükûmeti elli iki senedir. Zamân-ı hükûmetinde ‘umûmu ‘adâletle hoşnud ederek şer-i şerifden ayrılmamış dâ’ire-i hükûmetindeki sugûru i‘mâr ile zir-i destinde olan ahâlînin asayiş ve istirahatlarını ikmâl etmiştir. Nâ’il olduğu tena‘uma mu‘âsırı bulunan mülûkun hiçbirisi nâ’il olmayub dâ’iresindeki etbâ’ı ve hadmeden başka beş yüz hadim memlûk ve beşer bin dinara alınmış ve birkaç yüz muganniye-i hasnâsı var idi. Mısır’a aşçılar irsâliyle at’ime-i nefise ta‘lim etdirub hân ihsânını erbâb-ı ihtiyâca her vakit açık bulundurmudtu. Çiftlikleri mahsûlâtından kış (47) mevsimlerinde taraf taraf tuyûra daneler serptirir ve kuşları da dâne-çîn ihsânı ederler idi. ‘Ulemâ ve sulehâya ri‘âyet-i tâtmmesi var idi. Ekser gecelerde cevârî-yi muganniyenin nagamâtı ile eğlenur ve yarı geceye kadar zevkiyle meşgûl olurken hiçbir vakit sabâh namâzını fevt etmemiştir. Zamân-ı hükûmetinde bârgâhı maksad-ı ‘ulemâ olduğundan her taraftan ashâb-ı fezâ’il gelib ihsânına mazhar olurlar idi.

Ebû ‘Abdullah el-Karezûni⁴⁸ dahi bu cümleden olub Diyârbekir’de mezheb-i Şafi’î bundan münteşir olmuştur.

Nasrüddevle’nin vefâtında saltanat için oğlu Nasr ve Sa‘îd aralarında ihtilâf vuku‘ buldu. Vezîr Fahrüddevle bin Cehir Nasr ile ittifâk ederek muhârebelerden sonra galebe Nasr’da kaldığından Nasr Meyyâfârikîn ve Sa‘îd Diyârbekir Hükûmetini zapt etmek üzere iş karar buldu.

(Sa‘îd bin Nasrüddevle) Dört yüz elli üç târîhinde Diyârbekir’de mesnednişîn-i hükûmet olmuştur. Benî Mervân Devleti’nin vezâretinde müstahdem

⁴⁸ Bu isim tarihi kaynaklarda Ebu Abdullah el-Kazerûni olarak geçmektedir. Said Paşa Karezûni olarak vermiştir.

Fahrüddeve bin Cehir (453) senesinde Bağdâd'la bi'l-muhâbere oraca vezâretin tarîk-i istihsâlini teshîl ve der-dest etdiğinden Fahrüddeve'yi celb etmek üzere halife El-Kâ'imbiemrillah tarafından irsâl (48) olunan Kâmil tırâdü'z-zeynebî resûl sıfatıyla Meyyâfârikîn'e gelub Fahrüddeve'yi götürmeye me'mûr olunduğunu ketm etmişidi. 'Avdetinde Fahrüddeve teşyî' bahânesiyle Meyyâfârikîn'den birlikde çıkub Bağdâd'a doğru açıldığını Nasr'a haber verirler. Der-desti için Nasr arkaları sıra gitdi ise de yetişemediğinden Meyyâfârikîn'e 'avdet eyledi.

Diyârbekir Hükûmetinde bulunan Sa'îd bin Nasrüddevle (455) târîhinde vefât etmekle Diyârbekir hükûmetini de Nasr bin Nasrüddevle zabt etdi.

(Nizâmeddin Ebû'l Kâsım Nasr bin Nasrüddevle) sene-i mezkûrde Diyârbekir'de mesnednişîn-i hükûmet olub müddeti on yedi sene imtidâd ve (472) târîhinde vefât eyledi.

(Mansûr bin Nasr) Pederinden sonra Diyârbekir'de cânîşîni oldu.

Sâbıkân Nasr'ın ve Nasrüddevle'nin ve o târîhde Bağdad halifesinin vezâretinde bulunan Fahrüddeve bin Cehir'i (476) târîhinde halife vezâretinden azl ettirdiğinden vezîr-i müşârün-ileyh Melikşâh Selçukî'nin talebi üzerine familyasını alarak yanına gitmişidi. Melikşâh ihtirâmât-ı fâ'ikâ icrâsıyla beraber Diyârbekir'i benî Mervân yedinden ahz etmek ve hutbe ve sikke nâmına (49) olmak üzere benî Mervân yedindeki memâlik Fahrüddeve'ye bit-'tevcîh hil'at iksâ ve tabl ve 'alem i'tâ eyledi.

Fahrüddeve Diyârbekir'e doğru yürümek istedi ise de kal'anın metâneti cihetiyle zabtı kolay olmadığını bildiğinden oğlu zaimü'r-rüesâ Ebû'l-Kâsım ile Cenâhüddevle'yi memleketin mezru'âtını ve bağlarını kal'a me'mûr etdi.

Diyârbekir sahibi Mansûr mukâvemet edemeyeceğini anladığından Musûl hâkimi Şerefüddevle'ye mürâca'atla Diyârbekir'i kendisine terk etmeği va'ad ve Fahrüddeve ile mukâbele için taleb-i mu'âvenet eyledi. (477)'de Şerefüddevle 'askerle Fahrüddeve üzerine yürüdü. Fahrüddeve muhârebe etmek istemedi. Lakin Emîr Artuk kumandasıyla Melikşâh'ın sevk etdiği 'asker muhârebe ederek Şerefüddevle'yi kaçırmakla Fahrüddeve bir taraftan kal'ı- mevrû'at ve diğer taraftan

sâ'ir teşdidât ile hayli vakit Diyârbekir'i muhâsaraya devam eylediklerinden ahâlî-i müzâyaka-i 'azîmiyeye giriftâr olub Nasr'ın zamânından berü Diyârbekir'de istihdâm olunan ma'mûrîn-i Nasraniye'nin ahâlî-i Müslimeyi pek çok iz'ac etmelerinden dolayı ahâlînin Mansûr hakkında nefret umûmiyeleri dahi o müzâyakaya münzam olmağla Ebû'l-Hasan nâmında bir (50) şahsın tavassutuyla (479) senesi Muharremi'nde Fahrüddevle Diyârbekir'e mâlik olduktan sonra Meyyafarikîn'in zabtına kıyâm ederek sene-yi mezkûr Cemadiyelahiresi'nin altıncı günü Meyyâfârikîn ahâlîsi beldelerini Za'imûr'rü'esâ'ya teslîm eylediler. Bilâd-ı benî Mervân'dan Cezîret-i ibn Ömer dahi sene-i mezkûrede Fahrüddevle tarafından zapt olunarak benî Mervân el-Kürdî Devleti şu târîhte munkarız oldu. Müddetleri doksan dokuz senedir.

Mansûr hükûmet elinden çıktıktan sonra Cezîre-i ibn Ömer'e firâr ve bir Yahudinin hanesinde ihtifâ ederek (489)'da vefât etmiştir. Kendüsi şecâ'atde yektâ iken 'adem-i muvaffakiyeti kemâl-ı bahıl ve hasetinden neş'et etdidiği mazbût-ı tevârihtir.

Diyârbekir'in Bakiyye-i Ahvâlî (479-487)

Fahrüddevle Muhammed bin Cehir ni'metiyle mütena'im olduğu benî Mervân el-Kürdî Hükûmetini mahv ile (479) senesinde Diyârbekir'e mâlik oldu ise de Diyârbekir Hükûmeti pek az vakit uhdesinde kalub yine sene-yi -mezkûrde Melikşâh-ı (51) Selçukî kendisini 'azl ile el-'Amîd Ebû 'Ali el-Belhî'yi Diyârbekir'e vâlî ta'yîn etdi.

(486) senesinde İbrahim bin Kureyş'in Musûl'u istilâsıyla 'Arablar aralarında vukû' bulan ihtilâl üzerine selâtin-i Selçukîyeden Dımaşk sâhibi Tutuş bin Alb Arslan 'askerle Musûl havâlîsine giderek a'mâl-ı Musûl'dan Muzî' nâm mahalde harben İbr âhîm'e galebe ve Musûl'u istilâ etdikten sonra Diyârbekir havâlîsine 'azîmetle Meyyâfârikîn şehrini ve Diyârbekir'in sâ'ir ba'zı mülhakâtını istilâ etmiştir.

Sultân müşârün-ileyh (487) târîhinde Diyâr-ı Cezîre'den Harrân ve Ruhâ'yı ba'del-istilâ Diyârbekir şehrini dahi zapt etmekle ümerâsından İbrahim bin Yınal et-Türkmanî'ye i'tâ eyledi.

Diyârbekir'de Al-i Yınal Hükûmeti (487-579)

Müşârün-ileyh İbrâhîm bin Yınal Selçukî Tacüddeve Tutuş tarafından zikr olunduğu üzere (487) senesinde Diyârbekir Hükûmetine ta'yîn olunmuşdur.

(488)'de Sultân Berkjaruk ile Tutuş aralarında harb vukû'yla Tutuş maktûl olub kable'l-vefât oğlu (52) Melik Rıdvan'a itâ'at etmeleri ashâbına vasiyet etmiş idi. Rıdvan nevâhî-yi 'Irâk'dan Hît havâlîsinde iken babasının haber-i vefâtını alub Halep vesâ'ir mülhakâtında ümerâdan ekserinin itâ'atini tahsîl eylediği sırada Diyârbekir'i istilâ etmek için ümerâsının tensîbiyle Âmid şehrine müteveccihen giderken bilâd-ı Cezîre'den Surûc şehrini evvel-be-evvel istilâ murâd eyledikde Emîr Sökmen bin Artuk daha mukaddem Sûruc'u zapt eylediğini istihbâr edüb ol esnâda Rûmların yedlerinde bulunan Ruhâ şehrini dâ'ire-i istilâyâ aldı ise de Diyârbekir'in zaptına muvaffak olamadı.

(496)'da Sultân-ı Selçukîye'den Sultân Muhammedle Berkjaruk aralarında Azerbaycân taraflarında muhârebe vuku'uyla Sultân Muhammed münhezim olduğundan Emîr Muhammed bin Müeyyid el-Melik ile birlikde Diyârbekir'e 'azîmet ve Emîr İbrahim bin Yınal Sultân müşârün-ileyh itâ'at eyledi.

(497)'de Selâtin-i Selçukîyeden Kılıç Arslan bin Kutalmış Diyârbekir'i istilâ maksadında bulunduğu Sultân Muhammed'in mesmû'u oldukda Cezîre havâlîsine 'azîmetle ümerâyı cem' ve müzakere ederek Kılıç Arslan ile müdafa'aya Emîr Ayaz ile Hille hâkimi Sadaka'nın ta'yini tensîb olundu ise de (53) ba'zı esbâb üzerine Emîr Ayaz'ın maktûlen vefâtı vukû' bulmuş ve Sultân Muhammed Diyârbekir'i muhâfazaya muvaffak olamadığından Emîr İbrâhîm, Kılıç Arslan'ın dâ'ire-i itâ'atına dâhil olmuşdur.

(500) târîhinde Sultân Kılıç Arslan Musûl'u zapt etmek maksadıyla tertib eylediği 'asker için Emîr İbrahim bin Yınal ile Harbut hâkimi Emîr Muhammed bin

Çubuk'dan istiâene eylediğinden ikisi de dâ'ire-i hükûmetlerinden 'asker toplayıp mu'âvenetleriyle Kılıç Arslan Musûl'u zapt etdi.

Diyârbekir hâkimi İbrahim bin Yınal (503) senesinde vefât ederek oğlu Emîr Beysân cânîşini oldu.

Emîr İbrahim sû'-i siretle mevsûf olduğundan ahâlî idâresinden müte'ezzi oldukları cihetiyle pekçok haneler memâlik-i sâ'ireye hicret etmişler idi. Oğlunun hüsn-i sülûk ve idâresinden nâşî mukaddema nakl-ı hâne edenler vatanlarına 'avdet eylediler.

(510) târîhinde Diyârbekir havâlîsinde emtâr munkati' olub dört sene kaht ü ğalâ mümted oldu.

(516) târîhinde Diyârbekir mülhakâtından Kal'a-ı Zûlkarneyn (54) (Ergani kal'ası) civârında nuâas madeni zuhûr etdi. Ma'den-i mezkûr mevki'inde ol vakte kadar ma'mûriyetden eser olmadığı hâlde ondan sonra ma'den münâsebetiyle amale isti'mâl ve iskân olunduğundan orada bir büyükçe kasaba teşekkül etmiştir ki şu kasaba elyevm Ergani Ma'deni Sancağının mutasarrıf merkezidir.

(518) senesinde mülâhide-i İsmâ'iliyye tâ'ifesinin gösterdikleri fenalıklar üzerine medine-i Âmid ahâlîsi bi'l-ittifâk tâ'ife-i mezkûre üzerine hücum ederek yedi yüz adam katl eylediler.

(520) târîhinde ehl-i Salib Şâm havâlîsinde vâki' Mürûcî's-Safer nâm mahale nüzûl ile tecâvüzât-ı şedidede bulunduklarından Dımaşk hâkimi Tuğtekin Atabeg Diyârbekir'den istimdâd etmekle Diyârbekir hâkimi tarafından sevk olunan ahâlî ve Türkmen 'askeri Şâm'a azîmet ve bi'l-muhârebe Efrenclere galebe etmişlerdir.

Bundan sonra Emîr Beysan vefât ederek yerine oğlu Emîr Nûreddîn Diyârbekir'de hükümdâr olmuşdur.

(528)' de Musûl hükümdârı 'İmâdüddîn Zengî Mârdîn hükümdârı Timurtaş Hüsâmeddîn ile bi'l-ittifâk (55) Medine-i Âmid üzerine hücum ile şehri muhâsaraya aldılar. Diyârbekir hâkimi Hasankeyf hâkiminden isti'ane etmekle Hasankeyf hâkimi Rükneddevle Dâvud bin Sökmen muâvenet için Diyârbekir'e doğru geldi ise de

Diyârbekir pîşgâh ‘Îmâdüddîn ve Timurtaş mukâbele ve müdafa‘a ederek Rûknüddeve münhezimen ‘avdet etdi. Lakin şehrin muhâsarası çok zamân mümted olub zabta muvaffak olamadıklarından ‘Îmâdüddîn Zengî ve Timurtaş Hüsâmeddîn nâ’il-i garaz olmaksızın muhâsarayı terk ile giderek bilâd-ı Diyârbekir’den Savur kal‘asını muhâsara ve zabt etdiler. O târîhten sonra Savur kal‘ası Mârdîn mülûkunun yedlerinde kaldı.

(535)’de Emîr Nûreddîn fevt olubyerine oğlu Emîr Miryeddin Diyârbekir’de mesnednişîn-i hükûmet oldu.

(538)’de ‘Îmâdüddîn Zengî bilâd-ı Diyârbekir’den Tanza (Beşiri) ve Savur ve Si’ird ve Hizân ve Zûlkarneyn kal‘alarını zabt etdikten sonra Âmid şehriyle Hani kasabasını muhâsara eyledi. Muhâsara hayli vakit uzayub bu def‘a da Âmid’i zapta muvaffak olmaksızın ‘avdet etdi. (56)

(538)’da ‘Îmâdüddîn be-tekrâr Âmid’i muhâsara etmiş ise de yine zabt edememiştir. Emîr Miryeddin (551)’de vefât edup yerine oğlu Ebû’l-Kasım Emîr Kemaleddin ve (553) de Emîr Kemaleddin dahi fevt olmağla oğlu Emîr Kasım ve (562)’de Emîr Kasım oğlu Emîr Beysan ve (568) de Emîr Beysan’ın oğlu Emîr Bahâeddin Diyârbekir’de hükümdâr oldu.

(569)’da bahar mevsiminde Diyârbekir ve Cezîre’de şiddetli yağmurlar yağub kırk gün mümted olduğundan eyyâm-ı mezkûr zarfında iki def‘a güneş yüzü görülebildi. Yağmurların kesreti nuzûlundan pek çok ebniye münhedim olub nüfûs-ı kesîre binaların altında kalmıştır.

Sultân Selâhaddîn Yusuf bin Eyyüp Hasankeyf hâkimi Nûreddîn Muhammed ile miyânelerinde takarrür eden ittifâk üzerine Medine-i Âmid’i zapt ve Nûreddîn’e i’tâ edeceğini vaad etmişti. (578) senesi şehir zilhiccesinin on yedinci günü ‘askerle gelüb Diyârbekir şehrini muhâsara eyledi.

Diyârbekir hâkimi Emîr Bahaeddin İbn Beysan müdâfa‘a da sû’-i tedbir gösterib şehrin anbarlarında bir milyon altunluk zahîre mevcûd iken ahâlîye zahîre ve akçe ile mu‘âvenet (57) göstermedi. Yüz gösteren müzâyaka-yı şedide üzerine ahâlî muhâfazaya devam etmek için zahîre istediler ise de “siz kendi nefsinizden

muhârebe ediniz” deyu cevap verdi. Mukarrebleri Emîr Bahaeddin’e “Bu münâsebet-sizlik mülk-i mevrûsunuzun yedinizden çıkması mucib olur” deyü ihzâr ve nasihatde bulundular ise de fa‘ide vermedi. Sultân Selâhaddîn şehrin etrafına mancınıklar vaz’iyle muhâsarayı teşdîd ve ahâlîyi tazyîk etdi. Sûrun rasâneti cihetiyle zabtı mümkün olamadı.

Sultân her dürlü ‘adalet ve ihsânda bulunacağını ve cümleyi memnûn edeceğini bi’l-vâsıta ahâlîye tebliğ edub Türkmenlerin Diyârbekir’de imtidâd-ı hükûmetleriyle beraber varidat-ı memleketi Emîr Bahaeddin hukûk-ı şahsiyesi gibi iğtisâb ve idhâr ve sû’-i sîret ve hasetle her dürlü müşkilatı ahâlî üzerine terk edub kendisi zevkine bakmakta olması zaten umûmi dilgîr ve Sultân Selâhaddîn’in hüsn-i hâl ve ‘adâletinin taraf be-târaf şuyû‘u’ cümleyi ma‘nen teshîr etmişken ahâlî yine Emîr Bahaeddin’e insaniyet olarak muhâsarada envai besâlet ve fadakârî ihtiyâr ediyorlar idi. Anın (Onun) derece-i nihayede haset ve irtikabıyla akçe ve zahirece i‘ânedede (58) bulunması hakkında nefret-i ‘umûmiyeyi teşdid eylediğinden Sultân Selâhaddîn’in teklifini kabûl ve itâ‘atine memnuniyet irâ‘e etmekle başladılar.

Emîr Bahaeddin işi elden çıktığını görüp aklı başına geldi ise de artık her ne tedbire teşebbüs etdiyse sırası geçdiğini anlamağla (579) senesi muharreminde emân ile Diyârbekir şehrini Sultân Selâhaddîn’e bi’t-teslîm Sultân müşârün-ileyh dahi vaad-ı sâbık-î vechle Diyârbekir’i Devlet-i Artukiye mülûkundan Nûreddîn bin Muhammed bin Kara Arslan bin Davûd bin Sökmen bin Artuk’a i’tâ etdi. Ve emr-i teslîm ve tesellüm bade’l-icrâ Sultân müşârün-ileyh ahâlînin eşrâf ve mu’teberanını taltîfât ve ri‘âyet-i mahsûsâ ve hedâyâ-yı kesîre ile memnûn eyledi.

Âl-i Yınal denilen ve zikr olunan Türkmen tâ’ifesinin Diyârbekir’de hükûmetleri doksan iki seneden ‘ibâretidir.

Mülûk-ı Eyyubiyye’nin zabtına kadar Diyârbekir Artukiye Devleti’nin (Sakmaniye) Sökmeniye şubesi yedinde kalmışdır ki bunların sûret-i idârelerini ve şube-yi mezkûrenin vekâ’ini ber-vech-i âtî tafsîl sûretinde beyân edeceğiz inşallahû Te’âlâ. (59)

Hasankeyf ve Diyârbekir ve Mârdîn'de Hükûmet Eden Artukiye Devleti

Şu devletin iki şu'besi olup birisi Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve Diyârbekir'de ve diğeri Mârdîn'de hüküm-fermâ olmuştur. Bunların fûru'undan ba'zı zevât dahi Harbut'da hükûmet eylediler.

Artukiye Devleti'nin mensup olduğu Artuk Türkmen tâ'ifesindendir. Babasının ismi Eksük yahud Ekseb olduğu ibn Hallikan'da ve doğrusu Eksük idu ki Ebü'l-Fidâ'nın târîhinde muharrerdir.

Mârdînli Abdü's-Selâm Efendi'nin Ümmü'l-İber nâm târîhçesindeki rivâyete nazaran Emîr Artuk maskat-ı re'si Mâverâü'n-nehir'de Şehrimân nâm karye olub babası Eksük bin İlgâzî bin Dâvud'dur. Evâ'il-i hâlinde Sultân Alp Arslan Selçukîye'nin ordusunda bir 'asker idi. Gazâlarda hidmetiyle irtikâ ede ede ser-'asker oldu.

Benî Mervân el-Kürdî mebhasında zikr olunduğu üzere Sultân Melikşâh-ı Selçukî Diyârbekir'i Fahrüddeve Muhammed bin Cehîr'e tevcîh ederek (477) târîhinde Diyârbekir üzerine (60) 'asker sevk eylediği sırada Emîr Artuk dahi bir kuvve-i 'askeriye ile Şerefüddeve Müslim üzerine sevk etmiş ve Şerefüddeve Musûl'dan Diyârbekir'e firâr eylediğinden Emîr Artuk bi't-takib Diyârbekir'i muhâsaradan sonra Şerefüddeve'den hayli emvâl ahzıyla der-destinden sarf-ı nazar eylemişidi.

Emîr Artuk o muamele üzerine Melikşâh Selçukîye'den havfe zâhib olduğundan bir de yanına gitmeyub Şam'da bulunan Selçukî Tacüddeve Tutuş'un yanına gitmekle Tacüddeve tarafından Kudüs Hükûmetine ta'yîn edildi.

Beş sene kadar Kudüs Hükûmetinde bulunduktan sonra orada vefât ederek Kudüs Hükûmeti oğulları Sökmen ve İlgâzî'ye intikâl etdi. (490) senesi Şa'banında halife-i Mısır 'Alevî'nin Emîr'il Cüyüş Efdal Kudüs'ü istilâ eyledikde Emîr Sökmen Ruhâ (Urfa)'ya giderek orada mukîm olmuş ve Emîr İlgâzî Bağdâd'a azîmetle Sultân Muhammed Selçukî tarafından Bağdâd şihneliğine ta'yîn kılınmışidi. Devleti Selçukîye mebhasında tafsîl olunacağı vechle Tacüddeve Tutuş Rey kurbunda maktûl olduktan sonra oğlu Rıdvân Hît tarafında iken babasının vefâtı haberini alub

Haleb'e (61) ve oradan Diyârbekir'e doğru hareket eylediği sırada Surûc'u istilâ kasdına düştüğünden Urfa'da bulunan Emîr Sökmen sebkatele dehâ evvel Surûc'u zabt eyledi. Rıdvân Diyârbekir'e gitmeyub Urfa'yı istilâ etdi.

(494)'de Cezîre-i ibn Ömer hâkimi Şemsüddeve Çökermiş Musûl'u istilâyâ kıyâm eyledikde Musûl ahâlîsinin talepleri üzerine Hasankeyf 'âmili bulunan Musâ et-Türkmanî giderek Musûl'u zabt eyledi. Şemsüddeve Hasankeyf'e tabi Nusaybîn'i aldıktan sonra yüzünü Musûl'a çevirdiğinden Mûsâ et-Türkmanî 'askerle müdâfa'a ya çıkıdı. Lakin 'askeri kendüye muhâlefet ve Şemsüddeve'ye itti'bâ eylediklerinden mukâbeleye kuvveti kalmayub Musûl'a 'avdet etmekle Şemsüddeve Çökermiş bi't-ta'kîb Musûl'u taht-ı muhâsaraya aldı. Muhâsara hayli vakit uzadığı cihetiyle Mûsâ büyük muzâyakaya tesâdüf eyledi. Surûc hâkimi olub o aralık Diyârbekir'e gelmiş olan Emîr Sökmen'den istimdâd ve Hasankeyf'i kendüye terk edeceğine va'ad eylediğinden Emîr Sökmen Mûsâ'ya muâvenet için 'asker istishâb ve Musûl'a doğru şitâb eylediğde Şemsüddeve oradan çekilüb Mûsâ Emîr Sökmen ile li-ecli'l-mülâkât Musûl'dan hareket etdikden sonra Kavâsâ karyesi (62) civârına bu vusûlunda 'askerinden bir cemâ'at orada kendisini katl eylediler.

Musâ'nın vefâtını bade'l-istimâ' Emîr Sökmen giderek Hasankeyf'i ve Şemsüddeve Çökermiş Musûl'u zabt etdi.

(492) târihinde Selçukî Sultân Berkyaruk Emîr İlgâzî'yi Bağdâd şihneliğinden 'azl ile yerine Gümüştekin Kâyseri'yi nasb eylediğinden Emîr İlgâzî birâderi Emîr Sökmen'den isti'âne ve Hille hâkimi Seyfüddevle Sadakâ ile de akd ittifâk ederek Emîr Sökmen Bağdâd havâlîsine 'azîmetle Sultân Muhammed-i Selçukî gayretkeşliğini iltizâm etmiş oldukları hâlde Bağdâdca olan ihtilâf zail olduktan sonra Emîr İlgâzî Bağdâd'da kalub Seyfüddevle Hille'ye ve Emîr Sökmen Hasankeyf'e 'avdet eyledi. Sene-i mezkûr Zilhiccesinde halife el Mustezhir ile Sultân Berkyaruk ve Seyfüddevle beynlerinde muahede akd olduğundan İlgâzî Bağdâd'ı terk ile Yâ'kuba'ya gitdi.

Emîr Sökmen Hasankeyf'i zapt etmezden mukaddem Sahib-i Musûl Kürboğa ile beynlerinde husumet hudus ederek bi'l-muhârebe münhezim ve yanında bulunan birâderzâdesi Yakuti bin Hasan ibn Emîr Artuk esîr olduğundan Kürboğa Yakuti'yi

Mârdîn kal‘asında (63) habs etmisdi. Sultân Berkyaruk tarafından Mârdîn Hükûmeti mugannilik hidmetine bulunan bir adama teveccüh olmağla Emîr Artuk zevcesine giderek Yakuti’nin ıtlakını istidâ eylediğinden muganni Yakuti’yi ıtlak eyledi. Lakin Mârdîn Kal‘ası’nın rasanet-i tabi‘yesini ve manzarasının letâfetini gördükçe Yakuti Mârdîn’den vazgeçemediği cihetle orada ikâmetini muganniden iltimâs edüb aldığı muvaffakat üzerine Mârdîn’de kaldıktan sonra kal‘a muhafızlarının ba‘zı larıyla hüsn-i ülfet ve ittihâd ederek beynlerinde itimâd ve emniyet mün‘akid olduğundan bağteten muganniye kabz ve Mârdîn’i zabt etdi.

Yakutî bundan sonra Nusaybîn’i istilâ için gittiğinde bir ok isabetiyle maktûl olub yanında bulunan karındaşı ‘Âli Mârdîn’i badel istilâ Cezîre-i ibn Ömer hâkimi Şemsüddeve’ye meyil ettiğinden oraya ‘azîmet ve Mârdîn’e Ali nâmında etbâından birisini mütesellim ta‘yîn etmişdir. Birâderzâdesi ‘Âlî’nin Mârdîn’i Şemsüddeve’ye terk edeceğine mütesellim ‘Âlî Emîr Sökmen’e yazmakla Emîr Sökmen Hasankeyf’ten hareketle gelüb Mârdîn’i istilâ ve Hasankeyf Hükûmetini oğlu İbrahim’e i‘tâ etdi. Bundan sonra Mârdîn’de teşekkül eden İlğâzî’ye hükûmeti başkaca yazılacaktır.(64)

Devlet-i Artukiye’nin Hasankeyf ve Diyârbekir’de Hükûmet Eden Sokmaniye (Sökmeniye) Şu‘besi (498-629)

Ânfen beyân olunan vakâ’nın târihi olan (498) senesi ibtidasında Emîr Sökmen Hasankeyf Hükûmetini oğlu İbrâhîm’e teveccüh eyledikde Hasankeyf’teki Sökmeniye Hükûmeti teşekkül eyledi.

İbrahim bin Sökmen sene-i mezkûr de vefât idüb birâderi Rükneddevle Dâvud bin Sökmen cânîşini oldu.

Davûd (540) senesinde vefât ve oğlu Fahreddîn Karaarslan yerine cülûs etdi. Karaarslan (562)’de vefât olmağla yerine oğlu Nûreddîn Mahmûd kâ’im olmuşdur.

(578) târihinde Sultân Selâhaddîn Musûl üzerine giderken Nûreddîn yanına ‘azîmet ve muhârebelerde muâvenet ettiğinden Âmid şehrini aldıktan sonra kendisine i‘tâ eylemesini Sultân Selâhaddîn’den iltimâs etmiş ve Sultân müşarûn-ileyh öyle yapacağına söz vermişidi. Âl-i Yınal bahsinde zikr olunduğu üzere Sultân

Selâhaddîn (579)(65) Muharreminde Âmid'i zabt ve Nûreddîn Muhammed'e i'tâ etdi. Nûreddîn Mahmûd'un vefâtı (581)'dedir.

Nûreddîn vefât etdikde oğlu 'Îmâdüddîn birâderi Kutbeddîn Karaaslan'dan ziyâde emârete liyâkatı var iken 'Îmâdüddîn pederinin vefâtında Sultân Selâhaddîn'in hizmet-i 'askeriyesiyle Musûl muhâsarasında idi. Hazır bulunduğundan küçük birâderi Kutbeddîn mesned-i hükûmete oturtulub umûr-ı hükûmeti pederinin vezîri Kavvam bin Semâkâ es-İs'irdî idâreye başladı.

'Îmâdüddîn pederinin vefâtını ve Kutbeddîn'in cülûsunu işittiğinde Hasankeyf'e azîmetle hükûmeti tahsîl arzusunda bulundu ise de muvaffak olamadı. Ve târîh-i mezkûrda giderek Harbut'u istilâ eyledi.

Sultân Selâhaddîn Musûl'dan 'avdet ederken Kutbeddîn yanına 'azîmet ve mülâkât eyledikde umûrca kendüsine mürâca'at etmek şartıyla hükûmetini bi't-tasdîk 'âsımâsını Hasankeyf'den medîne-i Âmid'e nakl ve ümerâsından Selâhaddîn nâm zâtı vezâretde istihdâm etmesini emr eylediğinden ol vechle hareket olundu.

Kutbeddîn Karaaslan (597) senesine kadar Âmid (66) ve Hasankeyf Hükûmetinde devam idüb o târîhte Hasankeyf'e gitdiğinde kasr dâmından aşağı düşmekle vefât etdi.

Kutbeddîn küçük birâderi Nâsîrüddîn Salih Mahmûd bin Muhammed Nûreddîn ile Kutbüddîn ile miyânelerine mukaddemce burudet düşmüş ve Kutbeddîn bunu mülkünün nihayetinde vâki' Hısn-ı Mansûr vâlîliğine ta'yîn ve kölesi Ayas'ı veliyy-i 'ahd ittihâz etmiş idi. Kutbeddîn'in vefâtını müte'âkıb Ayas Diyârbekir Hükûmetini zabt eyledi.

Salih Mahmûd Diyârbekir'e doğru gelmekte olduğu haberi alındıkda Ayas müdafa'aya kıyâm eyledi ise de maksadını yürüdemediğinden Salih Mahmûd Âmid'i bi'l-vusul Ayas'ı habs ve muahheren pâdişâh bilâd-ı Rûm 'İzzeddin Kılıçarslan'ın şefâ'atiyle sebilini tahliye etdi. Ayas habsden çıktıktan sonra pâdişâh müşarünileyhin yanına giderek ümârası silkine dâhil olmuştur.

Salih Mahmûd felsefeye ma‘il zalim, kubh-ı sîretle muttasıf idi. Vefâtı (618)’dedir. Diyârbekir sûrunun Ben û Sen üzerindeki iki büyük burc-ı meşhûru Sâlih Mahmûd’un eseridir. Sâlih Mahmûd’un vefâtında oğlu Melik el-Mes‘ûd Âmid’de hükümdâr oldu. (67)

(623)’de bilâd-ı Rûm pâdişâhı ‘Alaaddin Keykubâd Malatya’ya nüzûl ve ‘asker sevkiyle bilâd-ı Diyârbekir’den Hısn-ı Mansûr ve Kahta’yı zapt etdi.

(626)’da Mülûk-ı Eyyübiye’den Melik el-Muzaffer İbn Melik el-‘Âdil bilâd-ı Diyârbekir’den Erzen’i zapt ederek Erzen’e mukabil Hani kasabasını mutasarrıfı Hüsâmeddîn’e verdi. Erzen (Garzan) şehri Melikşâh Selçukî zamânından berü beytü’l-ahid ‘unvânıyla ma‘rûf Hüsâmeddîn’in hanedanı yedinde idi.

Diyârbekir hükümdârı Melik el-Mes‘ûd su-i sîretle mevsûf olduğundan halkın harîmine ta‘arruz ve Eza nâm kuvvâde vâsıtasıyla ahâlîden bir takım muhadderât nisvanı ızlâl etmeğe başladığından ahâlî aleyhine kıyâm ve o sırada Mısır’dan diyar-ı şarkıyeye gelmek üzere bulunan Mülûk-ı Eyyubiye’den Melik el-Kâmil’e giderek Melik el-Mes‘ûd’un izâlesini istirhâm eylediler. Melik el-Kâmil gelup bi’l-muhâsara Âmid şehrini zapt ile hükûmetini oğlu Melik es-Sâlih Necmeddîn’e i’tâ etdi. Ve Devlet-i Artukiye’nin Sökmeniye şu‘besi munkarız oldu.

Şu‘be-i Sökmeniye’nin bidâyeti (498) ve inkırâzı (629) senesinde olmağla müddetleri yüz otuz bir senedir.

Melik el-Kâmil ıktâ’-ı Mısriyeden bir mukâtaa ihsânıyla (68) Melik el-Mes‘ûd’un ma‘îşetini te’mîn eyledi ise de o aralık ba‘zı fenalığı zuhûr eylediğinden Melik el-Mes‘ûd mukayyeden habs edildi. Mahbesde vefât etmiştir.

Diyârbekir’de bulunan Mes‘ûdiye Medresesi Melik el-Mes‘ûd’un cülûsundan mukaddem bina eylediği eseridir. Müşârün-ileyhin evâhir-i hükûmetinde Tatarlar Diyârbekir havâlîsine hücum ve mezâlim-i azimeye irtikâb eylediler. On beş bin kadar ahâlî maktûl ve nice hânuman harâb oldu.

Diyârbekir’de Mülûk-ı Eyyubiye Hükûmeti (629-656)

El-Melik el-Kâmil tarafından Diyârbekir Hükûmetine nasb olunduğu ânfen beyân olunan el-Melik es-Sâlih Necmeddîn (636) senesinde Dımişk ve Mısır Hükûmetini ele getirmek için Diyârbekir’den hareket ederek oğlu el-Melik el-Mu‘azzâm Turanşâh’ı Diyârbekir Hükûmetine ta’yîn eyledi.

El-Melik el-Mu‘azzam Turanşâh (647) târîhine kadar Diyârbekir Hükûmetinde kalub o târîhte Mısır saltanatı kendisüne intikal etmekle Mısır’a ‘azîmet ve Diyârbekir Hükûmetini oğlu el-Melik el-Muvahhid’e i’tâ etdi.

El-Melik el-Muvahhid ‘Abdullah târîhi mezkûrda Diyârbekir ve Hasankeyf Hükûmetine nâ’il olub (656)’da Hülâgû’nun Diyârbekir’e vâlî ta’yîn etdiği oğlu Yeşmut’la harb ederken maktûl olmuştur. (69)

Melik el-Muvahhid’in vefâtında oğlu el-Melik el-Kâmil Muhammed firâr ve Mârdîn a‘malinden Savur taraflarında ihtifâ etmişidi. Biraz vaklit geçtikde ahâlînin muvâfakatıyla Hasankeyf’i zabt eyledi. Müşârûn-ileyhin Hasankeyf’i sûret-i zabtı ve evlâdının keyfiyet-i hükûmetleri başkaca beyân olunacaktır.

Benî Hülâgû Zamânında Diyârbekir Vekâyi’i (656-739)

Zikr olunduğu üzere Hülâgû’nun Diyârbekir’i zapt eylediği târîh ki (656) senesidir. O târîhte oğlu Yeşmut Mirzâ’yı Diyârbekir’e vâlî ta’yîn etmişidi. Hülâgû (663) da Azerbaycân’a giderek Yeşmut’u Azerbaycân vilâyeti vâlîliğine nakil ve Diyârbekir ve diyar-ı Rebî’a’yı bir dâ’ire ittihâz ile gerisi Musûl olmak üzere ”iklim-i Diyârbekir” tesmiye ederek vâlîliğine Emîr Turan’ı ta’yîn eyledi.

(683) târîhine kadar Emîr Turan Diyârbekir vâlîliğinde (70) kalub o târîhte Argû Han’ın vezîri Yahudi Sa‘deddün’in karındaşı Diyârbekir vâlîliğine ta’yîn kılındı.

(690) senesinde Diyârbekir vilâyetinin münâsib bir zât vâsıtâsıyla idâresi Mârdîn hükümdârı Kutbeddîn Îlgâzî’ye havale olunmuştur.

(692)'de memâlik-i Îrâniye'de Çav⁴⁹ nâmıyla kâ'ime-i nakdiye i'mâl edildiği gibi Diyârbekir'de dahi Çav Han'a te'sis kılınmış ise de tedavülü 'akîbinde merkez-i devletçe tahaddüs eden münâza'a üzerine lağv edildi. Ve Diyârbekir Hükûmeti sene-i mezkûreden (712) târîhine kadar Mârdîn hükümdârı vâsıtasıyla idâre olundu. Sene-i mezkûrede Ebû Sa'îd Bahadır Han tarafından Diyârbekir vilâyeti vâlîliğine Emîr İrencin ta'yîn kılınmıştır.

(718)'da Moğol ümerâsından Kurmuş ve Tağmat ve İsenbuk nâm zevât Diyârbekir vâlîsi Emîr İrencin ile bi'l-ittifâk Ebû Sa'îd Han aleyhine kıyâm ve Diyârbekir havâlîsinde cem' etdikleri 'askerle Azerbaycân havâlîsini yağma etdiklerinden Ebû Sa'îd tenkîlleri için Sultâniyeden hareket eyledi. İki 'asker Azerbaycân hududunda birbiriyle karşılaşub Emîr İrencin ile ba'zı ümerâ harben maktûl olmağla (71) münhal olan Diyârbekir vilâyeti vâlîliğine Ebû Sa'îd Han'ın dayısı Emîr 'Âli pâdişâh ta'yîn edildi. Emîr müşârün-ileyh Bârgâh Han'ı mülâzemetinde kalmakla ve oğullarından münâsib bir zât vekâleti ile Diyârbekir'i idâre ettirmesi Mârdîn hükümdârı Albı el-Melik el-'Âdil 'İmadeddin'e havâle olduğundan melik-i müşârün-ileyh oğlu Muhammed en-Nâsır'ı Diyârbekir idâresine me'mûr ta'yîn etti.

(730) târîhinde Emîr 'Âlî pâdişâh bi'z-zât Diyârbekir'e 'azîmetle hükûmeti yed-i idâresine almıştır.

(736)'da Ebû Sa'îd Bahadır Han vefât ederek hükûmet-i Îrân Arpa Han'a intikâl ve Arpa Han Emîr Mahmûd Şâh Ancu'yu hurûc daiyesi töhmetiyle katl eylediğinden Emîr Mahmûd Şâh'ın oğlu Emîr Mes'ûd Şeyh Hasan-ı İlhanî'nin ve Emîr Şeyh Ebû İshâk Diyârbekir Emîri 'Âlî pâdişâhın yanına firâr eyledi. Arpa Han'ın ümerâ haklarındaki tecâvüzâtı üzerine Emîr 'Âlî pâdişâha Baydu Han'ın oğlu Mûsâ Han'ı cülûs ettirmek üzere Diyârbekir havâlîsinden topladığı 'askerle hurûc ederek Arpa Han dahi techiz ettiği ordu ile mukâbelesine yürüdü. (736) Ramazanın on yedinci günü Çiğtû hududunda telakki-i (72) farîkîn vuku' buldu. Bir şiddetli muhârebeden sonra Arpa Han bir de cem-i şemli mümkün olmayacak sûretle

⁴⁹ Çav: Geyhatu Han'ın (1291-1295) müsrifliği sebebiyle boşalan devlet hazinesine para sağlamak amacıyla İzzeddin Muhammed b. Muzaffer b. Amîd adında bir kişinin, Çin'de gördüğü bir uygulamayı Zencani adlı vezire anlatması sonrasında Geyhatu Han'ın da kabul etmesiyle, piyasaya altın ve gümüş yerine üzerinde hükümdarın adının yazılı olduğu kağıt paralara verilen isimdir.

bozuldu. Kendüsi bir tarafa ve cem'iyetinden her biri bir tarafa firâr etmek ile Arpa Han bi't-ta' kib tutturulub idâm ve Mûsâ Han taht-ı saltanata iclâs olundu.

Mûsâ Han'ın cülûsundan sonra zimâm-ı saltanat İrân Diyârbekir Emîri 'Âlî Pâdişâh'ın yed-i istibdadında kaldığından Diyârbekir vâliliğine ta'yîn olunmuş olan Hacı Tuğâcar Diyârbekir'den Kemah'a gidüb Rûm vilâyeti vâlîsi Emîr Şeyh Hasan İlhanî'yi Mûsâ Han ve Emîr 'Âlî Pâdişâh 'aleyhlerine kıyâm etdirdi. Şeyh Hasan ahfâd-ı Hülâgû'dan Muhammed Han bin Yuktuluğ'u cülûs ettirmek üzere 'askerle Azerbaycân'a doğru hareket idüb Mûsâ Han ve Emîr 'Âlî Pâdişâh birâderi ile onlara karşı çıktılar. Sene-i mezkûr Zilhiccesinin onuncu günü Aladağ civârında iki 'asker muhârebe ederek Mûsâ Han münhezimen firâr ve Emîr 'Âlî Pâdişâh maktûlen vefât ettiğiinden Muhammed Han mesned-i hükûmete cülûs eyledi.

Bundan sonra hanan ümerâ-yı İrân aralarında zuhûr eden ihtilâfat ve münazaa'at birbirini velî etmiş olduğundan (73) Şeyh Hasan-ı İlhanî (739) târîhinde Bağdâd ve Musûl ve Diyârbekir bilâdını kâmilten zabt ve Bağdâd'da İlhaniye nâmıyla bir hükûmet teşkil etmiştir. Hükûmet-i mezkûrnin vekayi'-i târîhiyesi üçüncü kitâbda tafsîl olunacaktır inşallahu te'âlâ.

DÖRDÜNCÜ MEBHAS

(BİLÂD-I CEZİRE'DEN MÂRDÎN'İN VEKAYİ'Î TÂRÎHIYESİ)

Mârdîn şehri bilâd-ı Cezîre diyar-ı Rebi'a'dan ma'dûd olub Diyârbekir'e yetmiş iki kilometre mesafede ve çöl havâlîsinin intihâ-yı cihet-i şarkiyesinde vâki' bir medînedir.

Medine-i mezkûr bir yüksek dağ üzerindedir. Şu dağa Cibâl-ı Gurâb denilir. Şehrin mevkiî sath-ı bahrden üç bin ikiyüz ve Medine-i Âmid'in mevkiînden bin iki yüz kadem mürtefi'dir.

Medd-i basarı çöl havâlîsinin cenûbundan yüz ve garbden dahi yüz kilometre mesafeye kadar mümted olarak havası be-gayet latîfdir. Bahar mevsiminde manzarasında ki sahrâ-yı vâsi'in yeşil örtülerle görünüşü bir deryâ-yı ahzarı andırır.

Mârdîn şehrinin ittisâlindeki kal‘a-ı cesîme kıl‘a-ı (74) tabî‘yedendir. Derûn-ı kal‘ada burc ü bâr ve eserleri ve yüz kadar hane harabesi ve Hazreti Hızır ‘aleyhisselâmın nâm-ı ‘âlîlerine mensûb bir ziyaretgâh ve pek vüs‘âtlı su sarnıçları mevcûddur.

Mârdînli ‘Abdü’s-selâm Efendi Ümmü’l-‘İber nâm târîhinde der ki mülûk-i Farsdan birisinin Mârdîn nâmında bir oğlu var idi. Hastalandığından atıbbâ tedâvîden ‘aciz kalmağla fusûl-ı erbânın cereyân eylediği mürtefi‘ bir mahalde bulundurulmasına lüzum gösterdiler. Cibâl-ı Gurab nâmıyla mezkûr olan Mârdîn kal‘asına gönderildi. Orada sıhhat bulduktan sonra cibâl-ı mezkûreyi vatan ittihâz eyledi.

Mezkûr Mârdîn mecûsî olduğundan kal‘ada bir ateşgede inşasıyla mecûsî köhnesine ikâmetgâh ittihâz edildi. Rûmların orayı istilâlarına kadar şu ateşgede bâkî olduğu hâlde Rûmlar istilâ etdiğinde etdikde ateşgede itfâ ve kal‘anın i‘mâr ve intizâmı ikmâl olundu.

‘Abdü’s-selâm Efendi’nin bu ifadece me‘hazı bizce mechûldür. Fakat şehir-i mezkûr ismi cihetiyle Keyâniyân devleti ser-‘askerlerinden Mârdînûs’a nisbet kabûl edüb devlet-i müşârûn-ileyha zamânından mukaddem târîh kitâplarından Mârdîn nâmı (75) mezkûr olmasına nazaran devlet-i müşârûn-ileyh zamânında bina kılınmış olması melhûzdur.

Şehr-i mezkûr hicretin (17)’nci senesinde ‘İyâz bin Ganem Radıyallahu ‘anh vasıtâsıyla feth olunub bidâyet-i fethinden (279) senesine kadar Cezîre vilâyeti valilerinin â‘malinden ma‘dûd idi. O târîhde İsa bin eş-Şeyh’in oğlu ve Diyârbekir hâkimi Ahmed cânibinden istilâ olundu.

Halife el-Mu‘tezid eş-Şeyh hükûmetini mahv eylediğinde Mârdîn şehri Diyârbekir’e merbût olmak üzere Diyârbekir vâlîleri tarafından ve benî Hamdân hükûmetinin teşekkülünden sonra hükûmet-i mezkûr cânibinden idâre olunub Diyârbekir’de benî Mervân devleti te’sis eylediğinde devlet müşârûn-ileyhânın â‘malinden ma‘dud olmuşdu.

Benî Mervân Devleti'nin inkırâzından sonra Diyârbekir'i istilâ eden Fahrüddeve Muhammed bin Cehir'in yed-i zabtında kaldı ise de sonra Selçukî Sultân Berkıyaruk tarafından muğnisine tevcih olunmuş ve muğniyesinden Yâkûtî bin Hasan bin Emîr Artuk nevcahlâ zabt ettiği ve Yâkûtî'nin vefâtıyla birâderi 'Âlî'nin yed-i tasarrufuna geçmişken mütesellimin ihtarı üzerine Emîr Sökmen'in istilâ eylediği mebhâs-ı sâbıkda beyân (76) olunmuşdu. Bundan sonra Mârdin'de İlgâziye hükûmeti teşekkül etmiştir.

Mârdîn'de Devlet-i Artukiye'nin İlgâziye Şu'besi (498-812)

Mârdîn hükümdârı benî Artuk'dan Emîr 'Alî Mârdin Hükûmetini Şemsüddeve'ye terk edeceğini orada bulunan mütesellim 'Alî Hasankeyf hâkimi Emîr (Sokman) Sökmen bin Emîr Artuk'a iş'âr etdikde Emîr Sökmen Mârdin'i bi'l-istilâ Hasankeyf Hükûmetini oğlu İbrâhîm'e it'â etdikten sonra sâhib-i Dimaşk Tuğtekin'in istimdâdı üzerine Tuğtekin'e mu'âvenet ve Efrenç tâ'ifesiyle muhârebe için 'askerle Şâm'a giderken (498) senesi Şehr-i Saferinde esnâ-yı râhda vefât eylediğinden tâbûtu Hasankeyf'e götürülüb orada defn olundu. Ve karındaşı Emîr İlgâzi Mârdin Hükûmetini zapt etmekle Mârdin'de İlgâzi devleti teşekkül eyledi (498).

(Emîr Necmeddîn İlgâzi İbn Emîr Artuk) sene-yi mezkûrde Mârdîn'de mesnednişîn-i hükümdârî olup neşr-i liva-yı istiklâl etdikten sonra Şam sahibi Tuğtekin'in istimdâdı cihetiyle bi'd-defâ'ât giderek Efrençlerle muhârebe etmiştir. (77)

(508) senesi Musûl vâlisi Emîr Aksunkur Porsuki Selçukî Sultân Muhammed'in emri ile Efrenç üzerine gitmek için sâhib-i Sincâr'dan vesâ'ir ümerâdan istimdâd eylediği esnada Emîr İlgâzi'den dahi mu'âvenet istemişidi. Emîr İlgâzi bi'z-zât gitmeyub oğlu Emîr Ayaz'ı 'askerle Aksunkur'un refakatine gönderdi. Aksunkur Emîr İlgâzi'nin bizzat gitmemesinden hiddedlenib Ayaz'ı hapsedti. Emîr İlgâzi işittikde mu'âmeleden müte'essir olub Hasankeyf hükümdârı birâderzâdesi Rükneddevle Dâvud'dan bi'l-isti'âne cem' ettiği asâkir-i Türkmâniye ile beraber Emîr Aksunkur üzerine hücum ettiğinden bi'l-muhârebe Aksunkur münhezim olub Ayaz kurtuldu. Aksunkur ise Sultân Muhammed Selçukîye'nin Atabegi ve bir

hükümdâr-ı müstakil kuvvetinde me'zûniyet-i tâmmе ile Musûl'a ta'yîn olmuş vâlî idi. Şu hâdisе Sultân Muhammed'in ne derece ağzâb edeceğini bildiğinden havfe zahib olarak ba'de'l-muhârebe Şâm sahibi Tuğtekin'in yanına 'azîmetle himâyesine ilticâ eyledi. Sultân Muhammed'in Aksunkur'dan mukaddem Musûl'a vâlî ta'yîn eylediği Mevdûd Tuğtekin'e mu'âvenet ve Efrencle muhârebe için mukaddemâ Şâm'a azîmetinde bir fedayinin suikastıyla camide maktûl olub bu keyfiyet Tuğtekin'e nisbet olunduğundan (78) o da Sultân Muhammed'den havf üzere idi. Binâ'en 'alâ zâlik Tuğtekin ve İlgâzî Sultân Muhammed 'aleyhinde ittifâk ve bi'l-muhabere Antakya'da bulunan efrenc tâ'ifesi re'isini dahi bu ittifâk dâ'iresine idhâl eylediler.

İlgâzî bundan sonra Diyârbekir'i zapt etmek maksadıyla Şâm'dan çıkub Resten nâm mahale vardıkda başında bulunan kalabalığın çoğunu ilerüye sevk ve irsâl ederek yanında az adam kalmışdı. Sultân Muhammed'in Humûs'da vâlîsi bulunan Emîr Karhan bin Karacân fırsat bulup Emîr İlgâzî'yi yanındaki cemaati ile beraber der-dest ve götürüp Humûd' da habs eyledi. Tuğtekin bu maddeden haber aldığıında Humûs'a 'azîmetle İlgâzî'nin ıtlâkına ısrar etdi ise de Karhan kabûl etmedi. Lakin Karhan'ın Sultân Muhammed'den istediği 'askerin vürûdu uzadığından 'asker yetişmeyüb de Tuğtekin'in 'askeri daha mukaddem Humûs'a yetiştigi hâlde Humûs elden gideceğini mûlahaza etmekle Ayaz yanında rehin kalmak şartıyla İlgâzî'nin ıtlakına muvâfakat gösterdi. İlgâzî habsden kurtulduktan sonra Haleb'e giderek orada asâkir-i Türkmaniye'yi celb ve cem' ile Humûs'a 'avdet ve Emîr Karhan'ı bi'l-muhâsara oğlu Ayaz'ı kurtarub (79) asâkir-i Sultâniyenin vusûlundan evvel Mârdin'e ric'at etdi.

Halep hükümdârı Melik Rıdvan'ın vefâtından sonra oğlu Alb Arslan'a Lü'lü hâdim-i Atabeg olub Haleb'in hükûmeti Lü'lü'nün yed-i istibdâdında kalmışdı. Alb Arslan fevt oldukda yerine karındaşı Sultân Şâh kâ'im olmuş ise de umûr-ı idâre yine Lü'lü'nün yedinde idi.

(511) Senesinde ba'zı vukû'at üzerine Lü'lü Sultân Şâh'ın idâmını tasavvur etdi.

Sultân Şâh'ın ashâbı şu sû'ikasdı his etdiklerinden Lü'lü hâdimi öldürdüler. Ahâlî-i Haleb ise Sultân Şâh'ın Haleb'i idâre edecek iktidarı hâ'iz olmadığını ve civârlarındaki Efrenc tâ'ifesinin Haleb'e göz dikmiş olduklarını bildiklerinden talepleri üzerine Emîr İlgâzî sene-i mezkûrde giderek Haleb'i zabt ve oğlu Hüsâmeddîn Timur Taş'ı oraya vâlî nasb ile Mârdîn'e 'avdet eyledi.

(512)'de Efrenc tâ'ifesinin Şâm havâlîsinde gösterdikleri tecâvüzat üzerine Tuğtekin Haleb'e giderek o sırada Haleb'de bulunan İlgâzî'den istimdâd ve İlgâzî imdâd edeceğini va'ad etdi ise de Efrenc 'askerinin (80) bagteten â'mal-ı Şâm'dan Havran'a hücum ve ahâlîden rast gelenleri katl ve esîr etdikleri haberi alındığından memâlikini hıfz için Tuğtekin Şâm'a ve 'asker cem'iyle imdâda yetişmek üzere İlgâzî Mârdîn'e 'avdet etmesini bi'l-müzakere kararlaştırub İlgâzî Haleb civârındaki Efrenclerle bi'l-mûsâlaha Mârdîn'e gitdi.

Mârdîn'de 'asker cem'iyle meşgûl iken Efrenc tâ'ifesi nakz-i 'ahd ile pek büyük bir ordu cem' edüb Haleb nevâhîsinin ba'zı larını zabt eyledikten sonra Halep üzerine geldiklerini İlgâzî haber aldıkda Mârdîn ve mülhakâtında silah kullanabilecek olanlardan yirmi binden ziyâde 'asker cem' etdikten başka Erzen sâhibi Emîr Tuğan ve benî Kilâb re'isi Usâme bin Mübarek'den dahi bi'l-istimdâd bir kuvve-i azime ile Haleb'e tevcih eyledi. Tâ'ife-i merkûme İlgâzî'nin gelmek üzere olduğunu işittiklerinde üç bin süvari ve dokuz bin piyade derhal Tel 'Afrîn taraflarına sevk ederek oradaki üç tarikin darlığı cihetiyle Efrencler Emîr İlgâzî'nin geçmesini men' edebilürler zannında idiler. Bununla beraber kendisi yol zahmeti çekmemesini ve muhârebe için kendileri gelmek üzere bulunduklarını hâvî Emîr İlgâzî'ye (81) mektûb dahi yazdılar. Efrencler o yollardan İlgâzî 'asker geçiremez itikâdında iken İlgâzî bir sâ'ika-yı ateşbâr gibi mürûra baslayub karşı çıkan Efrencleri ateş-i şedîd önüne gelen has ve hâşâki döndürdüğünden çiğneye çiğneye muzmahil ve at başı geçmeksizin tarîk-i mezkûrdan öbür tarafa mürûr idu verdi. Haleb'e takarrüb etmesiyle beraber Efrenclerin 'askerlerini sarûb gösterdiği şiddet-i harbiye'de asâkir-i Efrenciye'nin yetmiş seksen neferi kurtulabilmekle mâ'âdâsı kâmilen i'dâm olundu. Bu muzafferiyette asâkir-i Müslimînin iğtinamâtı lâ yemûd ve lâ yuhsâdır. Efrenclerin re'isi bulunan Antakya hükümdârı Sircâl maktûl oldu.

Emîr İlgâzî (513) senesi rebiülevvelinin on beşinci günü şân ve ‘azametle şehir-i Haleb’e dâhil olub Haleb ahâlîsinin ‘ale’l-‘umûm gösterdikleri tâ‘zîm ve şükran İlgâzî’yi takdîs edecek bir dereceye vardı. Ve hakkında medâyh-i kesîre inşâd olundu.

Şu muzafferiyetin şüyu‘uyla elsine-i ‘umûmiye her taraftan İlgâzî’yi alkışlayub Bağdâd’da bulunan halîfe-i ‘Abbasiî Müsterşid Billâh vezîr Sedîdüdevle ile Trablus sahibi Ebû ‘Ali bin ‘Ammar’ı tebrik-i gazâ için hılâ’-ı semîne ile İlgâzî’nin yanına (82) göndermiş ve Emîr İlgâzî ‘akîb-i muzafferiyetde oğlu Emîr Süleymân’ı Haleb’e vâlî ta‘yîn edüb kendisi Mârdîn’e ‘avdet etmiştir.

İlgâzî’nin şu galebesi efrenclerin her birisini dilhûn etdiğinden ‘ahz-ı intikâm için yine bir büyük cem‘îyet tertibiyle Halep havâlîsine yürüdüler. İlgâzî bu defa da yetişüb Â‘mâl-ı Halep’den Zatü’l Bakl nâm mevzi’de iltikâ-yı tarefeyn vuku‘uyla Frenkler mağlûb oldu.

Bunu müte‘akıb Tuğtekin ve İlgâzî bi’l-ittifâk Mu‘arra-yı Kinnesrîn nâm mahalledeki Efrencleri bir gün bir gece muhâsara eylediler ise de ‘askerde görünen ba‘zı ahvâl üzerine muhâsarayı açub Frenklere ruhsat verdiler.

(515) târîhinde Halep vâlîsi Emîr Süleymân yirmi yaşında olduğu hâlde ba‘zı larının iğfâline aldanub babasına ‘isyân eyledi. İlgâzî Mârdîn’den Haleb’e doğru hareket ederek Süleymân vürûduna kesb-i vukûf etmezden mukaddem bağteten Haleb’e yetişmekle Süleymân Halep’den çıkub istikbâl ve i‘tizâr etdi ise de İlgâzî Süleymân’ı habs ile iğfâl edenler haklarında şiddetli mu‘âheze gösterdi.

Süleymân dahi mu‘âheze için huzûruna celb eyledikde (83) rikkat-ı ebeviyyesi mani‘ olduğundan yine mahbese gönderdi. Süleymân yolunu bulup mahbesden hurûc ve Şâm’a firâr etmekle bir de Haleb ve Mârdîn taraflarına ‘avdet etmedi. İlgâzî birâderzâdesi Bedrüddevle Süleymân bin Abdalcabbâr’ı Haleb’e vâlî bi’t-ta‘yîn Mârdîn’e ‘avdet eyledi.

(516) senesi Ramazanında Emîr İlgâzî vefât etmiştir. Mârdîn’de bir câmi’ ve bir medresesi vardır.

(El-Melik Hüsâmeddîn Timurtaş İbn Emîr İlgâzî) pederinin vefâtında canîşîni oldu. Lakin babasının iktidarına haiz olmadığından zamânında Artukiye Devleti'nin İlgâzî zamânındaki şanına hâlel gelmiştir.

(517)'de tâ'ife-i Efrec Haleb âmâlinden Hısnu'l-Esârib'i bi'l-muhâsara mülhakât-ı Haleb'de sâ'ir mahallere de ba'zı mertebe mazzaratlar vukû'a getirdiler. Halep vâlîsi Bedrüddevle Süleymân müdafa'aya kâfi kuvvete malik olmadığından musâlaha tarikiyle Hısnu'l Esârib'i Frenklere terketdi. Atabeg Zengî'nin istilâsına kadar Hısnu'l Esârib Frenklerin yedlerinde kalmıştır.

Harbut hâkimi Belek bin Behram bin Artuk bu sene 'askerlere hücum ederek Harrân'ı müte'âkıben Haleb'i zapt eyledi. (84)

(521) senesinde Musûl hâkimi 'Îmâdüddîn Zengî Mârdîn bilâdından Nusaybîn'i muhâsara eylediğinden Hüsâmeddîn Timurtaş biz'zât giderek Hasankeyf hâkimi 'ammizâdesi Rükneddevle Dâvud bin Sökmen'den istimdâd ve Rükneddevle dahi va'ad-ı imdâd etdi. Hüsâmeddîn Mârdîn'e 'avdetle cem'-i cünûd eylediği sırada Emîr Rükneddevle ile bi'l-ittifâk asâkir-i kesîre toplayub Nusaybîn'e gelmek üzere olduklarını ve beş gün kadar 'Îmâdüddîn'e mukâvemetde sebat etmelerini Nusaybîn eşrâfından bir zâta tahrîr ile yazdığı nâme-yi kebûterle gönderdi. Kebûter-i nâme-ber 'Îmadüddîn'in çadırına karşı bir yere konduğundan 'Îmâdüddîn'in emriyle tutturulub nâme feth ve kıraât onunduktan sonra bi't-tebdil "Rükneddevle'den istimdâd istedim. 'asker tedârik olunmakta ise de yirmi günden aşağı müddetde Nusaybîn'e gelemeyeceğimizden ol vakte kadar şehrin muhâfazasına gayret ediniz" mealinde başka bir nâme tahrîr ile bi't-tahmîl kebûter itâre edildi. Kebûter Nusaybîn'e varub mektûb mahaline vâsıl ve mezmûnuna vukûf-ı 'umûmi hâsıl oldukda yirmi gün mukâvemetde kudretleri kalmamış olduğundan Nusaybîn'i 'Îmâdüddîn'e teslim etdiler. (85)

'Îmâdüddîn Zengî (524)'de Mârdîn bilâdından Sûrucî (Surgeci)'yi istilâ ve (539)'da Birecik'i muhâsara eyledi. Birecik'in fethini kuvve-i karîbeye girmiş iken Musûl'da bulunan nâ'ibi Nasûrüddevle'nin katl olunduğunu işidüb sür'at-ı 'avdetine lüzûm göründüğünden Musûl'a başka nâ'ib irsâl ve kendüsi Urfa'ya gidüb Birecik'in fethi esbâbının ikmalinde isti'câl etdi. Ahâlî ise Frenkler yine 'avdet eder havfiyla

Birecik’i Mârdîn sahibi Hüsâmeddîn Timurtâş’a teslîm eylediklerinden Timurtaş dahi ‘ammizâdesi Şehâbeddîn’e i’tâ eyledi.

(542)’de Musûl hâkimi ve ‘Îmâdüddîn Zengî’nin oğlu Seyfeddin Gazî Mârdîn mülhakâtından Dârâ’yı istilâ ve Mârdîn’i muhâsara etmiştir. Şiddet tecâvüz ve tazyîkinden Mârdîn’in dâhil ve hâricinde çok yerler harab olub nehb ve gâret gibi mu‘âmelât-ı gadriye dahi mütezâyid oldu. Bunun sebebi ‘Îmâdüddîn Zengî’nin vefâtından sonra Hüsâmeddîn Timurtaş ile Hasankeyf hâkiminin Musûl bilâdına tamâ‘en sarkıntılıkta bulunmuş olmaları idi. Seyfeddin Mârdîn’i muhâsara ve tecâvüzde şiddet gösterdiğinden Hüsâmeddîn Timurtaş ‘Îmâdüddîn’in zamânı (86) Seyfeddîn’in zamânına nisbetle ’ îd imiş’ diyerek ‘Îmâdüddîn’e rahmet okumaya başladı. Hüsâmeddîn nâ-çâr kaldığından hüsn-i sûretle başından belayı def‘e mecbûr olub kızını Seyfeddin’e tezvîc ve bu vesîle ile Seyfeddin’i üzerinden def‘ eyledi.

Hüsâmeddîn Timurtaş (548) senesinde fevt olmuştur. Mârdîn’de binâgerdesi olan Hüsâmiye medresesinde medfûndur. Müşârûn-ileyh sehavetle muttassîf idi.

(El-Melik Necmeddîn Îlbey ibn el-Melik Hüsâmeddîn Timurtaş) Pederinin vefâtında mesned-nişîn-i hükûmet oldu.

(559) târihinde Necmeddîn Albi ile Haleb hâkimi Nûreddîn Mahmûd’u ve Hasankeyf hâkimi Fahreddin vesâ’ir ba‘zı ümerâ ‘asker cem’iyle ehl-i Salîb yedlerinde olan Harm kal’asını teshîr etmek üzere ittifâk eylediler Necmeddîn onlardan mukaddem giderek kal’ay-ı mezkûreyi muhâsara ve etrafına mancınıklar vaz‘ etdi. Antakya hükümdârı Pirnos Beymend (Bohemund) ve Trablus hükümdârı Koms⁵⁰ ve Rûm meşhûrlarından Valadûn ve Joselin’in oğlu ile papaslar ve keşişler birleşüb bir büyük ordu tertib ile Necmeddîn Albi üzerine yürüdüler. Bunlar takarrüb eyledükde kendüsini ta‘kibe tama‘andırmak ve bu vesîle ile Hârm’dan (87) uzaklaştırub ba‘dehu harb etmek üzere anların vusûllerinden evvel Melik Necmeddîn Hârm kal’asını terk ile ‘askerini alub geriye çekildi. Asâkir-i Efrenci arkası sıra gittiler. Necmeddîn’in çekilmesini aczine haml ile beraber Harm’dan ziyâdece tebâüd ederler ise oraları ‘askerden hâlî kalub Nûreddîn Mahmûd ve Fahreddin

50 Eserde “Koms” olarak geçen bu isim târihi kaynaklarda “Pons” olarak geçmektedir. Bu duRûm matbaa hatası olarak geçebilir.

Harm'e hücum edeceklerini bi'l-mülâhaza Necmeddîn'i ta'kîbden sarf-ı nazarla Hârm'e doğru döndüler. Necmeddîn'in çekilmesi zaten desîse-i harbiyeden ibâret olmağla asâkir-i Efrenciye yüzlerini geriye çevirüb ihtiyâtsiz bir sûretle giderken Melik Necmeddîn bunları bi't- ta'kîb yolda yetişmesi ile beraber cenge başladı. Nûreddîn Mahmûd ve Fahreddin diğer taraftan asâkir-i Efrenciye üzerlerine gelmekte iken Necmeddîn'in harbe mübaşeretini müte'âkıben onlar dahi mevki'-i muharebeye bi'lvusûl 'asakir-i Efrenciyeyi ortaya alub muhârebede şiddet gösterdiler. Efrencilerin maktûlleri hasır gibi yerlere serildi. Bakiyetü's-süyûfun kısm-ı 'azîmi 'asâkir-i Müslüminin eyâdi-yi muzafferiyetlerine esîr düşüb Pirnos Bohemoun ve Koms esrâye Valadun ile Joselin'in oğlu maktûllere mültehih oldular. Hârm kal'asında Haleb hükümdârı Nûreddîn Mahmûd nâmına olmak üzere zabt olundu. (88)

Emîr Necmeddîn Alb'ı (560) senesinde fevt olub Mârdin'de vaki' Hüsâmiye medresesinde defn edildi.

(El Melik Kutbeddîn İlgâzî ibn el Melik Necmeddîn Albı) pederinden sonra Mârdin'de cânîşîni oldu.

Birecik'i beş yüz otuz dokuzda Hüsâmeddîn Timurtaş 'ammizâdesi Şahâbeddîn'e i'tâ eylediği mukaddemce beyân olunmuşdu. Şahâbeddîn vefât ederek yerine kâ'im olan oğlu Haleb hükümdârı Nûreddîn Mahmûd'un tabi'yetinde iken Musûl hâkimi İzzeddîn Mes'ûd'a tahvîl-i itâ'at eylediğinden (577) târîhinde Kutbeddîn İlgâzî Birecik'i zabta kıyâm ve Sâmsâd'a azîmetle oradan 'asker gönderip Birecik'i muhâsara etdi. Birecik hâkimi Sultân Selâhaddîn'e mürâca'atla istişfâ' edüb Sultân Selâhaddîn Kutbeddîn İlgâzî'den ricâ eyledi ise de İlgâzî kabûl etmedi. Lakin tûl-ı müddet muhâsaradan dahi bir şey istifâde edemediğinden zabtına muvaffak olamaksızın Mârdin'e dönmüşdür.

Kutbeddîn İlgâzî'nin vefâtı (580) târîhinde olub vâlîdesi Sitti Raziye'nin Mârdin'de binâgerdesi olan medresede medfûndur.(89)

(El-elik Hüsâmeddîn Belek Arslan ibn el-Melik kudbeddin Îlgâzî) pederinin vefâtında Mârdîn hükümdârı oldu ise de henüz hadisu's-sin olduğu için bi'z-zât idâre etmeyüb babasının memlûkü Nizâmeddîn Bakış tarafından terbiyesine ve idâre-yi umûr-ı memlekete kıyâm olundu.

(594) senesi Ramazan'ında Mulûk-ı Eyyubiye'den Şâm hükümdârı Melik el- 'Âdil Seyfeddin Ebûbekir bin Eyyûb Mârdîn kal'asını muhâsara eylediğinden Mârdîn'in 'askeri ile beyenlerinde şiddetli muhârebeler cereyân ederek Mârdince telefât-ı 'azîme vuku'a geldi. Zimam-ı umûr-ı devletin kâbızı olan Nizâmeddin Bakış Melikü'l-'Âdil'e mukâvemete muktedir olamadığından Melikü'l-'Âdil'in 'askeri Mârdîn şehrinin vesatına kadar hücûm etdiler.

Hüsâmeddîn ve Nizâmeddin ve daha hayli ahâlî ve ma'mûrîn kal'ada tahassun ederek Mârdîn'i zapt eden 'asker şehirde kalmış olan ahâlî hakkında nehb ve gâret gibi irtikâb etdikleri fenâlık kalmadı. Bunlarla beraber kal'ada mahsûr olanlara zâd ve zahâir irsâlini dahi men' ederek şu hâl ile muhâsara bir sene mümted oldu. Ahâlî-i Mârdîn'in tesâdüf eyledikleri mezâlim ve şiddet işidenlerin yüreklerini çâkçâk edecek (90) bir dereceye varub bu şiddetin taraf taraf yayılan havâdis-i mü'ellimesi Mülûk-ı mütecâverenin ciğerlerini ateş-i te'essüfle kebab eylediğinden başka Melik ü'l-'Âdil Mârdîn işini bitirdikten sonra nevbet-i tecâvüz kendi mülklerine intikâl edeceğine de anladıklarından Musûl hâkimi Nûreddîn ve Cezîre kıt'asında bulunan mülûk-ı sâ'ire Melik ü'l-'Âdil etbâdan başka tedbir düşünemediler.

Ümid-i selamet-i ma'lunetlerinden beklenen mülûkden o Frenklerin intişârı Mârdîn mahsûrîn ve ahâlîsini ateş-i ye'es ve te'essüfe ilgâ ve mahsûrin düşmana dahâleti medar-ı selâmet ittihâz ederek bu yola dökülmeyi müzakere eylediler. Yüz yıldan berü te'sis ve 'umûm ahâlîyi hüsn-i idâre ile memnun etmiş olan bir devletin zamân-ı inkırâzı hulûl etdi deyü mahsûrin ve ahâlî gözlerinden sirişk-i te'essüf akıdub derûn-ı kal'adaki mazlûmların tanin-i endâz cibâl olan feryâd ü figânlarına Melik el- 'Âdil merhamet etmedi. Şu hâl-ı musibet iştimâl devam etmekte iken Sultân-ı Mısır melikü'l-Fazl ile Melik el-'Âdil ve beyinde bir vakitten berü yüz göstermeye kesb-i isti'dâd eden ihtilâf bu sırada fiiliyatını göstermeye başlayub Şâm havâlîsi tehlikeye düştü. (91)

Melik el-Efdal Nûreddîn vesâ'ir mülûk-ı Cezîre'yi kendüsine muvaffakata da'vet eylediğinden mülûk müşârûn-ileyh şu ni'met gayr-ı müterakkıbye memnunen icâbed gösterüb şu ittihâdın iktizâ eylediği kuvvet Melikü'l-Âdil'in Mârdîn üzerindeki kuvve-i 'askeriyesini tenkîlle müşârûn-ileyhi cesaretlendirdi.

Melik El-Adil Mârdîn muhâsarasını oğlu Melik el-Kâmil'e havâle ile kendüsi Şâm'a gitmek üzere Meyyâfârikîn'e 'azîmet etdi.

Melikü'l-Adil'in Mârdîn'den çıkmasını müte'akiben Musûl hükümdârı Nûreddîn Arslan Şâh (595) senesi şehr-i şabânının ikinci günü 'askerle Düneysir'e 'azîmet ederek 'ammizâdesi Sincâr hâkimi Kutbeddîn ve diğer 'ammizâdesi Cezîre-i ibn Ömer hâkimi Sencer Şâh dahi birer kuvve-i 'askeriye ile yanına geldiler.

Ve Mârdîn mahsûrin ve ahâlîsine mu'âvenet için şevvâlîn altıncı günü cümlesi birlikde Hârezm nâm mevkie nüzûl ve 'askere bir münâsib yer bulmak için cibâlin alt tarafına doğru bir istikşâf müfrezesi sevk eylediler.

Bunların vürûdlarından evvel Mârdîn ahâlîsinin müzâyekesi bir derece-i tahammül-fersâya vardığından mahsûrin-i kuvvet-i lâ-yemûta muhtâc kaldığından başka içlerinde emrâz-ı mütenevvi'a (92) dahi tekessür ederek kemâl-i za'afdan çoğunun ayakda durmağa bile kudretleri kalmamışidi. Umûr-ı devletin mutasarrıfı bulunan Nizâmeddin Bakış bir müddet-i mu'âyene zarfında kal'a terk olunmak üzere hayatlarını muhâfazaya medâr olacak bir mikdâr zahire i'tâsına müsâde olunmasını Melik el Kâmil'den ricâ eyledi. Bu suret-i kabûl ve karar tarafeyne tevfiğ olundu ise de Melik el-Kâmil yevm-i mu'ayene kadar def'âaten bunlara zahire-i kâfiye vermeyüb yevmiye kifâyet edecek kadar akvât irsâl etmekte idi.

Mahsûrin gayret-i İlahiyeye ve Melik el-Kâmil yevm-i muayenenin vürûduna intizâr üzere iken gayret-i İlahiyeye yevm-i mezkûrdan mukaddem zuhûr ederek mülûk-ı müşârûn-ileyhin asâkir-i külliye ile Hârezm'e geldikleri haberi mahsûrine ve Melik-el Kâmil'e baliğ oldu. Mahsûrine hayât gelmekle kal'ayı teslîm edemeyeceklerini Melik el-Kâmile tebliğ etdiler.

Melik el-Kâmil asâkir-i merkûmenin geldiklerini görüb Mârdîn içinde dayanacak olsa Nûreddîn ve mülûk-ı sâ'ireye bir dereceye kadar mukâvemet

edebileceğini su ‘ûbet-i mevkiye açıktan açığa gösterirken murâd-ı ilahî Melik el-Kâmil’in inhizâmına ta‘alluk etmiş olduğundan orasını düşünmeksizin (93) ‘askerle Mârdîn’den çıkub muhacimlere doğru mukâbeleye sür‘at gösterdi. Nûreddîn ve mûlûk-ı sâ‘irenin ‘askeri ise külliyyet üzere olduğundan aralarında vukû‘ bulan kanlı muhârebeye Melik el-Kâmil’in ‘askeri münhezim ve perişan ve Mârdîn cibâline doğru gürîzân oldular.

Kutbeddîn ‘askeri daha mukaddem Mârdîn’e girüb şehr-i taht-ı muhâfazaya almış olduğundan Melik el-Kâmil’in ‘askeri gafletle cebele su‘ûda çalışır iken Kutbeddîn’in ‘askeri önden ve Nûreddîn’in ‘askeri arkadan yetişüb cümlesini esîr etdiler. Melik el-Kâmil Meyyâfârikîn’e doğru firâr eyledi. İhmâl ve eskâlden yedlerinde her ne var ise Mârdîn’de kaldığından ahâlî-yi Mârdîn ve mahsûrin kurtulub Hüsâmeddîn Belek ve Nizâmeddin Bakış mahsûrin sâ‘ire ile kal‘adan nüzûl ve Melik el-Kâmil ile ‘askerinin Mârdîn’de kalmış olan emvâl ve eşyasını zabt ile teşeffi-i sudûr eylediler. Nûreddîn ve Kutbeddîn ve Sencer Şâh yerlerine ‘avdet ederek Melik el-Kâmil Meyyâfârikîn’den Harrân’a ve Melikü’l-‘Adil Şâm’a gitdi.

Hüsâmeddîn Belek irsâlen hadâsetsiz zamânını geçirdikten sonra dahi umûr-ı devleti idâreye kudret göstermedi.(94)

(598) senesine kadar umûr-ı devlet Nizâmeddin’in yed-i istiklâlinde kalub Hüsâmeddîn Belek irsâlen o târîhde vefât etmiştir.

(El Melik el Mansûr Nasreddîn Artuk Arslan ibn el-Melik Kutbeddîn İlğâzî)

Birâderi Hüsâmeddîn Belek Arslan’ın vefâtında yerine kâ‘im olmuş ise de bunun yedinde dahi hüküm ve istiklâle muta‘allık bir şey olmayub hüküm ve idâre kemâkân Nizâmeddîn Bakış ile Bakış’ın memlûku Lü’lü yedinde idi.

(599)’da Sultân Mısır’a mutassarrıf olan Melikü’l -‘Adil Seyfeddîn Ebûbekir’in emriyle oğlu Melik el-Eşref Mûsâ Mârdîn’i muhâsara etdi. Mârdîn Hükûmetinin Bâr‘iyye kal‘asında bulunan ‘askeri kal‘adan inüb Melik el-Eşref’in zahire gelecek yollarını kat‘ eylediler ise de Melik el-Eşref tarafından müdafa‘a için gönderilen ‘askere karşı münhezim oldular. İş bu bozgun ‘asker etrafa yayılıb kat‘-ı tarike başladıklarından Melik el-Eşref’in ordusuna gelüb gidenlerin emniyetleri

münkatı' oldu. Melik el-Eşref islâh-ı tarik için Re'sü'l-'ayn'a kadar 'asker çıkardı ise de fenâlığın arkası kesilmedi. Bu sırada Haleb hükümdârı bulunan Melik ez-Zahir Gazî ibn Sultân Selâhaddîn amisi Melikü'l-'Adil'e mürâca'atla gösterdiği tavassud üzerine (95) Mârdîn hükümdârı tarafından Melikü'l-'Adil'e elli bin altun tazmîn verilmek ve hutbe ve sikke Melikü'l-'Âdil nâmına olmak ve her ne vakit bir hizmet-i 'askeriye teklif eder ise Mârdîn Hükûmeti tarafından icâbet göstermek şurutuyla beyenlerinde mûsâlaha in'ikad ve Melik el-Eşref 'askerini alub 'avdet eyledi.

Yukarıda zikr olunduğu üzere Melik el-Mansûr Nasreddin Artuk Arslan cülûsundan berü umûr-ı devlet Nizâmeddin Bakış ve memlukü Lü'lü yedlerinde olub Nasreddin nâm hükümdârından başka elinde bir şey yoğidi. (601) târîhine kadar hal böyle cereyân eyledi. Nasreddin ise gayretle muttasıf olduğundan kendüsünün her türlü tasarruftan mahrûmiyete ve Bakış ve Lü'lü'nün umûr-ı devletine ve 'âmme-yi ahâlîye galebe-i nûfuzları kalbinde bir 'ukde-i müşevveşe teşkîl edüb şu 'ukde nefis be-nefs kalbini tazayyuk ve râhatını selb etmekte idi.

Târîhi-i mezkûrda Nizâmeddin Bakış'ın hastalanması cihetiyle Melik el-Mansûr 'ibadet için yanına 'azîmet ve hurûcunda Lü'lü'ye tesâdüf etdiğinden derûnunda muzmer olan kîn ketm olunamayacak derecede kabarub Lü'lü gözüne bir ef'i-yı helâhil- feşân gibi görünmekle derhal pıçakla Lü'lü'yü darb (96) ve katl ederek metâ'-ı istiklâlinin gasbı olan iki şahsın birisini ortadan kaldırdı. Sonra Nizâmeddin Bakış'ın yanına 'avdetle onu da öldürüb başlarını kat' ve mağlûb nûfuzları olanların mahzarına 'arz eyledi.

Melik el-Mansûr bundan sonra zimam-ı hükûmeti yed-i iktidârına alub (632) senesine kadar mani' ve müzâhime tesâdüf etmeksizin Mârdîn'de istiklâl-ı tâmm ile hüküm-ferma ve o târîhde 'azim-i dâr-ı bekâ olmağla Mârdîn'de binagerdesi olan Zatü's-Semânîn medresesinde defn olundu.

Müşârün-ileyh medrese-i mezkûreyi seksen hücre olmak üzere binâ ve buna evkâf-ı kâfiye tahsis eylediği gibi Mârdîn'e dört sâ'at mesafede vâki' Koçhisar'da dahi iki minareli bir câmi' ve yanında bir medrese ve Hârezm karyesinde de bir medrese bina etmiştir. Câmi'-i mezkûrun şimdi bir kapısıyla minareleri mevcûd ise

de sonraları Koçhisâr harâb olub bir küçük karye derecesine tenezzül eylediğinden cami‘ dahi harabe yüz tutmuş ve medreselerin ikisi de harâb olmuştur.

(El-Melikü’s-Sa‘îd Necmeddîn ibn el-Melik el-Mansûr Nasreddîn) babasının vefâtında Mârdîn’de cânîşini oldu. Hülâgû (97) Diyârbekir’e vâlî ta’yîn etdiği oğlu Yeşmût Mirzâ (658) târîhinde Meyyâfârikîn’i zabt ile harab ve ahâlîsini i‘dâm etdikten sonra babasının emriyle Mârdîn’in teshîrine kıyâm etdi. Ve Mârdîn hâkimi Melik es-Sa‘îd kal‘aya kapanub Yeşmût muhâsarayı teşdîd eyledi.

Melik’üs-Sa‘îd esnâ-yı muhâsarada vefât ederek oğlu Emîr el-Muzaffer Karaaslan Hülâgû’ya dehalet etmekle Hülâgû tarafından Mârdîn Hükûmeti Karaaslan’a i‘tâ olundu.

(El-Melik el-Muzaffer Karaaslan ibnû’l-Melik es-Sa‘îd) ânfên beyân olunduğu üzere pederinin vefâtından sonra Hülâgû’nun emriyle Mârdîn’e hâkim olub Ebû’l-Fida’nın zanna haml ile gösterdiği rivâyete nazaran (691) senesinde vefât etmiştir.

Melik el-Muzaffer Karaaslan’dan sonra oğlu (Şemseddin Dâvud) hâkim-i Mârdîn olub cülûsundan bir sene dokuz ay mürûrunda ve onun yerine geçen birâderi (el-Melik el-Mansûr Necmeddîn bin Karaaslan) (693)’de vefât eylediklerini Ebû’l-Fida Tevârîh-i benî Artukî Beyân Eden Takvim-i Hâl-ı Mârdîn nâm kitâbdan nakl ile beyân eylemiştir.

Melik el-Mansûr Necmeddîn ’den sonra oğlu (Albi el-Melikü’l-‘Adil ‘Îmâdüddîn ‘Alî) (98) Mârdîn hükümdârı oldu ise de cülûsunun on üçüncü günü vefât eyledi.

Melikü’l-‘Adil’in vefâtında yerine birâderi (el-Melik es-Sâlih Şemseddin Mahmûd) hükümdâr olmuştur.

İlgâziye Hükûmetinin bakîye-yi vekâyi‘î üçüncü kitâbda beyân olunacaktır inşaallahu te’âlâ.

BEŞİNCİ MEBHAS

(BİLÂD-I CEZÎRE'DEN MUSÛL'UN KURÛN-I VUSTÂ VEKÂYÎ'-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)

Yâkût, Mu'cemü'l-Buldân'da der ki Musûl 'Irâk'ın kapısı ve Horasân'ın miftâhıdır oradan Azerbaycân'a gidilir. Cezîre ile 'Irâk'ın beynini vasl ettiği için Musûl tesmiye olundu.

Musûl şehri bilâd-ı Cezîre ve Diyar-ı Rebî'a'dandır mukaddemleri etrafında iki sûr var idi. Şimdi o sûrlar harabdır. Şehrin karşısında ve Şatt (Dicle Nehri) kenarında neft çeşmesi ve cihet-i şarkiyesinde 'Aynu'n -Nâ'ûre nâmıyla bir pınar vardır. Şu pınar içinde çivit var imiş. (99)

Bidâyet-i Fetihden benî Hamdân Hükûmetine Kadar Musûl Vâlîleri (10-293)

Musûl şehri hicret'in (10) senesinde 'Irâk ser-'askeri Sa'ad bin Ebi Vakkas hazretleri tarafından me'mûr edilen Reb'î bin el-Efkel vasıtâsıyla feth olunduğu mebhas-ı mahsûsunda zikr olundu. Hîn-i fethinde Herseme bin Urfece Musûl'a 'âmil ta'yîn olunmuştur.

O târihten Muhtâr bin Ebî 'Ubeyde'nin hurûc târihi olan (66) senesine kadar 'Irâk merbûtân idâre olunarak sene-i mezkûrde Muhtâr cânibinden Abdurrahman bin Kays Musûl'a vâlî ta'yîn olundu. Ve (67) târihinde 'Abdullah bin Zübeyr hazretleri taraflarından 'Irâk ve Cezîre emâreti birâderi Mus'âb'a tevcîh olduğundan Musûl havâlîsi emâret-i mezkûre â'malinden mâ'dûd oldu.

Abdülmelik bin Mervân'ın 'Irâk ve Cezîreyi istilâsından sonra Musûl ve havâlîsi Cezîre vilâyetine merbûten idâre olunmuş olduğu hâlde (106) senesinde vilâyet-i müstakile i'tibâr edildi.

Sene-i merkûmeden devlet-i 'Abbâsî'ye zamânına kadar Musûl'a (100) ta'yîn kılınmış olan vâlîlerin isimleri ve târih-i tebeyyünleri işbu cedvelde mündericdir.

(Musûl Vâlîlerinin Cedveli)

Sene-i Hicriye	Hükümeti Metbû'a	Esâmî-yi Vülat
106	Devlet-i Emeviye	Hürr Bin Yusuf
113	Devlet-i Emeviyye	Velid bin Telidü'l-'Abbas
122	Devlet-i Emeviyye	Ebu Kuhâfe bin Telid
126	Devlet-i Emeviyye	Mervan bin Muhammed

Devlet-i 'Abbasiye'nin târihi teşekkülü olan (132) sene-i hicriyesinde halîfe-i 'Abbasi 'Abdullah es-Seffâh tarafından Muhammed bin Sûl Musûl'a vâlî ta'yîn kılınub (133) senesinde ahâlîyi kıyâm ile Muhammed bin Sûl tard eylediklerinden hal'ife birâderi Yahya'yı Musûl vâlîliğine gönderdi. Yahya on iki bin 'askerle gidüb ahâlînin hareket-i sabıkasında zî-medal deyü mü'teayyiân memleketten on bir nefer ahz ve i'dâm etdiğinden ahâlî silah altına toplamağla aralarında hayli muhârebe vukû' buldu. Yahya tahsin olunamayacak derecede şiddet gösterdiğinden halîfe Yahya'yı Musûl vâlîliğinden 'azl ve yerine ammisi İsmâ'îl bin 'Âlî'yi nasb etti.

(140) târihinde taraf-ı hilâfetden Musûl vilâyeti (101) vâlîliği Malik bin el-Hişem Huzâ'i'ye tevcih olundu. Malik (145) senesinde bi'l-infisâl yerine Harb bin 'Abdullah ta'yîn olmakla Harb halife el-Mansûr'un mahdumi Ca'fer ile Musûl'a giderek Musûl'un alt tarafında (Harb) nâmıyla mevsûm olan kasrı vâlîliği zamânında bina etmiştir.

(147)'de Harb 'azl ile yerine Sakr bin Necid'e nasb edildi.

(147)'de Musûl kurâsından Dicle üzerinde vâki' Bâfhârî nâm karyede Hasan bin Mücellid nâmında bir hârici zuhûr ederek Musûl vâlîsi Sakr tarafından sevk olunan 'asker bi'l-muhârebe münhezim oldu. Hasan 'askerle Musûl'a hücum ve çârşûyu yağma ve ihrâk eyledikten sonra Refde'ye ve oradan Bahreyn'e geçerek Sind taraflarına 'azîmetine yol vermelerini 'Umman cânibindeki havâricden talep

eyledi ise de muvâfakat göremediğinden yine Musûl havâlisine ‘avdet etdi. Sakr bu defada ‘askerle Hasan üzerine varub muhârebede münhezim ve rüesâ-yı ‘askerden Hasan bin Salih bin Bilâl el-Kays esîr olmakla keyfiyeti Mansûr’a haber verildikde Musûl’a asâkir-i kesîre sevkiyle ahâlîsini katl etmeği bi’t-tasavvur istiftâ için İmam-ı Azam Ebû Hanife ve Ebû Leyli ve ibn Şübrûme’yi Kûfe’den (102) celb ederek “Musûl ahâlîsi benim aleyhimde hurûc göstermemegi ta’ahhüd ve hurûc ederler ise kanlarının mübâh olmasını şart etmiş oldukları hâlde hurûc eylediler. Bu babdaki iktizâ-yı şer’îyeyi istiftâ ederim” dedikde o çide sukût eyledi. Mansûr İmam-ı A’zam hazretlerine hitâben “Sukût ediyorsun ya şeyh” demekle İmam-ı Azam “ Malik olmadıkları şeyi ibâhe etmişlerdir. Bir ‘avret fercini ibâhe etse vaty câ’iz olur mu” dediğinde Mansûr “ olmaz ya şeyh” söyledi. İmam-ı A’zam hazretleri ile refikleri Kufe’ye ‘avdet eylediler.

Mansûr bunun üzerine hüsn-i idâre ve asayîşi i’ade için Halid bin Bermek’i Musûl vâlîliğine ta’yîn eylediğinden Halid giderek fesedeyi izâle ve asayîşi i’ade etmiştir.

(151) senesinde Halit Musûl vâlîliğinden ‘azl ile yerine İsmâ’îl bin Halid bin ‘Abdullah el Kasri (155)’de Kâ’ab bin Mûsâ ta’yîn olundu. (158)’de Kâ’ab Mûsâ ‘azl ile sâniyyen Halid bin Bermek Musûl’a vâlî olmuştur. (161)’de Halid infisâl eylediğinden Hasan eş-Şürûrî Musûl vilâyetine vâlî ta’yîn kılındı. (164)’de Hasan ‘azl olunarak yerine Muhammed bin el-Fazıl nasb edilüb (165)’de o da (103) ‘azl ile Ahmed bin İsmâ’îl bin ‘Âlî Musûl’a vâlî oldu. (166)’da Mûsâ bin Kâ’ab defa-i saniyye olarak Musûl vilâyeti vâlîliğine ta’yîn kılınmıştır.

(168)’de Yâsîn nâmında bir hâricî Musûl havâlisinde zuhûr ve Diyar-ı Rebî’a’yı istilâ eylediğinden Halife el-Mehdi ümerâ-yı ‘askeriyeden Ebû Hureyre Muhammed bin Ferrûh’u ‘askerle gönderüb bi’l-muhârebe hâricî-yi merkûm maktûl olmuş ve (169)’da Haşim bin Sa’ad ve müte’âkıben Abdûlmelik bin Salih el-Haşim’i Musûl vâlîliğine ta’yîn olunmuştur.

(171)’de Musûl rü’esâsından Rûh bin Sâlih el-Hamdan’ı benî Tağlib kabilesinin sadakatini cem’e me’mûr edilerek Rûh benî Tağlib’e gitdikde beyenlerinde ihtilâf zuhûruyla maktûl oldu. Bu ihtilâl üzerine Musûl vâlîsi

‘Abdûlmelik ‘azl ile yerine İshâk bin Muhammed nasb edilmiştir. (176)’da İshâk dahi bi’t-tebdil vilâyet-i mezkûr vâlîliğine Said bin Sellem ta’yîn kılındı.

(176)’da Hekim bin Süleymân ve az bir müddet sonra Muhammed bin ‘Abbas el-Haşimi Musûl’a vâlî nasb olunup (177)’de Musûl fursanından ‘Attâf bin Süfyân el-Ezdi Harûnü’r-Reşîd’e muhâlefetle cem eylediği dört bin atlıyu bi’l-istishâb Musûl (104) ve havâlîsini zabt ve harâcını kendi nâmına cibâyet eyledi. ‘Attâf’ın fenalığı (180) senesine kadar mümted olub o târîhde Musûl vilâyeti vâlîliğine Yahya bin Sa’îd el-Hıraşî’yi bi’t-ta’yîn kendisi de Musûl’a ‘azîmete hazırlanmış ve Musûl ahâlîsinden her kime rast gelir ise katl etmeyi cezm etmiş idi. Bunun için Kadı Ebû Yusuf’dan istiftâ eyledikde cevâz-ı şer’i olmadığı cevabı verildi. Ara sıra bu gibi hâricîler Musûl’a sokulup tahassun etdikçe mukâvemetlerine sûrun vücûdu sebep olduğundan Reşîd gittikten sonra Musûl’un sûrunu yıktırdı. Lakin Attâf’ı der-dest edemediği cihetle merkûm bir müddet Kürdistân taraflarında dolaştıktan sonra Rakka’ya giderek terk-i mefsedet bir köşede ihtiyâr-ı ‘uzlet eyledi.

Bu sene Musûl vâlîliğine ta’yîn kılınmış olan Yahya bin Sa’îd mahal me’mûriyetine varmasıyla beraber ahâlî hakkında dest-i müzalimi itâle ve sinîn-i atîye vergisini def‘aten tahsîl gibi mu‘âmelât gayr-i meşru‘a ile ahâlînin bir takımını terk-i vatana mecbûr etmiştir. (184)’de Yahya ‘azl edilerek Musûl vâlîliğine Yezîd bin Mezayed eş-Şeybanî nasb edildi.

Yezîd’in vâlîliği (190) senesine kadar mümted olub o (105) târîhte bi’l-‘azl yerine Halid bin Yezîd bin Hâtem ve (191)’de Muhammed bin el-Fazıl Musûl vâlîliğine nasb olunarak halife Emin bin Harun (193) senesinde İbrâhîm bin el-‘Abbas’ı Musûl’a vâlî ta’yîn etdi.

(198)’de Musûl’da Meydân Vak‘ası deyü meşhûr olan hâdisе zuhûr etmiştir. Şu fesâd-ı Yemâniyye ve Nizariye kabileleri beyninde vuku‘ buldu. Sebebi budur ki Osman bin Na‘îm el-Tercimî Diyâr-ı Mudâr’a giderek ba‘zı ta‘addiyâta tasaddî eyledi. Ezd ve Yemen kabileleri Musûl ahâlîsi hukûklarına tecâvüz ve iltizâm ve tagallüb eylediklerinden bahisle Osman’dan istinsâr etdiler. Osman kabâ’il-i Arab’dan cem‘ etmiş olduğu yirmi bin galabalikle (kalabalıkla) Musûl üzerine yürüdü. O Aralık Musûl’da tagallüb eden Ali bin Hasan el-Hamdani gelmekten

murâdları ne olduğunu istifsâr eyledikde Osman Musûl ahâlîsinin te'diyeleri için geldikleri cevabını verdi.

'Alî dört bin 'askerle Musûl'dan çıkub Osman'ın 'askerine hücum etmek ile Osman bozulup 'askeri tarûmâr oldu.

Halife el-Memûn (204)'de Merv'den Bağdâd'a 'azîmet ve muvâsalat eylediğnde Musûl vâlîliğine Seyyid bin Enes el-Ezdî'yi ta'yîn eyledi. (106)

(205) târîhinde benî Şeybân kabîlesi Musûl havâlîsinde fesâdata tasaddî etmekle Seyyid bin Enes gerek kabîle-i mezkûreyi gerek anlara ilhâk ile fesâda iştirâk eden kabâ'il-i sâ'ireyi harben tenkîl etmiştir. (211) senesinde Musûl ahâlîsinden Zerik bin 'Alî el- Ezdî Musûl ve Azerbaycân arasındaki dağlarda teferrüd ve isyân eylediğinden Musûl vâlîsi Seyyid bin Enes 'askerle üzerine giderek aralarında hayli muhârebeler vukû'buldu. Sûk-ı Vahid nâm mahalde Seyyid ile Zerik yekdiğerleriyle bi'l-mübâreze her birisi diğerklerini cerh etmekle Seyyid maktûl olub Musûl vâlîliğine Muhammed bin Humeyd't el-Tûsî ta'yîn olundu. Muhammed bin Humeyd Musûl bi'l-istilâ harben Zerîk'e galebe eylemiştir (212).

(214) senesinde Muhammed bin Humeyd Bâbek Harmî ile harbe me'mûr olduğundan inde'l-muharebe maktûl olmağla Musûl vâlîliği 'Abdullah bin Seyyid bin Enes'e tevcih edildi. (223)'de Musûl havâlîsindeki Ekrâd rû'esâsından Ca'fer bin Fahr 'isyân ederek başına pek çok kalabalık toplandı.

Musûl vâlîsi 'Abdullah bin Seyyid 'askerle Ca'fer'in izâlesine me'mûr olduğundan giderek muhârebe eyledi ise de kendüsi maktûl ve 'askeri münhezim olmağla halîfe 'Abdullah'ın (107) yerine ümerâ-yı Etrâk'dan Îtâh'ı nasb ve bir kuvve-i 'askeriye ile sevk eyledikde Îtâh bi'l-muhârebe Ca'fer'i katl ile 'askerini bozub perişân etmiştir.

(229)'da Ganem bin Humeyd et-Tusî Musûl vilâyeti vâlîliğine me'mûr olub (231)'de benî Sa'libe kabîlesinden Muhammed bin 'Abdullah hurûc ile Diyar-ı Rebî'a'nın ba'zı mahallelerini zapt ettiğinden vâlî-yi müşârün-ileyh 'askerle üzerine giderek bi'l-muhârebe Muhammed'i der-dest ve Sâmarrâ'ya irsâl eyledi.

(232) senesinde şiddetli yağmurlar yağub seyler cereyân ve Dicle nehri tuğyân etmekle Musûl şehrinde telefât-ı kesîreyi mûcib olub Musûl vâlisi otuz bin kadar insan tekfîn ve münhedim olan ebniye altından çok insan cenâzesi ihrâc ettirmiştir.

(235)'de Mütevekkil 'Alellah cânibinden Musûl vilâyeti sâ'ir ba'zı vilâyetler ile beraber oğlu el-Müntasır'a iktâ' edilüb (238)'de Musûl vilâyeti Cezîre vilâyeti ile bi't-tevhîd Türk rû'esâ-yı 'askerîyesinden Boğa-yı Kebîr'e tevcîh olundu.

Boğa'dan sonra Musûl vâliliğine Muhammed bin 'Abdullah bin Seyyid me'mûr olmuş ve Muhammed'in me'mûriyeti (248) senesine kadar imtidâd eylemiştir.

Sene-i merkûmede Muhammed 'azl ile yerine Sâbit bin İshâk nasb edildi. Ve (250)'de Muhammed bin 'Abdullah def'a-yı sâniyye olmak üzere Musûl'a vâlî ta'yîn kılındı.

(252)'de 'Ukbe bin Muhammed Musûl vâliliğine me'mûr olub bunun vâliliği esnâsında Müsavir bin 'Abdülhamîd hâricî zuhûr etmiştir. Sebebi budur ki Müsavir'in ceddi Musûl ahâlîsinden olub kendisi bu ezicede sâkin idi. Hadisiyye sahib-i şurtası Hüseyin bin Bekir Müsavir'i ba'zı işle 'İmrân kabîlesine gönderdi. Müsavir'in Havsere nâmında şâbb ve hüsündar bir oğlu olduğundan Hüseyin Havsere'yi bi't-tevkîf geceleri meclis-i işretde beraber bulundurur ve gündüzleri mahbese iade eder idi. Havsere (İnna bin'nehâr mahbes ve bi'l-leyl 'arûs) 'ibâresiyle babasına bir mektûb yazdığından Müsavir gazablanub halkı kendisine etbâ'a da'vet ve başına hayli 'asker cem eyledi. Ve şu cemaatle Hadissiyye'ye hücûm etmekle Hüseyin korkusundan ihtifâ etdi. Müsavir oğlu Havsere'yi mahbesdan çıkardıktan sonra Ekrâd ve 'Arâbdan kendisine tabi olanların mikdârı (109) gittikçe arttığından Musûl üzerine yürüdü. Musûl vâlisi 'askerle karşı çıktıkda münhezim oldu. Bundan dolayı yüz gösteren vehamet büyüdüğü büyüyüp Müsavir bi'l-ahere Musûl'u ve havâlîsini zapt ve makâm-ı hilâfetden bile gönderilen 'askeri bozup istiklâlini i'lân eyledi. Şu ga'ile iki yüz elli iki senesinde altmış üç senesine kadar mümted olub telef olan insanların mikdârı hesâb olunacak dereceyi geçmemiştir ki bu fenâlıklara menşe'i bir küçük me'mûrun huzûz-u nefsanîyesi idi.

(253) senesinde rü'esâ-yı 'askerden Bündâr Müsavir hâricinin tenkîline me'mûr olduğundan vukû' bulan muhârebede Bündâr'ın 'askerinden elli nefer kurtulamayub kendüsiyle 'askeri maktûl oldular.

Yine sene-i mezkûrede Musûl havâlîsinde Süleymân el -Ezdi Mercd'en bir nâhiye satın aldığından 'Anze kabilesinden bir Hevnetü's-Şüf'a nâhiye-yi mezkûreyi talep etdikde Süleymân red ile cevap verdi. O Aralık 'Anze kabilesi iki zâb arasında olduğu hâlde bir hevne içlerine giderek kabileyi Süleymân aleyhinde tahrîk eyledi. Benî Şeybân dahi bir hevne 'aşireti ile bi'l-ittifâk Süleymân'a müteallık mahalleri (110) yağma etdiler. Suleyman Musûl'dan aldığı 'askerle üzerlerine gidüb bi'l-muhârebe galebe ve Anze ile benî Şeybân'dan çok adam telef eyledi.

Sene'i mezkûrede Musûl vilâyetinin vâlîliğine Eyyûb bin Ahmed et-Tâğlibi me'mûr olmuştur.

Vâlî-yi müşârün-ileyh oğlu Hasan'ı Musûl'da istihlâf etmişti. Hasan, Hamdân bin Hamdûn ve sâ'ir ümerâ ile bi'l-ittifâk cem'eylediği 'asâkir-i kesîre ile Müsavir-i hâricî üzerine giderek Vadiyü'r-Reyyat nâm mahalde mukâtele eylediler. Müsavir galebe ve muhârebelerinin çoğunu telef etdi. Ve Hasan münhezimen Erbil â'malinden Hire'ye firâr eyledi.

(255) senesinde Müsavir hâricî 'asâkir-ı külliye ile Musûl'a hücum edüb Emîrü'l Beled Süleymân müdafa'aya muktedir olamadığından ilticâ ve ihtifâ etdi. Ve Müsavir bilâ muhârebe Musûl'a girdi. Musûl'a dâhil oldukda cem'îyetle mescide giderek minbere suûd ve hutbede vülâtın mazhar-ı salâh olmaları hakkında dua ettikten ve çend gün Musûl'da kaldıktan sonra 'avdet etmiştir.

(265) târîhinde halife-i Mu'temid ümerâdan Müflih'i bir büyük ordu ile Müsavir üzerine gönderdi. Ordu Hadissiyye'ye takarrüb (111) eyledikde Müsavir Hadisiyye civârındaki Âmme ve Zeyni denilen dağlara çekildi. Müflih giderek Zeyni Dağı'nın altında ordusunu ikame eyledi. Müsavir leylen Müflih'in ordusunu basıp 'askerinin kâfi olmadığını anladığından firâr etmişti. Müflih Müsavir'in nerede olduğu haberini alamayıp 'askerle Musûl'a gitti. Ahâlî haklarında hüsn-i muamele ile memnunniyetlerini ba'de'l-istihsâl Müsavir'i tahrîb için Hadisiyye'ye 'avdet

eylediğinde Müsavir yine dağlara çekildi. Ramazan'a kadar Müflih uğraşmış olduğu hâlde Müsavir'in der-destine zaferyâb olamadığından Samarra'ya 'avdet eyledi.

Müflih 'avdet etdikten sonra Müsavir bir cem'îyeti 'askeriye ile Hânkîn'e açılarak orada mevcûd Mûsâ bin Boğâ'nın 'askerine harben galebe etmiştir.

Halife el-Mu'temid 'Alellah (260) senesinde rüesâ-yı Etrâkdan İsa Tekin'i Musûl vâliliğine ta'yîn eyledi. İsa Tekin cemaziyelevvelde oğlu Kevtekin'i Musûl'a gönderdikten Kevtekin Musûl vücuhunu meydanda vaki çadıra davet ile açıktan açığa fiske ve melâhinin envâ'ını irtikâba başladı. Ahâlîce hakkında nefret-i 'umûmiye hâsıl olub Kevtekin'in 'askerinden bir şahıs zukâk ortasında bir hatunun (112) üzerine vüsûb ile münâsebetsizliğe tasaddî etmek istediği sırada hatun feryâd ve istigâse eylediğinden sulehadan İdrîs el-Humeydi nâm zât merkûmeyi kurtardı. Keyfiyet Kevtekin'e şikayet olunduğunda Kevtekin merkûmû darb ile halka adalet göstermek istedi ise de kendisinin ondan daha fâsidü'l ahlâk olduğu cümlece anlaşılmış olduğundan ahâlî şu hallere tahammül edemeyerek camî'de toplandılar. Kevtekin ve itbânın her türlü mezâlimine sabr ederken muhadderat-ı nisvanın ırzlarına el uzatmağa da tahammül edemeyeceklerine dair Mutemed 'Alellah'a şikâyetnâme tertip ve bir kasıdla irsâl eylediklerini Kevtekin işittiğinde müştekipleri mu'ahhezeye kıyâm eyledi. Ahâlî toplanıp Kevtekin ile muhârebeye tasaddî ve Kevtekin'in hanesini yağma etdikten sonra kendisiyle adamlarını Musûl'dan tard ediverdiler. Kevtekin Musûl'dan çıkarıldıktan sonra umûm tarafından Yahya bin Süleymân üzerlerine Emîr intihâb olundu.

Sene ahirine kadar Musûl Hükûmeti Yahyâ'nın yed-i idâresinde kaldıktan sonra İsa Tekin Musûl'a Heysem bin Abdu't-Tağlebi'yi 'âmil ta'yîn eylediğinden Heysem diyar-ı Rebî'a'da iken Musûl(113) vilâyetinin 'uhdesine tevcihi emrini aldığından 'asâkir-i kesîre cem'îyle Musûl'a 'azîmet ve şehrin cânib-i şarkiyesine nüzûl etdi. Ve Yahya Musûl'da cem ettiği 'askerle Heysem'in üzerine bi'l-hücûm galebe ve Heysem'i geldiği mahale i'âde eyledi.

Bundan sonra İsa Tekin Musûl'u İshâk bin Eyüp el Tağlebi'ye tevcih etmekle İshâk Hamdân bin Hamdûn Tağlebi'yi dahi bi'l-istihsab yirmi bin 'askerle Deyru'l

âla'ya nüzûl etdikde Musûl ahâlîsi bi'l-müdâfa'a İshâk'ı bir müddet şehre duhûldan men' eylediler.

O aralık Süleymân bin Yahya hastalandığından İshâk şehre duhûl tama'ına düşdü. Ve harb-i şedid ile Musûl'a girdi. Sûkû'l Erbâ'aya vusulunda çarşuyu ihrâk etmekle 'udûldan Ziyad bin Abdullvahid boynuna mushaf-ı şerif asarak "zalimlere mukâbele edecek Müslüman kalmadı mı" deyü istigase eyledikde ahâlî be-tekrâr tecemmu' ve İshâk'ın 'askerine hücum etmekle İshâk ve 'askerini depeleye depeleye şehirden çıkardılar. Ahâlî İshâk'ı tard ile ta'kîb ederken Musûl Emîr'i Yahya hastalık haliyle bir mahfeye binüb Musûl 'askerinin olduğu mahale 'azîmet ve mahfeyi 'askerinin önüne(114) sürüb ahâlîyi teşci'e gayret eyledi. Ahâlî İshâk'ın 'askerinden yakaladıklarını katl ile cemi'yetini muzmahil eylediler. İshâk bundan sonra dahâlet yolunu tutub maraz-ı umûma muvâfık hareketten ayrılmamak üzere ahâlîyi bit'te'mîn Musûl'a duhûlu kabûl olundu ise de yedi gün kaldıktan sonra yine araları bozulduğundan tard olunarak Musûl Hükûmeti Yahya bin Süleymân'n yed-i emâretinde takarrür etmiştir.

(261)'de Mu'temid 'Alellâh Musûl vilâyetini İsâ Tekin uhdesinden sarf ve tahvil ile Hızır bin Ahmed et-Tağlibî'ye tevcîh eyledi. Hızır Musûl ahâlîsi cânibinden kabûl olunmuşdur.

Bir müddetten berü Hadissiye'yi Musûl'da hurûc eden ve bâlâde vekây-i tafsîl olunan Müsavir bin 'Abdulhamid Hâricî (263) senesinde vefât etmekle merkez-i hilâfet bir büyük gaileden kurtuldu ise de sene-i merkûmede Harun bin Abdulbecî hurûc ederek Musûl'u istilâ ve harâcını kendi nâmına cibâyet eyledi. O havâlî bir müddet harici-yi merkûmenin yed-i istilâsında kalmış olduğu hâlde (266) târîhinde cânib-i hilâfetden Musûl ve Cezîre vilâyetleri İshâk Bin Kündacık 'uhdesine tevcîh olunmağla İshâk (115) Musûl vilâyetinin zabt edebildi ise de bir müddetten beri Diyârbekir ve Erzen havâlîsinde teferrüd etmiş olan 'İsâ bin Şeyhü's-Şeybani ile Mûsâ bin Zûrâre yedlerinde olan mahalleri bi'l-icbâr kendin nâmlarına olmak üzere İshâk'a nusretle tasdik etdirdikleri Diyârbekir mebhasında tafsîl kılınmış olmağla bu mebhasta tekrarına hacet görülemedi.

İki yüz altmış üç senesinde Müsavir hâricînin vefâtından sonra Musûl havâlisinde zuhûr eden hâricî Harun ile yine havâricden Muhammed bin Huzrâd/Harzâd aralarında bir muhârebe vukû' bulmuşdu. Muhammed bin Huzrâd/Harzâd o macera üzerine (267) senesinde 'asker cem'îyle Musûl'a karîb Vasıt denilen mahale vürud eyledi. Harun â'mal-ı Musûl'dan Mu'lisâyâ nâm mahalde 'asker cem'îyle meşgul idi. Muhammed'in Vasıt'a nüzûlunu işittikde mukatele için giderken ibn Hurzâd/Harzâd mukâbelesine çıktı. Şemrah nâm karye kurbunda yekdiğerleriyle mülâkî oldular. Beynlerinde gavga (kavga) vukû' buldu. Ve Harun bozulub 'askerinden iki yüz kadar insan maktûl oldu. Şu maktûllerin çoğu şüc'ân-ı Farisân'dan idi. Harun münhezimen Dicle'yi geçip benî Tağlib Harun'a muâvenet için bi'l-ictimâ' Harun kendi 'askerini dahi cem' etmek (116) için Hadissiyye'ye giderek cemiyeti hayli teksir etdikten başka ibn Harzâd'ın 'askerini de hile ile ihtilâfa düşürdüğünden ibn Harzâd'ın yanında Şehr-i Zor'a merbût Şemridiliyye 'aşiretinden başka kimse kalmayıp mâ'adası dağıldılar. Harun hüsn-ı sîret ibrazıyla kendisini Musûl ahâlîsine sevdirmiş olmağla ibn Hurzâd/Harzâd'ın hükümü kalmayıp beynlerinde bir de muhârebeye hacet kalmaksızın Musûl nevâhisi Harun'un yed-i istilâsına geçti. Binaen'aleyh Musûl vilâyeti vâlîsi nevâhi-yi merkûmeye nüfûziyetini te'sîr etdiremediğinden Harun oraları istediği gibi tasarruf ediyor idi. Fasl-ı mahsûsunda beyân olunduğu üzere Mu'tezid'in hilâfeti esnâsında gailesi ber taraf olmuşdur.

(279)'da İshâk bin Kündacık vefât ederek oğlu Muhammed Musûl'a vâlî ta'yîn olmuş ise de ahâlî kabûl etmediğinden 'azl ile yerine Hadissiyye'ye 'âmili Muhammed bin Yahya ve (281)'de Tektimur, (283)'de Eyüp bin Ömer et-Tağlibi, (285)'de 'Abdullah bin el-Heysem Musûl vilâyeti vâlîliğine me'mûr oldu.

(293)'de Musûl vilâyeti vâlîliği Ebû'l Heycâ 'Abdullah bin Hamdan'a tevcih olunmağla benî Hamdan hanedanı seksân (117) seneden ziyâde müddet Musûl ve Cezîre vilâyetlerinde hükûmet eylediler.

Musûl'da benî Hamdân Hükûmeti (293-380)

Benî Hamdân benî Tağlib kabilesi rü'esâsından Hamdân nâmında bir zâtın evlâdıdır. Bunlar iki şû'be olup bir şû'besi Musûl'da ve diğeri Halep de hükûmet eylediler Halep şubesi mebhas-ı mahsûsunda başkaca yazılacaktır.

İki yüz elli beş târîhinde ıslâhâtca Hamdân'ın Musûl vâlîlerine ba'zı mertebe muâveneti vukû' bulmuşdu. Sonraları da ara sıra mu'âvenetde bulunan bi'l-ahare kesb-i kuvvet ve Mârdîn kal'asına vaz'-ı yed etmiş olduğu hâlde kendisinin ve oğullarının nüfûzları Cezîre havâlisindeki 'Arablara cereyân ediyor idi. Sonra hilâfeti 'Abbasiye'yi tanıyacak derecede istiklâl göstermeğe başladıklarından (281) târîhinde halife-i Abbasi el-Mu'tazîd bi'z-zât 'azîmet ve şevketlerini kesr eyledi ise de Hamdân'ı tutamadı. Halife Bağdâd'a döndükde Hamdân dehalet göstermekle kendisi ve oğulları tevkîf olmuşlar idi.

Havâric-i sagriyeden Harun'un bilâd-ı 'Abbasiyeden bâ'zı (118) mahallere tecâvüzâtı üzerine Hamdân'ın oğlu Hüseyin mahbesden çıkarılıb tenkîline me'mûr edildiğinden Hüseyin Harun'u tutub halifenin huzûruna götürmekle halife bu hizmete mükâfaten Hüseyin ve karındaşına ikrâm ederek babalarını dahi mahbesden çıkardı.

(Ebû'l Heycâ 'Abdullah bin Hamdân) İki yüz doksan iki senesi ahirinde Musûl vilâyeti vâlîliğine ta'yîn olunmakla (293) senesi muharreminde Musûl'a vâsıl oldu. Musûl'a vardıkda Ekrâd ümerâsından Muhammed bin Bilal nâmında bir şahsın Musûl nevahiyesine sarkındılığını haber aldığından 'askerle varub merkûmu ve etbâ'ını tenkîl etdi. Ebû'l-Heycâ'nın küstürdüğü iktidar nüfûzunu işâa etmekle sâir Ekrâd aşiretleri de 'arz-ı itâ'at etdiler. Birâderi Hüseyin Bağdâd'da serdâr idi.

(295)'da Muktedir cülûs ettiğinden Hüseyin erkan-ı devlete ön ayak olup 'Abdullah bin el-Mu'tez'e bî'at eylediler. Lakin 'Abdullah'ın ittıradsızlığı muvaffakiyetine mâni' olmağla muktedir hal' olunamadığından Hüseyin artık Bağdâd'ta durmayub Musûl havâlisine kaçtı. Ve halifenin emri ile Ebû'l-Heycâ der-destine kıyâm ederek beynlerinde bir muhârebe vukû'undan sonra (119) Hüseyin'e der-dest ve emân ile irsâl etdi. Halîfe Hüseyin'in kusûrunu afv ile Kum ve Keşân ve

biraz sonra Diyâr-ı Rebî'a vâililiğine me'mûr ta'yîn ve irsâl olundu ise de edâ-yı tekalifde muhâlefet gösterdiğinden halîfe tarafından ibn Râ'ik ıslâhına me'mûr edilmekle Hüseyin bi'l-muhârebe ibn Raik'i bozdu. Muahheren vezîr Mûnis me'mûr olub Ebü'l Heycâ'yı ve Hüseyin'i der-dest ile Bağdâd'a götürdüğünden bir müddet hapsle bırâğıldılar. Sonra Bağdad'da bir fitne çıkaracağı his olunduğu cihetle (306) senesinde Hüseyin katl olundu.

(307)'de Ebü'l Heycâ tekrar Musûl'a ve birâderi İbrahim Diyar-ı Rebî'a'ya vâlî ta'yîn olundular. İbrâhîm (308)'de fevt olunduğunda birâderi Dâvud bin Hamdân Diyâr-ı Rebî'a vâililiğine ta'yîn edildi. Ve (314)'de Ebü'l Heycâ Tigrît taraflarındaki eşkıyanın def'ine me'mûr olub halifenin matlûbu üzere muvaffak olmağla Cezîre kıtasındaki mahallerin cümlesi Ebü'l-Heycâ'ya tevcih olundu.

(315)'de Ebü'l-Heycâ Bağdâd havâlîsine gelen Karamitâ'yı tenkile me'mûr ve hüsn-i tedbirle Karamitâ'nın mazârratları (120) bertaraf olub kendisi Bağdâd'da kalmağla oğlu Hasan Musûl'a mütesellim ta'yîn olundu.

(367)'de Bağdâd'da büyük bir fitne baş gösterdiğinden ümerâ Munisle birlikte Muktedir halîfeyi hal'e kalkışdılar. Ebü'l Heycâ muvaffakat gösteremedi ise de Munis'in iktidarına karşı duramayıp Muktedir'i hâl ile Munis'in sarayında habs eylediler. Kâhir mesned-i hilâfete oturduktan sonra cülûs bahşîşi için 'askeri takımı halifenin sarayını bastıklarından Ebü'l-Heycâ müdâfa'a için sarâydan çıkdıkda karşı gelen halife-yi sâbık Muktedir'in kölelerini dağıtmakla uğraşırken boynuna bir ok deyüb maktûl oldu. Bu sırada bahçenin bir yanında gizlenmiş olan Muktedir çıkarak yine makâm-ı hilâfete oturdu. Ebü'l-Heycâ vefât etdikden sonra 'uhdesinde münhâl Musûl vilâyeti mülhakâtiyla beraber Musûl'da mütesellim bulunan oğlu Hasan'a tevcih olunmuşdur.

(Nâsırüddevle Hasan bin Ebü'l Heycâ) (317) senesinde mütesellimlikten bi'l-isâle Musûl ve mülhakâtı vâililiğine irtikâ edib o târihte Nusaybîn'i muhâsara eden hâricî Âgir bin Mutrah ve sâ'ir fesedeği tenkîl eyledi. Sonra Muktedir Musûl'u Nâsırüddevle'nin 'amîlleri Sa'îd ve Nasır'a verüb (121) Nâsırüddevle Diyâr-ı Rebî'a ve Diyârbekir ve Nusaybîn ve Sincâr ve Habur ve Meyyâfârikîn vâililiğine nakl eyledi.

(320)'de vezîr Mûnis Muktedir'den ba'zı mertebe-yi vehme zâhib olduğundan tahsîl-ı emvâl bahanesiyle Musûl'a doğru çekilub benî Hamdân otuz bin 'askerle karşı çıktıklarında Munis'in kuvve-i cüz'iyesine mukâvemet edemeyip bozuldular. Munis Musûl'u zapt etdi. Munis Musûl'dan Bağdâd'a döndüğünde halife Musûl'u Munis'e tevcîh etmekle Munis gûlâmı Yansî mütesellimlikle Musûl'da ikâme ve müte'akıben cülûs eden halife Kâhir dahi bu tevcîhi tasdîk eyledi.

(322)'de halife Razi Billah Musûl'u Nâsîrüddevle'ye tevcîh etdi ise de Bağdâd'da bulunan 'ammizâdesi Sa'id yolunu bulup (323) de Musûl mansıbını ele getirdi. Sa'id Musûl'a gelirken Nâsîrüddevle istikbâl şayi'asıyla çıkub bir tarafa savuşmakla Sa'id Musûl'da oturduktan sonra Nâsîrüddevle'nin gönderdiği 'asker bağteten Sa'id'i öldürdüler. Halife bunu işittikde canı sıkılıp vezîr ibn Mükâle'yi 'askerle Nâsîrüddevle üzerine gönderdi. Nâsîrüddevle firâr eyledi. İbn Mükâle Bağdâd'da ihtilal zuhurunu (122) işidüb Bâ Kürd Deylemî'yi Musûl'a vâlî bi't-ta'yîn 'avdet ettiğinde Nâsîrüddevle 'askerle Bâ Kürd üzerine yürüdü ise de bozulmağla tekrar 'asker toplayıp Nusaybîn kurbunda muhârebeye tutuştular. Bu kerede Bâ Kürd münhezim oldu. Bundan sonra Nâsîrüddevle halîfeye arz-ı mâ'zeret ve istirhâm ettiğinden mûsâ'adeye mazhar olub Musûl ve mülhakâtı kâmilen Nâsîrüddevle'ye tevcîh olundu. Nâsîrüddevle'nin istiklâli bu târîhten sonradır ki (324) senesindedir.

(327)'de Nâsîrüddevle ta'ahhüd eylediği emvâl Bağdâd'a göndermediğinden Râzî halife Emîrû'l-ümerâ Yuhkem/Yehkem ile Musûl üzerine yürüdü. Nâsîrüddevle karşı çıkub Musûl ile Tigrît arasında bi'l-muhârebe münhezim olmağla Musûl'a ilticâ ve Yuhkem/Yehkem ta'kîb ederek Nâsîrüddevle'yi Diyârbekir'e kaçırdı. O aralık kendisinin istirhamı ve halifenin muvâfakatıyla musâlaha 'akd eylediğinden Nasûruldevle tekrar Musûl'a 'avdet etmiştir.

(330)'da Berîdî Ebû'l Hasan Bağdâd'da hücûm eylediğinden halife ibn Râ'ikle beraber Tigrît'e doğru ilticâ ve Nâsîrüddevle'den istimdâd etdi. Nâsîrüddevle birâderi Seyfüddevle'yi halifenin istikbaline gönderib ibn Raikle de barıştığından halife ve ibn Raik Musûl'a 'azîmetle Dicle (123) kenarında ikâmet eylediler. Halifenin oğlu Ebû Mansûr ile Râ'ik Nasûruldevle cânibinden bir ziyafeti keşide olub ziyafetten sonra yerlerine 'avdet etmek istediklerinde Nâsîrüddevle'nin te'hir-i ısrarından ibn Râ'ik kendi hakkında şer istidlâl etmekle yerinden sıçrayub gitmeye

sûrat eder etmez Nâsîrûddeve bırâkmayub koluna yapıştı İbn Râ'ik kolunu sallayub fırlatdıkda yeni Nâsîrûddeve'nin elinde kaldı. Kendüsi ilticâ ile ata binerken yere düşmesiyle beraber kalkmaya meydan vermeksizin Nâsîrûddeve'nin emriyle adamları ibn Râ'ik'i öldürdüler. Halifenin mahdumu zaten ibn Râ'ik'den müteneffir bulunduğu cihetiyle ibn Râ'ik'in maktûliyetinden memnun oldu. Nâsîrûddeve ve halifenin mahdumu huzûr-ı halifeye gittiler. Halife ise ibn Râ'ik'in nüfûz-û hilâfeti igtisabından nâşî hakkında zaruri müsamaha göstermekte ve bunu Nasîrûddeve bilüb fırsat gözetmekte iken fırsatı ele getirmişti.

Bu aralık ibn Râ'ik'den münhal Emîrû'l-ümerâlık mensûbu halîfe tarafından Nâsîrûddeve'ye tevcîh olunup evvelleri Hasan nâmıyla yâd olunurken ondan sonra Nâsîrûddeve ve karındaşı 'Alî dahi Seyfûddeve deyü telkîb olundu.

Nâsîrûddeve halife ile Bağdâd'a gidib Seyfûddeve'yi (124) 'askerle Beridi üzerine gönderdi. Seyfuldevle muhârebede bozulmlağla tekrar 'asker verilub kendiliğinden bu def'a da Seyfûddeve Beridî'yi bozub Bağdâd'da asâyiş takarrür eder.

(330) 'da Nâsîrûddeve ve muahheren Seyfûddeve Musûl'a giderek Ekrâd sergerdelerinden Torun Bağdâd'a gelmekle Torun'un iktidarı ve kesret-i a'vân ve cünûdu cihetiyle halife Torun'u emîrû'l-ümerâ nasb eyledi. (333)'de Torun halife ile birlikte Ebu'l Hüseyin el Berîdî üzerine gidip halifenin 'avdetinde Musûl'a teveccüh etmesi ve Torun'dan izhâr-ı vahşet ederek Nâsîrûddeve'ye hafıyyen mürâca'atı sebebiyle Nâsîrûddeve ammizâdesi 'Abdullah'ı bir büyük 'askerle irsâl ve Seyfûddeve ile beraber halifeyi Tigrît'den istikbâl ile Musûl'a götürdüler. Kendileri Tigrît'de iken Torun Hamdânilerle maceray-ı sabıkı üzerine bu mâddeden bir kat daha münfail olduğundan Bağdâd'a ve oradan Hamdaniler'in memleketine yürüyüp Tigrît altında bilharbe Nâsîrûddeve ve Seyful'deve'nin 'askerleri bozuldu. Bunlar Musûl'a doğru ilticâ ve Torun'u arkalarından ilgâr ekmekle halifeyi alub Nusaybîn'e götürdüler. Muahheren beynlerinde sulh vukû' bulduğundan Torun Bağdâd'a ve halife biraz vakit Musûl'da kaldıktan sonra Rakka'ya (125) gitdi. Halifenin bundan sonraki vukû'atı hilâfet-i 'Abbasiye faslında beyân olunmuşdur.

(334)'de Bağdâd'da mutasarrıf umûr-ı siyasiye olan benî Püveyh'den Mu'izzüddeve halife Muti'lillah'ı alib Nâsırüddeve ile harb için 'askerle Musûl'a doğru Bağdâd'dan hareket eyledi. Muizzüddeve ile halife bir taraftan geldikde Nâsırüddeve diğer taraftan giderek Bağdâd'ın cânib-i şarkiyesine konu. Muizzüddeve Tigrît'i yağma etdikten sonra Nâsırüddeve'nin Bağdâd'a gittiğini haber aldığından 'avdetle Bağdâd'ın cânib-i garbiyesine nüzûl ba'zı desâyise teşebbüsüyle Nâsırüddeve'nin ordusunu zapt eylediğinden Nâsırüddeve Enbâr'a firâr ve sulhu istidâ' ederek (335)'de beyenlerinde musâlâha 'akd olunmuşdur.

(337)'de Nâsırüddeve'nin ba'zı muhâlefeti üzerine Mu'izzüddeve 'askerli Musûl'a yürüyüş gösterip Nâsırüddeve Nusaybîn'e firâr eylediğinden Mu'izzüddeve Musûl'u zapt etdi ise de bu aralık müzâyakada olan birâderi Rûkneddevle'nin istimdâdına mebnî ba'zı taahhudât ile Nâsırüddeve'den el çeküb bi'l-musâlaha ric'at eyledi.

(347)'de Nâsırüddeve ta'ahhudâtına muhâlefet gösterdiğinden (126) Mu'azüddeve 'askerle Musûl'a doğru yürüdü. Nasiruldevle Nusaybîn'e ve oradan Diyârbekir'e kaçtı. Ve ekser-i ittbâ'ı Mu'izzüddeve tarafına döndüğü için yalnız kaldığından nâ-çâr Halep'e gitdi. Halep hükümdârı bulunan birâderi Seyfüddeve tavassut ederek Mu'izzüddeve ile (347) Muharrem'inde 'akd-ı musâlâha eylediler.

Bu musâlaha (353) târihine değin devam idüb o târihte Muizzüddeve Nâsırüddeve'nin bâ'zı iş'âr ve iltimâsâtını red eylediği için aralarında yine husumet yüz gösterdiğinden Mu'izzüddeve 'askerle Musûl üzerine hücum eyledi. Nâsırüddeve ve oğulları firâr ve ihtifâ ederek taraf taraf taharri olundu ise de nerede olduklarına ma'lûmât olunamadığından Mu'izzüddeve Nâsırüddeve ile oğullarını taharri için Cezîre-yi ibn Ömer tarafında iken Nâsırüddeve oğullarıyla Musûl'a varub Mui'zzüddeve'nin oradaki 'askerini kılıçtan geçirdi. Muizzüddeve'nin en şecî' serdârları Nâsırüddeve'nin yed-i esaretinde ve Musûl'da bıraktığı hazine ve cephanesi yed-i iğtinamında kaldığını Muizzüddeve haber almasıyla beraber yanındaki külliye'li 'askerle Musûl'a tevcihh eyledikde Nâsırüddeve Sincâr'a ve oradan Nusaybîn'e kaçtı. Mu'izzüddevenin mübtelâ olduğu (127) ızdırâb ve zaruret artık bir derece mehlekeye varmışıdi. Bu sırada Nâsırüddeve'nin musâlâha ricâsında bulunması na'amu't- tesâdüf 'addolunarak 'akd-i musâlaha eylediler.

(356)'da Nâsırüddeve kocayub ateh getirmiş olduğundan oğullarının ihtârâtına münâsebetsiz cevaplar vermeye başladı. Hatta o târihte Bağdâd'da zimâm-ı umûr-ı der-dest eden 'İzzeddevle Bahtiyâr'la harb etmeği istizân ettiklerinde "babasından ana (ona) çok para kalmışdır. Durunuz parası dökünsün sonra üzerine gidiniz" gibi ma'tûhâne sözler söylediğinden sene-i mezkûr Cemadiyelahiresinin yirmi dördüncü günü oğlu Ebû Tağlib Nâsırüddeve'nin mansıbını zabt ve kendisini Gevâşî kal'asına gönderip Rahbe ve Mârdîn mukâatalarını ana (ona) hâs ta'yîn eyledi.

Nâsırüddeve (358) târihine kadar orada kalub o târihte ecel-i mev'ûduyla vefât etmekle cenâzesi Musûl'a nakl ve şehrin cânib-i şarkıyesinde vâki' Till Tevbe nâm mahale defn edildi. Müddet-i istiklâli otuz iki senedir.

(Ebû Tağlib Fazıl el-Gazanfer ibn Nâsırüddeve) zikr olunduğu üzere (356) târihinde pederini mansıbından çıkarub yedindeki memâliki zabt etti. Nâsırüddeve'nin (128) altı oğlu olub bunlardan Ebû Tağlib ile Ebû'l-Berekâtın anaları Fâtıma binti Ahmed el-Kürdî idi. Nâsırüddeve'nin mansıbından ihrâcında Ebû Tağlib ile Ebû'l-Berekât müttefik oldukları hâlde birâderlerinin ba'zı sî bî-taraf durub Hamdân ve İbrahim ve Hüseyin bi'l-ittifâk babalarının mansıbını iadeye kıyâm etdiler. Ebû Tağlib bu sebepten ötürü Nâsırüddeve'yi Gevâşî kal'asına göndermişti.

Hamdân pederinin hal'inde Rahbe'deydi. Hal' maddesini işitdikde Rakka'ya ve ba'dehu Nusaybîn'e giderek oraları zapt ettiğini ve Ebû Tağlib 'aleyhinde hareket etmek üzere birâderlerini yanına istediğini Ebû Tağlib haber aldıkda anlardan daha evvel 'askerle Hamdân'ın üzerine yürüyüp Hamdân Rakka'ya giderken Ebû Tağlib'e tesâdüfle bi'l-harbe münhezimen Rakka kal'asına kapandı. Beynlerinde misluhûn tavassutuyla barıştılar. Nâsırüddeve (358) senesi Rebiülevvel'inde vefât etmekle o târihten sonra Ebû Tağlib karındaşları yedlerinde olan emlâkı zabt ederek karındaşı Ebû'l-Berekât'ı Rahbe Hükûmetine ta'yîn ettiğinden aralarında yine husûmet yüz gösterdiği cihetle Ebû'l-Berekât Rahbe'ye karîb bir mahale geldiğinde Hamdân'ın yanında olan adamlar (129) Ebû'l-Berekât'a ittibâ' etdiler. Hamdân yalnız kaldığından Bağdâd'a 'İzzeddevle Bahtiyâr'a ilticâ eyledi.

Bahtiyâr Nakîb Ahmed'i Ebû'l-Tağlib'e gönderip ıslâh zâtü'l-beyn edilmeğle Hamdân (359) Cemadiyelevvelisinde Bağdâd'tan Rahbe'ye 'avdet eyledikde Ebû'l-Berekât Rahbe'den ayrıldığından ve Hamdân Rahbe'ye geldikten sonra Ebû Tağlib mektûb yazarak taleb-i mülâkât eyledi ise de Hamdân mülâkâtdan imtinâ gösterdiğinden Ebû Tağlib Hamdân'ı 'azl ve Ebû'l-Berekât'ı Rahbe'ye vâlî ta'yîn etdi.

Hamdan Ebül-Berekat'ın gelmek üzere olduğunu haber aldığıında Rahbe'yi terk ve Ebû'l-Berekât mansıbını zabt ile muhâfazasına 'asker bırâkub Rakka'ya ordan 'Arabân'a 'azîmet eyledi. Hamdân Ebû'l-Berekât'ın Rahbe'den ric'âtını işittiğinde 'avdet ve Rahbe'ye takarrüb etmesiyle beraber adamlarının bir takımı gece sûrun duvarından aşub kal'a kapısını açtılar. Ebû'l-Berekât'ın oradaki 'askeri vakıf olamaksızın Hamdân 'askerle birlikde kal'aya duhûl etdi. Sabahleyin Hamdân boru çaldıkda belde derûnundaki 'asker haric-i beldede boru çalınıyor zannıyla çoğu taşraya yürüyüb ba'zı sı kal'aya gittiğinden Hamdân Ebû'l-Berekât tākımından ele getirdiğini öldürdü. (130) Ebû'l-Berekât bu hâdiseyi işittikde 'Arabân'dan Karkısâ'ya 'azîmetle orada bi'l-muhârebe Hamdân ile yalnızca birleşub müzâkerede bulundular ise de hiçbir şeye karar veremediler. Ebû'l-Berekât mültemesatını Ebû Tağlib'e yazacağını Hamdan'a söyleyip birbirinden ayrıldıktan sonra Hamdân galebeliğiyle Fırat'ı ubûr ve Ebû'l-Berekât'ı ta'kîb etdirdiğinden Ramazan'ın on üçüncü günü beynlerinde kıtâl vukû'uyla Ebû'l-Berekât'a bir darbe dokunup o gün müteessiren vefât etmekle cenâzesi Musûl'a irsâl ve pederinin yanında defn edildi.

Ebû Tağlib bu maceradan hiddetlenüb harekât-ı 'askeriyeye teşebbüs eyledikde karındaşı Ebû'l-Fevâris Hamdân tarafındaydı. Ebû Tağlib hasarlarını arttıracığını vaad ile Ebû'l-Fevaris'i kendi tarafına çevirdi ise de Ebû'l-Fevaris yanına gelmesi ile beraber Ebû Tağlib emvâlîni müsadere ve kendisini mahbesen Gevâşî karyesine irsâl eyledi. Bundan sonra Ebû Tağlible birâderleri aralarında hayli münakaşa vukû' bulub nihayetü'l-emr Ebû Tağlib Rahbe ve Karkısâ'yı istilâ etmekle karındaşı Hüseyin emân ile kendisine dehâlet ve Hâmdan ile İbrahim Bağdâd'da Bahtiyâr'a ilticâ eylediler.

(360) senesi Cemadiyelevvelisinin yirmi ikinci (131) günü Ebû Tağlib Harrân'a gittikde ahâlî kal'a kapılarını kapayub kendüsini içeriye almadılar. Ebû

Tağlib Cemadiyelahirenin on üçüne kadar muhâsara eyledikten sonra aralarında sulh vukû' bulub umûmun arzusuyla selâmeten Elberkâ'id'ı Harrân ve Rakka'ya â'mil ta'yîn edildi.

(361) Muharrem'in de Rûm tâ'ifesi külliyyetlü 'askerle Urfa ve Nusaybîn vesâ'ir bilâd-ı Cezîreyi yakub yıktıktan ve sebî ve gâret gibi mezâlim-i şedide irtikâb ettikten sonra Diyârbekir havâlisine yürüyüp oralarda dahi nice nice fenalıklar gösterdiler. Ahâliden bir cemaat Bağdâd'a azîmetle Rûmların tecâvüzlerinden dolayı feryâd ve cevâmi' ve meşhûdât mü'ellim-i Müslimîni işidenleri dilhûn edecek sûretle işâ'a ve ta'dâd eylediler.

Ahâlî-yi Bağdâd'ın ciğerleri çâkçâk olub Diyârbekirlilerle birlikte halîfe Tâ'îlah'ın sarayına gittiler ise de o aralık halifelerin tasarruf-ı umûrca yedlerinde iktidar olmadığından hiçbir şey istifâde edemedikleri cihetle Diyârbekir ve Bağdâdlıların çoğu sayd ve şikâr için Kûfe nevâhiyesinde bulunan İzzeddevle Bahtiyâr'ın yanına giderek Rûmların Diyârbekir ve Cezîre ahâlîleri haklarındaki mezâlim tahammül fersâlelerinden (132) dolayı acı acı istigâsede bulundular. Bahtiyâr 'asker sevk edeceğini vaad ile Bağdâd'a 'avdet ve hâcib Sebûktekin'e techiz-i cünûd etmeği emr ile sevk olunacak 'askerin 'ulûfe ve levâzım sâ'irelerini tehiyye etmesine Ebû Tağlib'e iş'âr etdi.

Bu esnada Rûmlar Diyârbekir ve Diyar-ı Rebî'â mülhakâtını harâb ve berbâd ettikten sonra istilâ maksadıyla Medine-i Âmid'e hücum etmek üzere oldukları Diyârbekir vâlisi Hezâr Merd cânibinden Ebû Tağlib'e bildirmekle Ebû Tağlib birâderi Hibetullah'ı 'askerle imdâda gönderüb Hibetullah ve Hezâr Merd bi'l-ittihâd müctemî' olan asâkir-i kâfiye ile Rûmlara bir kılıç etdiler ki döktükleri düşman kanları meydan-ı muhârebedeki sebzezârı lalezâra döndürdü. Ve Rûmların pek çoğu i'dâm ve ser'askerleri Domestik esîr edilerek Ebû Tağlib'e gönderildi. Domestik'in cerihâları mühlikâne idi. Olunan tedavi faide vermediğinden Musûl mahbesinde müte'essiren vefât etmiştir.

Ebû Tağlib'in birâderleri haklarındaki mu'âmelesi ve anların da Bahtiyâr'a ilticaları yukarıda gösterilmişdi. (363)'de Bahtiyâr Musûl ve mülhakâtını Ebû

Tağlib'in elinden almak için cünûd-ı kesîre ile Bağdâd'dan hareket ve rebiülahirin on (133) dokuzuncu günü Musûl civârındaki Deyru'l-'Alâ tarafına nüzûl eyledi.

Bahtiyâr hududa geldikde Ebû Tağlib Sincâr'a çekilüb kendüsi de Bağdâd'ı istilâ niyeti ile 'askerini bi'l-istishâb Bağdâd'a doğru yürüdü. Bahtiyâr bunu işittikde def'i mazarrat için Sebükteki'i 'askerinin ekseriyle birlikte Bağdâd'a gönderip Sebüktekin Bağdâd'a yaklaşıp yaklaşmaz Ebû Tağlib başka yoldan süratle Musûl civârına geldi. Bahtiyâr 'askerinin çoğunu Sebüktekin ile Bağdâd'a göndermiş olduğundan yanında az 'asker kalmakla Ebû Tağlib'in takarrübünde kuvve-i mevcûdesini mukâvemete kâfî göremediğine mebnî nâ-çâr sulhu kabûl ve Bağdâd'a 'avdet etdi. Ebû Tağlib Musûl'a geldiğinde mukaddemce Bahtiyâr'a itâ'at etmiş olanları katl etdirdiğini Bahtiyâr işitmesiyle beraber İzzeddin kumandasıyla Musûl'a doğru bitekrar 'asker çıkardığından 'asker Musûl'a takarrüb eyledikde Ebû Tağlib Tel'âfer'e çekildi. Katl mâddesi kendisinin san'îyle olmadığını 'arz ile Bahtiyâr'a mürâca'at idüb yine aralarında sulh vuku' buldu.

(367)'de Bahtiyâr'ın 'amûcası 'Aduddevle ile aralarında harb yüz gösterdiğinden Ebû Tağlib bunu fırsat ile (134) birâderi Hamdân'ı kendüsine teslîm eder ise 'askere mu'âvenet edeceğini Bahtiyâr'a yazdı. Bahtiyâr zarûrî mes'ûlune muvâfakat göstermekle Ebû Tağlib Hamdan'ı habs etdi. Ve yirmi bin 'asker toplayub Hadisiyye'de Bahtiyâr ile birleşmelerini müte'âkıb 'Adudüdevle Bağdâd'ı istilâ eylediğinden Ebû Tağlib ve Bahtiyâr Bağdâd'a hücum etmiş oldukları hâlde 'Adudüdevle karşı çıkub bi'l-muhârebe ikisini de bozmakla Bahtiyâr'ı katl ve Musûl'u istilâ eyledi.

Ebû Tağlib zanneder idi ki bu da ötekiler gibi birkaç gün Musûl'da kaldıktan sonra dönüb gider. 'Adudüdevle ise "burası ne güzel yer imiş. Kendime makarr ittihâz edeceğim" diyerek Musûl'da ikâmet edeceğini bi'l-i'lân Ebû Tağlib'in derdesti için müfrezeler çıkardı.

'Adudüdevle'nin müfrezelerinden Ebû Harb Tanân refekâtındaki takım Cezîre-i ibn Ömer ve Ebû'l-Vefâ Tâhir bin Muhammed Ali refâkâtindeki müfreze Sincâr tarikiyle Ebû Tağlib'i taharrîye çıktılar. Ebû Tağlib Nusaybîn'de haber alub Meyyâfârkîn'e ve Ebû'l-Vefâ oralara doğru açıldıkda Bitlis'e çekildi. Ebû'l-Vefâ

Meyyâfârikîn'e yetiştikde Meyyâfârikîn 'âmili ile ahâlî-i kal'a kapularını kapayub kal'anın metânetine nazaran kolaylıkla zabt olunamayacağı anlaşıldığından (135) orayı terk ile Ebû Tağlib'in der-destine devam ve Ebû Tağlip ise ErzuRûm'a ve oradan Gevâşî kal'asına firâr etdi. Ebû'l-Vefâ Ebû Tağlib'i tutamadığından dönüb Meyyâfârikîn'i muhâsara altına aldı. Ebû Tağlib'in Gevâşî kal'asına tahassun eylediğini 'Adudüddevle işittikde 'askerle bi'z-zât üzerine yürüdü ise de Ebû Tağlib başka tarafa çekildi. Lakin başında bulunan adamlarının çoğu 'Adudüddevle'ye ittibâ etmekle 'Adudüddevle Musûl'a 'avdet ve sergerdelerinden Toğan (Doğan) refeâkatıyla Ebû Tağlib'in der-destine bir kuvve-i 'askeriye sevk eyledi. Toğan (Doğan) Ebû Tağlib'e karîb vardıkda Ebû Tağlib Bitlis'e ve oradan bilâd-ı Rûm'a kaçdı. Vird-i Rûmî ba'zı husemâsıyla muharip bulunmaktan nâşî Ebû Tağlib'den kuvvet almak mütâla'asıyla kızını Ebû Tağlib'e tezvîc etmişidi. Sâ'ik-i kazâ Ebû Tağlib'i Vird-i Rûmî'den isti'âneye sevk eylediğinden Ebû Tağlip bu arzu ile Harbut'a giderken 'Adudüddevle'nin bir bölük 'askerine rast gelip yanındaki emvâl hamulelerini 'asâkir yağmaya koyuldular. Ebû Tağlib 'asker kendisini tanımadıklarını his ederek mallar 'Adudüddevle'nin olduğunu ve Musûl'a götüreceğini nidâ eylediği cihetle 'asker el çeküb yola düştüklerinde Ebû Tağlib galabalıkla (kalabalıkla) bağteten üzerlerine hücûm ve çoğunu katl ile (136) bakiyesinin her birini bir tarafa kaçırdı. Sonra Harbut'a gidip Vird-i Rûmî'ye iş'âr-ı keyfiyet ve taleb-i mu'âvenet etdi ise de Vird-i Rûmî muhârebelerinin gâ'ilesini bitirdikten sonra mu'âvenetini va'ad eylemiş olduğu hâlde muhârebelerine karşı münhezim ve perişân olduğundan Ebû Tağlib meyûsen medîne-i Âmid'e azîmet etdi.

Ebû'l-Vefâ Meyyâfârikîn'i muhâsara altına aldığını yukarıda söylemiştik. Muhâsara vaktinde Hezâr Merd Ebû Tağlib tarafından Meyyâfârikîn vâlisi idi. Meyyâfârikîn'in muhâsarası üç ay imtidâd ve o sırada Hezâr Mert vefât eylediğinden ahâlî vefâtını Ebû Tağlib'e bildirdiler. Ebû Tağlib gûlâmı Mûnis'i Meyyâfârikîn'e vâlî ta'yîn ederek göndermekle Mûnis yolunu bulup Meyyâfârikîn'e girdi. Ebû'l-Vefâ her dürlü tedabirden me'yûs olub kal'ayı terk ile 'avdet etmek üzere iken ahâlî bir kaç aydan berü muhâsaradan sıkılmış ve huzûr ve rahatları münselib olmuş idüğundan kal'anın teslimini Munis'e teklif ile beraber Ebû'l-Vefâ ile muhârebeye başladılar. Munis her ne kadar muhâlefetle kal'nın anahtarlarını vermemekte ısrar

gösterdi ise de bir adamın bir cemiyete karşı (137) ısrârında ehemmiyet göstermediğinden anahtarı Ebû'l-Vefa' ya irsâl ve kal'ayı teslîm eyledi.

Ebû'l vefa Meyyâfârikîn'i zabt ve ahâlisini te'mîn etdikten sonra yüzünü Diyârbekir'e çevirdiğinden Ebû Tağlib Rahbe'ye doğru kaçdı. Ebû'l Vefa gelüb Diyârbekir'i muhâsara etdi. Ahâlî karşı komak başa çıkar şey olmadığını ve mal sahibi çekirge gibi yerden yere sıçrayub kaçmağla beraber Hamdâniler'in iade-i ikbâl edeceklerine isti'dâd ve ümîd dahi kalmadığını gördüklerinden beyhude kan dökülmemek üzere Diyârbekir'i Ebû'l-Vefâ'ya teslîm etdiler. Ebû'l-Vefâ ahâlîyi te'mîn ve 'Adudüddeve'den aldığı emir üzerine Ebû Ali et-Temîmî'yi Diyârbekir'e vâlî ta'yîn ile Musûl'a 'avdet eyledi (368). Ebû Tağlib Rahbe'ye giderken 'Adudüddeve'ye bir kâsıd irsâl ile her türlü itâ'ati ta'ahhüd ve affvını niyâz eyledi. 'Adudüddeve kâsıdı taltîf ile beraber kabûl iltiması Ebû Tağlib'in bi'z-zât yanına gelmesine mütevakıf olduğu cevabını verdi ise de Ebû Tağlib adem-i emniyetinden nâşî artık oralarda dolanmasından fâ'ide ümidi kalmadığından memâlik-i mevrûsesi dâ'iresinden çıkub Şâm'a gitdi. (369) târihinde bir muhârebede maktûl olmağla başı Mısır'a ve yanında bulunan (138) hemşîresi Cemîle Musûl'a ve zevcesi Seyfû'devle'nin kızı Haleb'de bulunan birâderi Sa'adüddeve'nin yanına gönderildi.

'Adudüddeve Diyârbekir'i zapt etdikten sonra Ebû'l-Vefâ'yı Musûl'a vâlî ta'yîn etmişti. (369) senesi evâhîrinde 'Adudüddeve Musûl'dan Bağdâd'a 'avdet eyledi.

(372) senesinde 'Adudüddeve vefât ederek yerine oğlu Samsâmuddeve müstevli-yi 'Irâk olmağla o târihte Ebû'l-Vefâ'yı azl ve Havşade nâmında bir zâtı Musûl'a vâlî nasb etdi.

Şerefüddeve'nin hidmetinde olan ve isimleri Ebû Tağlib bahsinde zikr olunan Nâsırüddeve'nin oğulları Ebû Tâhir İbraâhîm ile Ebû 'Abdullah el-Hüseyin Şerefüddeve'nin vefâtından sonra (379) târihinde cânîşîni Bahaüddeve'den bi'l-istizân Musûl'a gittiğinden ba'zı ihtârât üzerine Bahâüddeve Musûl'a duhûlden men'lerini derhâl Huşade'ye yazdı. Huşade men'lerini kıyâm etdi ise de İbrâhîm ve Hüseyin'in Musûl'a takribleriyle beraber Musûl ahâlîsi bi'l-istikbâl içêrû aldıkları sırada Huşade'nin isti'mâl eylediği kuvve-i cebriye kendü hakkında sû'î te'sir

gösterüb İbrâhîm ve Hüseyin Huşâde'yi ittibâ' ve müte'allikâtıyla birlikte der-dest ve Bağdâd'a (139) irsâl eylediler. İki birlikde az vakit Musûl Hükûmetine mutasarrıf olub benî Mervân el-Kürdî bahsinde beyân olunduğu üzere (380)'de Bâd el Kürdî Musûl'a hücum eyledikde İbrâhîm ve Hüseyin saklandıklarından nâşi mülklerinin bir büyük parçasını benî 'Akîl reisi Ebû'l Zevâd Muhammed bin Müseyyeb'e terk ve anın imdadıyla Bâd'ın şerrinden tahlîs gürîbân etdiler ise de müte'âkıben Musûl ve mülhakâtı ellerinden çıküb benî Müseyyeb'e intikâl eyledi.

Benî Hamdân'ın gerek vâlîlik ve gerek nim istiklâl ile Musûl'da cereyân eden hükûmetlerinin mübde'i-i (293) ve târîh-i inkırâzları (370) senesi olduğundan Ebû Tağlib'den sonra benî Hâmdân'dan olmayan Ebû'l-Vefâ ve Huşâde'nin vâlîlikleri zamânıyla beraber bu şu'benin müddet-i hükûmetleri seksen yedi senedir.

Musûl'da benî Müseyyeb Hükûmeti (380-489)

Benî Müseyyeb hanedanı benî Ukayli fûrû'undan olduğundan bu hükûmete benî 'Ukayl Hükûmeti dahi denilir.

Benî Hamdân bahsinde zikr olunduğu üzere Nâsırûddeve'nin oğulları Ebû Tâhir ve Ebû 'Abdullah mülklerinin bir kısmına Ebû'l (140) Zevâd Muhammed bin Müseyyeb'e verdikten sonra Bâd el-Kürdî'nin mazârratından kurtuldular ise de sonra Diyârbekir memleketini istilâ tama'ına düşerek Diyârbekir'de benî Mervân el-Kürdî Hükûmetine teşkil eden Ebû Ali'nin üzerine hücum etmiş olduklarından inhizâm-ı ahirlerinden sonra Ebû 'Abdullah esaretden kurtulub Halep'de ikâmet eylemiş ve Ebû Tâhir Musûl'a giderken Ebû'l-Zevâd yolda kendisini tutturub öldürmüşüdi.

(Ebû'z Zevâd Muhammed bin Müseyyeb) Ebû Tâhir'i idâm etdikten sonra Musûl'u istilâ ve orada benî Müseyyeb Hükûmetini teşkil etdi (380).

Ebû'l Zevâd'ın Musûl hükûmeti Bahâûddeve tarafından tasaddik olunup Musûl'a gönderdiği nâ'ibi Ebû Ali İsmâ'il ile birlikte idâre-i hükûmet olunması muhabereleleri mukteziyâtından iken Ebû'z Zevâd nâ'ibi ke-en -lem-yekûn ad ederek umûr-ı hükûmeti yed-i istibdadıyla idâre ediyordu.

Beş altı sene böyle cereyân ve (386) da Ebû'z-Zevâd vefât etmekle karındaşı Mukalled Musûl'u yed-i istilâyâ almak istedi ise de benî 'Ukayl kabûl etmediklerinden Mukalled'in büyük birâderi 'Alî'yi mesned-i hükûmete geçirdiler.

Mukalled Musûl'da bulunan Deylemîler'e istimâlet vermeye başlayıp (141) Deylemîler'i kendüye meyil etdirdi. Deylemîler'in reisi Ebû Caf'er el-Haccac Ali'ye tarafdâr olduğu hâlde Deylemîler'in Mukalled'e meyil ve Haccac'a muhâlefet göstermelerinden Haccac'ın nüfûzuna zaaf ve kalbine havf 'âriz olduğundan Musûl'da duramayub Bağdâd'da bulunan Bahaüddevle'nin yanına gitti. Hutbe ikisinin nâmına okunmak ve 'Alî çöldeki bedevîlere, Mukalled Musûl memleketindeki medenilere hükûmet etmek üzere

Ez ferşe hâne tâ belebî bâm ez â'nı men

Ez poştî bâm tâ be süreyyâ ez an'ı tû⁵¹.

Mukalled birâderi 'Ali ile mülkü paylaştı. 'Ali çöle gitdi. Mukalled şehir-i Musûl'da olan ahâlî ile bilâd merbûtâsına hüküm etmeğe başladı.

Mukalled o aralık Bağdâdca ba'zı evhâmı olduğundan hem emrâz-ı dâhiliye hem de emrâz-ı hâricîyeye tutulmamak için maraz-ı dâhîlisi olan birâderi 'Ali işini böyle bir sûrete rabt etmişidi. Mukalled zuhûrundan vehim etdiği marazı hâricî uc vermeğe başlayub kendüsinden nefretle Bağdâd'a gitmiş olan nâ'ib Ebû 'Alî oradan aldığı 'askerle Musûl'a doğru gelmekte olduğunu bi'listihbâr Bahaüddevle ile muhabere ve musâlahaya emir istihsâl etdi. (142)

Musûl'dan senevî on bin dinâr Bahaüddevle'ye göndermek üzere hem sulhü yürütdü hem de Bahaüddevle vasıtâsıyla halifeden bâ-menşûr Hüsamüd'devle lakabını istihsâle muvaffak oldu.

(Hüsamüddevle Mukalled bin Müseyyeb) korktuğu gâ'ileyi (387) Zilhiccesinde izâle ve (388) evâ'ilinde karındaşı 'Ali'nin ortadan kaldırılmasına teşebbüs eyledi. Böyle işlerde hareket -i şedide ile husamâ çoğaltmaktan ise hüsn-i

51 Bu kısmın Türkçeye çevrilmiş hali şöyledir: Evin halısından ta damına kadar bana, evin damından Süreyyaya (göklere) kadar sanadır.

sûret ihtiyâr etmeği hoş gördüğünden ve o sırada ‘Alî Musûl’da ve hanesi kendi evinin yanında bulunduğundan ‘Alî gece kendi hanesinde şu’uru gidinceye kadar şarabını içmiş ve uykuya varmış olduğu hâlde Mukalled duvarı delub içeriye duhûl ve Ali’yi kaldurub habse ilkâ etdi.

Mukalled bundan sonra tesâdüf ettiği ba’zı mani’aları dahi izâle ederek ‘Irâk’a da tasallut sevdasına düştü ise de (391) târîhinde bir gece köleleri kendisini öldürdüler.

(Mu‘temidüddeve Karavâş bin Mukalled) babasının vefâtında cânîşini olmak üzere hazırlandığında ‘amûcası Hasan muhâlefet gösterdiğinden benî ‘Ukayl meşâyihî beyinlerini ıslâh ve Karâvâş mesned-i hükümdâriye iclâs etdiler. (143)

(392)’de Karâvâş ‘asker sevki ile Medayin’i muhâsara etdirdi. Bahauddevle’nin nâ’ibi Ebû Ca’fer bir fırka-i ‘askeriye sevk eyledi ise de benî ‘Ukayl benî Mezyed ile birleşub Bâ Kerem havâlîsinde bi’l-muhârebe Deylemîler’i bozdular. Ebû Ca’fer bi’t- tekrar bir ordu cem’iyle benî Ukayl ve benî Mezyed-i üzerlerine gidip Kûfe nevâhisinde beyinlerinde şiddetli muhârebe vukû’uyla benî ‘Ukayl ve benî Mezyed-i bozulduklarından Deylemîler ‘Arabların ordularını yağma eylediler.

(397) Muharreminde Karâvâş’la Ebû Ali bin Semâl el-Hafâci aralarında husûmet zuhûr ettiğinden Karavâş bir cemiyetle Kûfe’ye giderek muhârebe etdiklerinde Karavâş bozulup Enbâr’a fır’r ve Ebû ‘Alî Karavâş’ın Kûfe’de ki eshâbını müsadere etdi.

(411)’de Karavâş ile Garîb bin Ma’an beyninde muhârebe vukû’ bulub Garîb’e Bağdâd ‘askeri ve Nuruddevle Dübeysb bin ‘Alî mu’âvenet eylediğinden Karavâş münhezim olmağla hazâ’in ve emvâl-ı mevcûdesini muharibler yağma etdiler.

(417)’de Dübeysb bin ‘Alî bin Mezyed-i ve benî Hafâci Emîri Ebü’l Fityân Menî‘ bin Hasan ittifâk ederek Bağdâd ‘askeri de bunlarla birleştikten sonra Karavâş’ın a’malinden ba’zı (144) mahallere hücûm etdiklerinde Karavâş bu

cemiyetle mukâvemet edemeyeceğini anladığından ‘askeri ile Enbâr’a firâr eyledi. Hasmâleri Karavâş’ın Kûfe nevâhisinde bulunan ba‘zı a‘mâlini zabt edi verdiler.

Sene-i mezkûrede Hafâcî kabîlesi Enbâr beldesine hücûm ile beldeyi nehb ve ihrâk eyledi. Karavâş câmi‘îne gidüb Nuruddevle Dübeys’den aldığı ‘askerle cem‘iyet-i ‘askeriyesine on bine iblâğ ve benî Hâfecî üzerine hücûm eylediğinde benî Hâfacî ilticâ etmekle Karavâş Enbâr beldesini ta‘mîr etdirdi.

(430) senesinde Guz tâ‘ifesi Diyârbekir ve Cezîre-i Ömer havâlisini pâyimâl ve nehb ve garet etdikten sonra yüzlerini Musûl’a çevirdiklerinden Karavâş pek çok ‘atâyâ ve emvâl vâ‘adiyle meni‘lerine çalıştı ise de def‘ edemedi.

Karavâş Musûl ahâlîsinden ne kadar silah isti‘mâline muktedir adam var ise toplayıp iki gün mütemadiyen harbe devam etdiler ise de Guzlar ‘Arabları bozub perişan etdikten sonra Musûl şehrine girdiler. Karavâş bir sefine Dicle’yi geçip firâr etdi. Musûl’da bulunan emvâlînin cümlesi ve ahâlînin hesapsız malları Guzlar tarafından (145) yağma olundu. Guzlar yağmayla da iktifa etmeyip katl ve sebî ve hetk-i harim gibi her dürlü fenalığı irtikâb ve ahâlîden yirmi bin dinar dahi talep ederek şu mezâlîm sırasında bir selîte ‘avreti de cerh eylediklerinden mezbûre kanı aka aka şehir içüne düşüp zukâk zukâk geşt-û güzâr ile Musûl ahâlîsini şetm ve gayretlerini uyandıracak feryâd ü figana devam ile ahâlîyi kâmilten ayağa kaldırdı. Ahâlî mahvoluncaya kadar mukâteleye karar-ı kat’i i‘tâsıyla Guzlar üzerlerine hücûm ve her dürlü sebâtı iltizâm edub kıtâl tarafence kesb-i iştîdâd etdiğinden zukaklardan kanlar akdı. Guzlar metanetli hanelere kapandılar ise de ahâlî haneleri nakb ile içeri girüb Guzları kılıçdan geçirdiler. Musûl’da mevcûd Guzlar’dan yalnız yedi adam kaçub kurtuldu.

Bu keyfiyet Hasbâ nâm mevki‘indeki Guzlara ‘aksi etdikde orada ve etrâf ve eknâfda nakd(ne kadar) Guz var ise birleşub Musûl’a hücûm etdiler.

Guzlar ahâlînin iz‘âfı olub ahâlî her ne kadar müdâfâ-yı şedidede bulundular ise de Guz tâ‘ifesi galebe ve yirmi gün Musûl derûnunda katl ve nehbe devam ile etmedikleri fenâlık kalmadı. Maktûller zukaklarda kalub defn edecek meydanda

hiçbir kimse bulunmadı. Guzlar (146) maktûlleri takım takım sürüyüb çukur yerlere atı verdiler.

Musûl'dan ilticâ etmiş olan Karavâş bu cem'iyet-i 'azîme ve şedideye kolaylıkla müdafa'aya mümkün olamayacağını gördüğünden benî 'Ukayl'in cümlesini cem ve Dübeys bin Mezyed'in kabâ'ili dahi bunlara iltihâk ile kuvvetleri büyük bir ordu teşkil etmiş olduğu hâlde şu ordu Karavâş kumandasıyla Musûl'daki Guzlar üzerlerine yürüdüğünü Guzlar haber aldıklarında etraf ve civârında olan kabilelerinin hepsini toplayub sene-i mezkûre Ramazan'ın yirminci günü tarafeyn aralarında muhârebe-i 'azîme başlamasıyla vakt-i zuhûra kadar Guzlar galebe eyledi. 'Arablar her dürlü havfı derûnlarında izâle ile Guzlar üzerlerine dönüp besâletkârâne muhârebeye koyuldular. Guzlar şu Pazar başka pazarlara benzemediğini anladıklarından ve her ne kadar dayanmak istediler ise de pay-ı sebatlarına tezelzül geldiğinden 'Arablar Guzların tamamını mahvedecek dereceye getirip az bir miktar firâr ile kurtulabildi. Ol vakte değin her taraftan nehb ve cem' etmiş oldukları emvâl ve eşya ve hıyâm ve hayvanattan ellerinde her ne var ise cümlesini zapt ile beraber 'Arabların öldürdükleri Guzların hufrelere attıkları rû'us ve cenâzelerinden (147) başka olarak pek çoğu rû'us-i maktûaları sefinelerle Bağdâd'a gönderildi. Lakin Bağdâd'da bulunan Etrâk teşhîr etmeyüb rû'us-i mezbûreyi yolda ahz ile defn ettirdiler. Guzlar vatanlarından çıkalı ayak bastıkları bunca memâlikde galebe ile dehşetleri her tarafı doldurmuşken Karavâş'ın bu muzafferiyeti her tarafa şâyi' olmaktan nâş-i inzâr-ı umûmiyede pek büyük şan ve meşkûriyet kazandı. Guzların mevcûd-ı aslîlerinden sekizde biri ilticâ edebilüb mâ'adâsı muzmahil olmuştur.

(421) senesi Cemadiyelevvelisinde Tigrît sahibi Ebû Habîb Rafî Musûl'da iken Garîb bin Ma'an 'askerle Tigrît'i muhâsara ederek her ne kadar taleb-i emân oldular ise de kabûl etmedi. Keyfiyet Karavâş'ın mesmû'u oldukda Tigrît sahibi Rafîâyla beraber 'asker olub Garîb bin Ma'an üzerine hücum ve muhârebe ederek Garîb'i bozdular. Garîb münhezimen firâr ederken Karavâş tak'îb eyledi. Sonra Garîb'in beyân-ı mâzeret ve ricâsı üzerine beynlerinde musâlaha vûkû'buldu.

(432)'de Melikü'l-'Irâk (Celâlüddevle ile Karavâş (148) beynlerinde ihtilâf ve muhârebe tahaddüs edüb sonra sulh takarrür etdi.

(441) târîhinde Karavâş'la birâderi Ebû Kâmil beyninde ihtilâf ve muhârebe vukû' bulub bi'l-ahere akd-ı musâlaha eylediler.

(442) senesinde Karavâş karındaşı Zaimüddeve Ebû Kâmil'i kabz ve habs ile Musûl Hükûmetini zapt eyledi.

(Za'imüddeve Ebû Kâmil) sene-i mezkûrde birâderi hakkında irtikâb-ı gadr ile hükûmeti igtisab ve bir sene sonra vefât etmekle 'ammizâdesi Kureyş bin Bedrân Karavâş makamına i'âde etmek istedi ise de aralarında münâza'a zuhûr ettiğinden Karavâş yine mahbese i'âde ile Kureyş Musûl'da mesnednişîn-i hükûmet oldu.

(Kureyş bin Bedrân bin Mukalled) hükûmete çıktıkdan sonra birâderi Mukalledle bozuşub beynlerinde muhârebe vukû'uyla galebe eyledi.

Karavâş kal'a-ı Cerâhiye'de mahbûs olduğu hâlde (444) de vefât etmekle nâ'aşı celb ve Musûl'un cânib-i şarkıyesinde vakî' Til Tевbe'de defn eyledi. (149)

(448)'de Selçukî Sultân Tuğrul ile Kureyş beyninde ihtilâf vukû'una mebnî Sultân-ı müşârün-ileyh Musûl'u zabt ile karındaşı İbrahim Yinal'ı oraya vâlî ta'yîn eyledi ise de sonra Kureyş'in arz-ı itâ'at ve iltimâsı üzerine mütemellikâtı olan Musûl, Nusaybîn, Tigrît, Kavâna, Nehr-i Baytar, Hit, Enbâr, Bâdrunâ ve nehrü'l-Melik bilâdını yine Kureyş'e i'âde etdi. (449)

(450)'de Kureyş Halife-i 'Abbas ile bozuşmakla Musûl'da hâkim Musir nâmına hutbe kırâat etdirdi. Ve sonra yine barışub Halife-i 'Abbasi nâmına hutbeyi i'âde eyledi.

(453) târîhinde Kureyş vefât etmiştir.

(Şerefüddeve Ebû'l-Mükârem Müslim bin Kureyş) babasının vefâtında Nusaybîn cânibinde idi. Vefâtı haberini aldığında Musûl'a gelüb mesned-i hükûmete oturdu. (462)'de Kureyş Alb Arslan'ın hemşiresini tezevvüc etdi.

(477)'de halifeye 'isyân ederek Bağdâd'dan sevk olunan 'askere mukâvemet edemediğinden Diyârbekir'e firâr eyledi. Muahheren Tutuş bin Alb Arslan 'askerle Musûl'a gelüb Şerefüddeve yanına vardığından hükûmetinde ibkâ olundu. (150)

Sene-i merkûmede Fahrüdevle bin Cehir'in Diyârbekir'i istilâyâ çalıştığı vakit Diyârbekir sahibi Mansûr Şerefüddeve'den isti'âne ile Diyârbekir'i kendisine terk edeceğini vaad ettiği Benî Mervân el-Kürdî bahsinde yazılmıştı. Bu esnada Şerefüddeve 'askerle muâvenete kıyâm eylediğinde Melikşâh Selçukî tarafından Fahrüddeve'ye muâvenet için Emîr Artuk kumandasıyla sevk olunan 'askere karşı Şerefüddeve mağlûb ve münhezim olub Diyârbekir'e firâr eylediğinden Emîr Artuk'a külli yetlü hedaye it'âsıyla ruhsatını bi'l-istihsâl Rakka'ya getirdi.

Sultân Melikşâh Şerefüddeve'nin mahsûriyetini işitdikde esîr olacağına yakin hâsıl olmağla 'askerle Musûl'a gidub Musûl vilâyetini ümerâsına taksim etmiş olduğu hâlde Şerefüddeve mahsûriyetden kurtulub Rakka'ya gittikten sonra oradan Musûl'a 'azîmet eylediğinde Sultân memnûn olarak yine Musûl Hükûmeti Şerefüddeve'de kaldı.

(479)'da Şerefü'd-devle Müslim Antakya hâkimi Süleymân bin Kutalmış ile harb ederken maktûl oldu.

Şerefüddeveden sonra çok vakitden berü mahbûs (151) bulunan karındaşı İbrâhîm benî 'Ukayl muvâfakatıyla mahbesden ihrâc ve mesned-i hükûmete iclâs olunmuşdur. (İbrâhîm bin Kureyş) Müslim'in katlinden ve kendüsi mesnedneşîn-i hükûmet oldukdan sonra 'askerle Antakya'ya giderek Süleymân bin Kutalmış'ı iki ay müddet muhâsara etdi ise de bir iş görmediği cihetle 'avdet etdi.

Âmidü'l-'Irâk sene-i mezkûrede 'asker sevkiyle Enbâr beldesini benî 'Ukayl yedlerinden nez' eyledi.

Yine sene-i merkûmede Sultân Melikşâh Rahbe, Harrân, Surûc, Rakka, Habur bilâdını Şerefüddeve Müslim'in oğlu Muhammed'e iktâ ve hemşiresi Zeliha Hatun'u dahi Muhammed'e tezvîc ederek bilâd-ı mezkûrnin teslimine Emîr verdi ise de Muhammed bin el-Müşater Harrân'ı teslimden imtina' göstermekle Sultân müşârünileyh bi'l-icbâr Muhammed Bin Müslim'e teslim ettirdi.

İbrâhîm bin Kureyş (482) senesine kadar Musûl hükümdârlığında devam etmişken Sultân Melikşâh o târihte İbrâhîm'i muhasebe için ihzâr ve mukayyeden habs ile Fahrüddeve bin Cehir'i gönderüb beled-i medinesini 'ammesi Safiye

Hatun'a iktâ etmiş ve Safiye mukaddemâ Müslim bin Kureyş'in taht-ı nikâhında iken onun vefatından (152) sonra Müslim'in karındaşı İbrâhîm'in menkûhası olmuşdu. Melikşâh vefât etdikde hatun-ı müşârün-ileyha oğlu 'Ali bin Müslim'i alub Musûl'a gitdi. Ve Muhammed bin Müslim ile beynlerinde münâzâ tahaddüs eyledi. Binaen'aleyh 'Arabların bir kısmı Muhammed'e ve bir kısmı 'Alî'ye ittibâ ile aralarında muhârebe vukû' bulmakla 'Alî galebe ve Musûl'u da ibn Cehir'in yedinden ahz ve nez' ediverdi.

Melikşâh mukademce İbrâhîm bin Kureyş'i ihzâr ve habs etmiş olduğunu anfen beyân etmiş idik. Melikşâh vefât etdikten sonra Terken Hatun kesb-i istibdât ve İbrâhîm'i itlâk eylediğinden İbrâhîm sür'atle Musûl'a müteveccihen 'azîmet ve şehre takarrüb eylediğinde 'Ali bin Müslüm ile vâlidesinin muvâfakatleriyle Musûl memleketi ibrahîm'e i'âde olundu.

Bundan sonra Melikşâh'ın birâderi Tutuş 'Irâk'ı istilâ tamâ'ına düşerek Şam ümerası yanında tecemmu' eyledi ve Aksunkur'u sevk ile Nusaybîn'i ba'de'l istilâ hutbenin kendi ismine okunmasına Musûl hükümdârı İbrâhîm'e teklif edib İbrâhîm imtinâ' gösterdiğinden Tutuş Diyârbekir'i ve Azerbaycân'ı istilâ etdikten sonra Berkýaruk İle birâderzâdesi Melikşâh'a mukabil harben münhezim oldu. Ve oğlu ve halefi (153) hükûmeti Rıdvan Haleb'i zapt ve orada mahbes bulunan ümerâdan Kürboğa (Kurboğa)'yı itlâk eylediğinden Kürboğa giderek Harrân'ı istilâ eyledi. Ve bunu müte'âkıben Nusaybîn tarafında bulunan Muhammed bin Müslim bin Kureyş Turan bin Vehîb ve Ebû'l-Heycâ el-Kürdî'den istinsâr ile Kürboğa'ya mukabil müdâfa'a ya teşebbüs etmiş olduğu hâlde Kürboğa Nusaybîn cânibine 'azîmet ve Muhammed bin Müslim'i kabz ile o havâlîyi istilâ etdikten sonra Musûl'a teveccüh etdi. Musûl hâkimi 'Alî bin Müslimin gösterdiği mukâvemet üzerine Kürboğa belde medinesine giderek orada Muhammed bin Müslim garkan maktûl olduktan sonra yine Musûl'a 'avdet eyledi. 'Alî bin Müslim Cezîre-i ibn Ömer sahibi Çökermiş'den istimdâd etmesiyle Çökermiş muâvenet için 'askerle Musûl'a doğru hareket eyledikde Kürboğa karındaşı Tutunâş ile gönderdiği 'asker Çökermiş'i harben Cezîre-i ibn Ömer'e kaçırmış ve bunun üzerine Çökermüş mağlûben Kürboğa'nın itâ'atini kabûl etmiştir.

Kürboğa Musûl'u muhâsarada pek şiddet gösterdiğinden 'Alî bin Müslim Musûl'dan çıkub Hille'de Sadaka bin Mezyed'in yanına gitmekle Kürboğa Musûl'u dokuz ay muhâsara dan sonra (154) (489) senesinde zabt ve istilâ ederek Benî Müseyyeb Hükûmeti munkarız oldu. Benî Müseyyeb'in Musûl'da müddet-i hükûmetleri yüz dokuz senedir.

Musûl Bakiye-i Vekâyî (489-508)

Kürboğa sene-i mezkûrde Musûl'u istilâ ederek hüsn-i sîret ve idâre ile ahâlîyi memnun etmiştir.

(492) senesinde Frenkler Antakya'yı istilâ eylediğini Kürboğa işittikde 'askerle giderek ümerâ ile bi'l-ittifâk hayli muhârebelerde bulundu. Lakin sonra ümerâ ile beyhlerinde yüz gösteren ihtilâfdan ehl-i Salîb istifâde ve ba'zı mahalleri istilâ eylediler.

(493) senesinde Sultân Berkyaruk Mevdûd bin İsmâ'îl bin Yâkûtî nâm hâricî ile kıtâl için Kürboğa'yı Azerbaycân havâlsine me'mûr edüb Kürboğa ba'zı ümerâ ile gittikde Azerbaycân'ın ekser a'mâlini istilâ etdi ise de (495) senesi şehir-i zilkâdesinde havâlî-i mezkûrede vefât ve yanında bulunan ümerâdan Sunkurca 'azîmetle Musûl'u zabt etdi. (155)

Musûl ahâlîsi Kürboğa'nın vefâtını işiddiklerinde Kürboğa'nın Hasankeyfâ (Hasankeyf) de nâ'ibi bulunan Mûsâ Et-Türkman'ın hükûmetini arzu ederek Mûsâ'ya haber göndermişlerdi. Mûsâ 'askerle Musûl'a doğru hareket eylediğinde Sunkurca mukâvemete kıyâm eyledi ise de muvaffak olamadığından Mûsâ Et-Türkmânî (492) senesinde Musûl'u zapt eyledi ve Cezîret-i ibn Ömer sahibi Şemsüddeve Çökermiş kıyâm ile Mûsâ'nın a'mâlinden ma'dûd Nusaybîn'i istilâ eyledikten sonra 'askerle Musûl'u dahi Mûsâ yedinden nez'a müba'derat gösterdiğinde Mûsâ 'inde'l-müdafâ'a münhezim olmağla Şemsüddeve Musûl'u muhâsara ediverdi. Bunun üzerine Mûsâ âmâlinden Hasankeyf'i Diyârbekir'de bulunan Sökmen bin Artuk'a terk ile istiâne eylediğinde Sökmen 'askerle mu'âvenet için Musûl'a doğru hareket eyledi ise de Mûsâ'yı ba'zı etbâ'ı idâm ve Şemsüddeve

Musûl'u istilâ eylediğini istihbâr ettiğinden Hasankeyf'e 'azîmet ve orayı zabt etmiştir.

Şemsüddeve Çökermiş sene-i merkûmede Musûl'u zapt ettikten sonra Habur ve havâlîsinde ele getirüb Ekrâd ve Arâb kabâ'il-i dâ'ire-i itâ'at ine dâhil olmuşdu. (156)

Selçukî Sultân Berkyaruk Sultân Muhammed aralarında musâlâha mün'akid ve şu musâlâha hükmünce Musûl havâlîsi Sultân Muhammed'in memâliki dâ'iresine dâhil olub Sultân Muhammed (398) târîhinde Musûl'a gittiğinde Şemsüddeve Çökermiş imtinâ' gösterdi. Sultân-ı müşârûn-ileyh bi'l-muhâsara Musûl'u tazyîk eylediğinden ahâlînin istidâsıyla kendisine itâ'at etmek üzere Sultân Muhammed Şemsüddeve Çökermiş Musûl Hükûmetinde ibkâ eyledi.

(500) târîhinde Sultân Muhammed Musûl vilâyetini Hûzistân vâlîsi Çavlı Sekâver'e tevcîh eyledi. Şemsüddeve Çökermiş müdâfa'a içün 'askerle Erbil'e doğru giderek Çavlı ile muhârebe eyledikde münhezim ve kendisi ise o aralık felç 'illetine mübtelâ olduğundan Mahfe'ye tahmîl ile Musûl'a götürülür iken Çavlı'nın 'askeri tarafından ta'kîb ve der-dest edildi.

Çavlı şu galebeden sonra Musûl'a doğru yürüdükde ahâlî şehri teslîmde izhâr-ı muhâlefet ve Şemsüddeve Çökermiş'in Musûl'da bulunan oğlu Öznekin'i üzerlerine hükümdâr nasb etdiler. Öznekin hadisü's-sîn olduğundan pederinin mevâlîsinden Gârgalı umûr-ı vilâyeti idâreye başlayub Musûl'un (157) sûrunu ta'mîre ve etrafındaki hendeği tathîre kıyâm ile emri muhâfazaya itinâ' ve Kılıç Arslan'a mürâcaatla himâyesini istidâ' eyledi. Kılıç Arslan Nusaybîn havâlîsine azîmet ve oradan Musûl'a doğru hareket eyledikde o havâlîde bulunan Çavlı Sincâr tarafına çekildi. Kılıç Arslan sene-i mezkûr evâhîrinde Musûl'a vâsıl olub Şemsüddeve Çökermiş'in oğluna hil'ât iksâ ve hükûmetini ibkâ ile beraber Musûl'da Sultân Muhammed'in hutbesini kat' etdirüb halifeden sonra kendi ismine hutbe okutdurdu.

Kılıç Arslan o havâlîden çekildikde Çavlı etrafında bulunan ba'zı ümerâdan bi'l-isti'âne Musûl'u zapt etdi.

Kılıç Arslan bundan sonra oğlu Melikşâh'ı Musûl'a vâlî ta'yîn edüb 'askerle gönderdi ise de Çavlı galebe eylediğinden Musûl'da Kılıç Arslan'ın hutbesini kât' ve Sultân Muhammed nâmına hutbe kırâ'at ettirmişdir.

(501) senesinde Sultân Muhammed Selçukî Mevdûd bin Şittekin'i⁵² Musûl'da vâlî ta'yîn etti ise de Çavlı adem kabûl ve muhâlefet gösterdiğinden Sultân ba'zı ümerâ ile Mevdûd'u Musûl'a gönderib Çavlı mukâvemet izhârına kıyâm etmekle ümerâ-yı müşârün-ileyhin yanlarındaki 'askerle Musûl'u muhâsara (158) eylediler. Çavlı 'inde'l-muhasâra müdâfa'a olduğu şiddet üzerine zevcesini bin beşyüz nefer-i mukâtel ile Musûl'da bırâkub kendüsi tezyid-i kuvvet çaresini tedârik için bir takrîb ile Musûl'dan çıkıdı.

(502) senesi Muharreminde ba'zı hâmiler sûrun fûrcesinden dışarı çıkub Mevdûd'u ve 'askerini şehre idhâl eylediklerinden Çavlı'nın zevcesi yanında bulunan 'askerle kal'aya çekilüb tahâssun eyledi. Mezbûra sekiz gün kadar mukâvemete sebât göstermiş olduğu hâlde sonra bi'l-istimyân hurûc ve birâderi Yûsuf bin Porsuk'un yanına 'azîmet etmiş ve Musûl Mevdûd'un yed-i istilâsında kalmışdır.

(505) târihinde Sultân Muhammed ehl-i Salib ile li-ecli'l-muhârebe gitmesi için Musûl vâlîsi Mevdûd'a Emîr vermekle Mevdûd (505) ve (506) ve (507) senelerinde ümerâ-yı sâ'ire ile beraber Sûruc ve Ruhâ ve sâ'ire bilâd havâlîsinde ehl-i Salib ile muhârebeler ederek Dımaşk'a 'azîmet ettiğinde Cum'a günü cami'ide namâz kılarken Bâtınîye fedailerinden birisi hançerle Mevdûd'u urub şehîd eyledi.

Keyfiyet Sultân Muhammed'in mesmû' oldukda (508) senesinde Atabeg Emîr Aksunkur Porsuk'u Musûl vilâyeti (159) vâlîliğine ta'yîn etmiş ve o târîhten itibaren vilâyet-i mezkûr Emîr-i müşârün-ileyhin ve sonra evlâdının yedinde kalub Musûl'da Atabegân Hükûmeti teşekkül eylemiştir.

⁵² Târîhi kayıtlarda bu isim Mevdûd bin Altuntegin olarak geçmektedir.

Musûl'da Atabegân Hükûmeti (508-619)

Atabeg Emîr Aksunkur Musûl'a vâlî olduğunda Sincâr Emîr'i Temîr'in ve ümerâ-yı sâ'ire dahi beraber oldukları hâlde Cezîre-i ibn Ömer'e azîmet ve Emîr-i sâbık Mevdûd'un orada bulunan mütesellimi kasabayı Aksunkur'a teslîm etdi. Oradan Mârdîn havâlîsine geldikde Emîr İlgâzî oğlu Ayaz'ı 'askerle Aksunkur'a bi't-terfik gazâyâ gönderdi. Bu cemiyet on beş bin süvariden mürekkeb olduğu hâlde Emîr Aksunkur'la beraber (508) senesi Zilhiccesinde Urfa'ya vâsıl olub Urfa'da bulunan Efrenc tâ'ifesi bâb-ı muhârebeyi icma'ala vukû' bulan mukâtelede Aksunkur takımından yedi nefer-i müslimîni der-dest ve 'asâkir-i İslam'a karşı Urfa sûrunun üzerinde salb etdiler. Binaen 'ala zalik kîtâl-ı müşted olarak İslam 'askeri dahi Frenklerin a'yân ü asâkirinden çoğunu katl ve Efrenc yedinde bulunan Urfa ve Sûruc ve Sâmsâd havâlîlerinde çok yerleri tahrîb etmişlerdir. (160)

Emîr İlgâzî bi'z-zât muhârebeye gitmeyüb oğlu Ayaz'ı gönderdiği için Aksunkur hiddetlendiğinden İlgâzî ile cereyân eden ihtilâf ve muhârebeleri İlgâzî'ye bahsinde zikr olundu. Aksunkur Haleb'i ba'de'l-vüsûl Emîr Artuk'un hafîdi Süleymân yedinden Haleb'i ahz eyledi. Antakya ve bilâd-ı sâ'irecede ba'zı fûtûhâta muvaffak olub Musûl'a 'avdet ve daha hayli zamânlar istikmâl-ı asâyiş-i ahâlîye hidmet etmiş olduğu hâlde (520) senesi cuma namâzda iken Bâtınîye fedâilerinden birisinin hançer gadriyle şehîd oldu.

Aksunkur'dan sonra bir sene kadar oğlu 'İzzeddin Mes'ûd Musûl vâlîliğinde bulunup (521)'de vefât ve Aksunkur'un diğer oğlu 'Îmâdüddin Zengî Musûl Hükûmetini ihrâz eyledi.

('Îmâdüddin Zengî ibn Aksunkur) pederi zamânında Vâsıt ve Basra vâlîsi idi. Aksunkur vefât etdikten sonra Bağdâd şihneliğinde olduğu hâlde birâderi 'İzzeddin'in vefâtı üzerine Musûl vilâyeti a'mâl-ı merbûtâsıyla beraber 'uhdesine tevcîh olundu. Musûl Atabegânının istiklâli bunun zamânındadır.

'Îmâdüddîn (521) senesi şehir-i Ramazan'ın da Musûl'a (161) vâsıl olub idâre-i umûr-ı hükûmete başladı. Nasîrüddin'i kal'a dizdarı ve Selâhaddîn Muhammed'i Emîr-i hâcib ve Bahâ'üddin'i kadî'l-kudât ta'yîn eyledi. Musûlca olan

işleri yoluna koyduktan sonra Cezîre-i İbn Ömer'e giderek memâlik bir sakynin muhâlefetleri cihetiyle muhâsara ve muhârebe ile bi't-tazyîk beldeyi emân ile 'İmâdüddîn'e teslim eylediler.

Bundan sonra Nusaybîn'e, Sincâr'a, Habur'a, Harrân'a giderek oraları da zabt etdi. Şu târîhde Urfa ve Surûc ve Birecik vesâ'ir ba'zı nevâhî rü'esâ-yı Efrencden Joscelin yedinde idi. Bilâd ve nevâhi-yi mezkûrnin zabtına ihtimâm etmeği 'İmâdüddîn tasavvur etdi ise de o sırada muvaffak olamadı. Aksunkur'un eyyâm-ı hayatında Haleb'te ikâme etmiş olduğu oğlu Mes'ûd Aksunkur vefât etdikten sonra Musûl'a gidip Haleb'de Kubân nâmında birisini ve ba'dehu Kutluğ Ebe nâmında diğerini mütesellim ta'yîn eylemişti. Kutluğ Ebe Haleb'te mezâlim-i şedîde irtikâb - etdiğinden ahâlî müteneffir olarak 'umûmen benî Artuk'dan hâkim Seyik Bedreddin Süleymân Bin Abdulcabbâr'a itâ'at ve (521) senesi Şevvâlinin ikinci Salı gecesi bağteten ahâlî bi'l-hücûm Kutluğ Ebe ile ittibâ'ını muhâsara etdiler. Bu keyfiyet etrafa aksetdikde Münbiç sahibi Hasan ve Büzâ'a(162) vâlisi hüsn-i ıslâh-ı zâtü'l-beyn için Haleb'e 'azîmet eylediler. Lakin musâlaha mümkün olmayub Urfa ve Antakya'ya mutasarrıf olan Joscelin Efrenci Haleb'i zapta kıyâm eylemiş olduğu hâlde ahâlî etraf-ı şehri hendeklerle muhâfaza ve bizatihi müdâfa'a etmekte idiler.

Bu hâl sene-i mezkûre Zilhiccesinin nisfına kadar mümted olarak ol esnada Karakuş Hasan muvakkaten Halep vâliliğine bi't-ta'yîn beynlerinin ıslâhı zımmında Bedrüddevle ile Kutluğ Ebe'nin Musûl'a bi'l-celb araları bulundu ise de Kutluğ Ebe'nin Haleb'de ikame eylediği ibn Bedî' ahâlî tarafından suikaste müsâdif olacağını istimâ' ve Ca'ber kal'asına firâr etmişti.

Halep civârındaki Frenkler bu karışıklıktan bi'l-istifâde memleketi zapta kıyâm etmek üzere oldukları 'İmâdüddîn'e mesmû' olduğunda ibtidâ Halep işlerini yoluna koymayı başka işlere tercih ve binaen'aleyh Urfa ve Surûc taraflarında oyalanmayup 'azîmetle Haleb'i zabt etdi.

Hamâ 'İmaduddin'in pederi tarafından Emîr Karacan'a tevcih olunmuş olduğu hâlde o sırada hâkim-i Şâm Tuğtekin yedine geçmişti. 'İmâdüddîn (523) târîhinde Musûl'dan(163) Berru's-Şam'a giderken Fırat'ı ubûr etdikten sonra Efrencilerle vukû' bulan gazâsında Tuğtekin'den taleb-i muâvenet etdiğinden

Tuğtekin oğlu Sevinç'i Hama'ya göndermekle İmâdüddin Sevinç'i mukayyeden habs ve emvâl ve hiyâmını zabt ve yağma gibi mu'âmelât-ı gadriye gösterdi. Sevinçle beraber bulunan 'askeri ümerâsını dahi tevkîf ederek o aralık Hama 'askerden hâlî bulunduğundan giderek Hama'yı dâ'ire-i temelluğüne aldı. Mûte'âkıben Humûs'a gidüb orada hâkim bulunan Kırhân'ı da celb ve habs ile Humus'un kendüsine teslîmini teklîf eyledikde Kırhân muhâlefet edemedi ise de Humus'daki oğlu ve 'askeri 'adem-i muvafakatle mukâvemete başladılar. 'İmâdüddîn Humus'u zabtında 'âciz kalub Sevinç ile sâ'ir ümerâ-yı mahbesini bi'l-istishâb Musûl'a 'avdet etdi.

'İmâdüddin (523)'de 'askerle Musûl'dan Hısnu'l Esarib'e gidüb bi'l-muhârebe hısn-ı mezkûru Efrenclerinden ahz ve tahrîb eyledi.

(526)'da halife Müsterşidle İmâdüddin arasında muhâlefet hudûs etdiğinden 'İmâdüddin Hille hükümdârı Dübeys bin Sadaka'yı beraber alub 'askerle azîmet ve halife 'askeriyle 'Abbasîye'ye ve İmâdüddin Minâriye'ye nüzûl etdi. (164)

Recebin yirmi birinci günü Hısnû'l Beramike'de iltikâ-i tarafeyn vukû'ylâ İmâdüddin halîfenin mâiyetindeki 'askerin sağ tarafına çarpub hezimet virdi ise de halife 'askerinin bakiyesiyle ibtidâ Dübeys'in ve mûte'âkıben İmâdüddin'in 'askerini urub dağıtdı. Bu muhârebede İmâdüddin'in 'askeri çok zâyî'âtâ uğramışdır.

(526) târîhinde halife Müsterşid 'askerle Musûl'u muhâsara eyledi. 'İmâdüddin Musûl'dan çıküb Sincâr'a gitmişdi. Musûl'da asâkir-u zâhâir-i kâfiye mevcûd olduğundan muhâsara üç mâh uzanmışiken şehrin zapt olunduğu cihetle halife Bağdâd'a 'avdet eyledi.

(528)'de İmâdüddin Ekrâd-ı Hamîdiye yedlerinde bulunan 'Akra ve Şuş kal'alarıyla kılâ'-ı sâ'ireyi ve Hakkârî kılâ'ından Kehice ve Nûşi ve Cûlab ve Ferah ve Kevser ve Za'ferân ve Kavaşi ve Husûn-ı Mihraniye'den Serve kal'alarıyla Zevezan (Zozân)'ı zabt ve (529)'da Dımaşk hayli muhâsara ile 'akd-ı musâlâha etmişdir.

(530)'da Hama ve Haleb taraflarından bilâd-ı Efrenc 'asker sevkıyla külliyyetlü üsera ve ganâ'im alındı.

(530)'da Humus tarafına nüzûl ve muhâsara eyledi ise de (164) Humus sahibi Muineddin'in sebâtı cihetiyle zabt edemeyerek oradan hareket ve Efrenc yedlerinde bulunan Bâ'rin kal'asını muhâsara etdi. Muhâsara mümted olarak Efrenc müzâyekâ-i 'azîmeyeye uğradığından Bâ'rin kal'asıyla elli bin dinar 'Îmâdüddin'e vermek şartıyla kabûl musâlaha ve ibkâ-yı ta'ahhüd etdiler. Bâ'rin muhâsarasında Ma're ile Kefertâb'ı fethetmişidi.

(530) Muharreminde 'Îmâdüddin Hama'ya ve oradan Hısn-ı Mecdel'e giderek müte'âkıben bi'l-muhâsara Humûs'u zabt etdi. (533) senesi Zilhiccesinde Mu'ineddevle yedinde olan Ba'lbek'i muhâsara ve on dört mahalden mancınık vaz'ile bi't-tazyîk emân ile zabt eyledi.

(534)'de Dımaşk'ı muhâsara ve tazyîk etdi ise de alamadı. Giderek Kopçuk bin Alb Arslan yed'inde Şehr-i Zur'u aldı.

(537)'de Hakkâri kıla'ından Eşb kal'asını zabt ve tahrîb ile yerinde kendi nâmına nisbetle 'Îmadiye kal'asını binâ etdi.

(538)'de Diyârbekir mülhakâtından Tanza (Beşiri) ve Si'ird ve Hısn-ı Zülkarneyn (Ergani) ve Mârdîn bilâdında iken (166) eyâdî-yi Efrenc'e geçmiş olan Şıhtân kal'alarından Cumlin ve Mevzen ve Tel Müvezzer'i ve â'mal-i Furat'dan Âna'yı istîlâ eyledi.

(539)'de Seyf ile Urfa'yı ve Surûc'u ve Fırat'ın cânib-i şarkiyesinde bulunan mahalleri feth etdi. O sırada Birecik beldesini muhâsara ederek kuvvey-i karîbeye getirmiş iken Musûl'da ikame etmiş olduğu nâ'ibinin katl olunduğu haberi gelüb Urfa'ya 'azîmet ve Musûl'a sür'at-ı 'avdetini mucib olacak esbâba teşebbüs eyledikde Birecik ahâlîsi Frenklerden havfen beldelerini Mârdîn hâkimi Hüsâmeddîn'e terk ve i'tâ eylediler.

(537)'de benî 'Ukayl'den 'Alî bin Malik yedinde bulunan Ca'ber kal'asını muhâsara ve Fenk kal'asına sevk-i 'asker eyledi. Hasan el Ba'lbek'i ile Fenk sahibi Hüsâmeddevle el- Kürdetîye "sizi kim elimden kurtaracaktır" deyü haber gönderdikde Hüsâmeddevle "sizi Belek bin Behram elinden kim kurtardı ise beni de

‘İmâdüddîn’in elinden o kurtaracaktır” cevabını verdi.⁵³ Hasan ‘avdet etdi (167) ise de Hüsameddevle'nin cevabını tebliğ etmedi. ‘İmâdüddîn Zengî Ca‘ber kal’asını tazyîk ile meşgul iken seney-i mezkûr rebiülahirinin beşinci günü köleleri ‘İmâdüddîn’i katl etdiler. Nâ‘aşî Rakka’ya gönderilüb orada defnolundu.

İmâdüddîn Zengî begâyet cesûr ve bahâdır olub yedâyet hükûmetinde mülkünün her tarafı ‘udvân ve eşkıya ile memlu iken cümlesini seyf-i besâletle kâhr ve tedmir ve nice husun ve bilâd zaptıyla dâ‘ire-yi memâlikini tevsî‘ etmişdir.

İmâdüddîn’in vefâtında oğlu Nûreddîn hazır idi. Babasının hatemini parmağından ihraç ve ahz ile giderek Haleb’i zapt etdi. Diğer oğlu Seyfeddin İlgâzî Şehr-i Zûr’da iken pederinin vefâtı haberini aldığından Musûl’a ‘azîmetle mesned-nişîn-i hükûmet oldu.

(Seyfeddin İlgâzî bin ‘İmâdüddîn Zengî) cülûsundan vefâtına kadar evkatını Frenklerle cihad ve gazâyâ sarf ederek büyük büyük muzafferiyet ve muvaffakiyetlere nâ‘il oldu. (544) Cemadiyelahtesinde vefât edüb vezîr Cemaleddin ve emîr-i cüyûş Zeyniddin ‘Alî umûm-u asâkir ile bi‘l-ittifâk Kudbetddin Mevdûd bin İmâdüddîn Zengî’yi cülûs ettirdiler. (168)

(Kutbeddîn Mevdud bin ‘İmâdüddîn Zengî) pederinin vefâtında calis-i serir-i hükûmet olub adaletle hoşnûdî-yi ‘umûmiye mazhâr olmuşdur. Kendüsü sâlih ve mütedeyyin kesîru'l-hayrât idi. Cezîre-i ibn Ömer kurbunda vâki‘ ve nehr-i Dicle üzerinde memdûd kârgir köprü müşârün-ileyhin binagerdesidir. İş bu köprü şimdi harab olub ba‘zı kâ‘imeleri mevcûddur. Makam-ı mükrimedde vâki‘ mescid sayfi tecdid ve Mescid-i Arafat’ı tâ‘mir ile Nu‘mâniyeden Arafât’a kadar maî leziz icrâ ve Mekke-i Mükerrete etrafına bir sûr bina eyledi.

(559)’da vefât ederek vasiyeti üzere naaşî Medine-i Münevvere’ye nakil ile Ravza-ı mutahhara ‘Alâ Sachâ efdalu’n-Nâhiye’nin on beş zirâ kurbunda – ber-hayat iken bina etmiş olduğu ribatda-defn olundu. Rahmetilillahi ‘aleyh.

⁵³ Eserde geçen bu dipnot şöyledir : Beşyüz onsekiz târîhinde Belek bin Behram Hasan’ı Baalbek’de şiddetle muhasara ve tazyik etmiş ve muhasara ve muharebe esnasında bir ok isabetiyle Belek maktul ve Hasan halâs olmuşdu.

(Seyfeddin bin Kudbeddin Mevdûd) Babasından sonra Musûl'da sürîr-ı hükûmete oturdu. Bunun zamânında 'ammîsi Nûreddîn Mahmûd Musûl'u istilâya kıyâm ve muhâsara eyledi ise de muslihûn tavassıtıyla musâlaha etdiler.

Seyfeddin cülûsundan on bir sene sonra (576) da vefât etdi. Hayâtında Cezîrei ibn Öme'i oğlu Sencer Şâh'a vermişdir.(169)

(İzzeddin Mes'ûd bin Kutbeddin Mevdûd) birâderi Seyfeddin'in vefâtında cânîşini oldu.

(578)'de Sultân Selâhaddîn Yusuf Musûl'u muhâsara ederek 'İzzeddin Mes'ûd vâlidesini vesâ'ir ba'zı zevatı Sultân müşârûn-ileyh bi'l-irsâl Musûl'dan vâz gelmesini iltimas eyledi. Sultân Selâhaddîn iltimasını kabûl etdi ise de şu kabûlu ümerâsı takbih etdiklerinden tekrar muhâsara ve tazyîk idüb o sırada Ahlat sahib-i Şâhrûh'un haber-i vefatını aldığından Musûl'dan Ahlat'a giderek orayı zapt eyledikten sonra def'a-i sâlise olarak Musûl'u muhâsaraya kıyâm etmiş olduğu hâlde yanına resûl irsâliyle hutbe ve sikkede nâmı zikr olunmak ve Şehr-i Zur â'mâliyle ba'zı mahaller kendüye terk ve teslîm edilmek üzere taleb-i sulh olduğundan bu şart ile beynlerinde musâlaha mün'akıd oldu.

(589)'da Sultân Selâhaddîn'in vefâtı vuku' bulduğundan 'İzzeddin Mes'ûd birâderi bulunan Sincâr hâkimi İmâdüddin bin Kutbeddin ile bi'l-muhârebe Sincâr'a ve oradan birlikte Harrân'a giderek Sultân Selâhaddîn'in memâlikine taarruz etmeye kıyâm eyledi ise de Harrân'da hastalanub 'askeri 'İmâdüddîn'in yanında terk ve kendisi Musûl'a 'avdetle (170) sene-i mezkûr şa'bânının yirmi yedinci günü vefât etdi.

(Nûreddîn Arslanşâh bin 'İzzeddîn Mes'ûd) babasından sonra Musûl hükûmetinde müstekar oldu.

(594)'de Nusaybîn'e giderek ammizâdesi Kutbeddin Muhammed yedindeki Nusaybîn'i aldığından Kutbeddin Melikü'l-Âdil'den istimdâd ve Melikü'l-Âdil 'askerle bilâd-ı Cezîre'ye 'azîmet eylediğinde Nûreddîn Arslanşâh'a Nusaybîn'i terk ile Musûl'a 'avdet idüb Kutbeddin yine Nusaybîn'i zabt etdi.

(595)'de Mârdîn kal'asını muhâsara etmekte olan Melik el-Kâmil ile Arslan Şâh'ın muhâsarası İlgâzî'ye bahsinde zikr olundu.

(600) târîhinde Sincâr hâkimi Kutbeddîn memâlikinde Melikü'l-Âdil nâmına hutbe okunmasını emr etdiğinden bu keyfiyet ArslanŞâh'ın gücüne gittiği cihetle Kutbeddîn'in bilâdından Nusaybîn'i zabt etdi. Kutbeddîn Melik el-Eşref bin Melikü'l-Âdil'den isti'âne ederek Meyyâfârikîn hâkimi Melik el Vahid dahi bi'l-ittifâk Arslanşâh üzerine yürüyüp Bûşreh karyesinde birbirlerini karşıladılar. 'Înde'l-muhârebe Nûreddîn münhezimen Musûl'a firar ve Nusaybîn Kudbeddîn yedinde istikrâr eyledi. (171)

(607) senesi Recebi'nin ahirinde Nûreddîn Arslanşâh vefât ederek yerine oğlu 'İzzeddin Mes'ûd kâ'im oldu.

(Melik el-Kâhir 'İzzeddîn Mes'ûd bin Nûreddîn Arslanşâh) Cûlûsuyla beraber tedbir-i umûr-ı memleket babasının memlûki Bedreddin Lü'lü'nün yed-i ihtiyârına ma'ruz olub birâderi 'Îmâdüddin 'Akra ve Şûş kal'alarını yed-i istilâya aldı.

Melik el-Kahir (615) senesi Rebiülevveli'nin yirmi yedinci günü vefât etmiştir. Vefâtında terk eylediği iki oğlunun büyüğü Arslanşâh nâmında ve on yaşında olub hayatında mülkünü bu çocuğa vasiyet etmişti. Bedreddin Lü'lü Arslanşâh'ı Melik al Kahir'in makamına oturdub hükûmeti kendisi idâre eyledi.

(616)'da Arslanşâh vefât etmekle birâderi olub üç yaşında bulunan Nasırüddîn Musûl hükümdârlığına kabûl olundu ise de (619)'da vefât ederek Bedreddin Lü'lü kabûl-ı âmme ile Musûl Hükûmetine nâ'il ve Atabegân Musûl Hükûmeti munkarız oldu.

Atebegân Musûl'da müddet-i hükûmetleri Aksunkur'un (172) vâilîliğinden i'tibaren yüz on bir ve 'Îmâdüddîn Zengî'nin istiklâlinden itibaren doksan sekiz senedir.

Atebegân'dan sonra Musûl Vekâyî (619-699)

Bedreddin Lü'lü Nasırrüddîn'i Musûl hükûmetine nasb ettiği esnada Nasırrüddîn'in hadâset sini cihetiyle 'ammisi 'Îmâdüddîn ve Erbil sahibi Muzaffereddin Musûl hükûmetine tama' ederek her birisi bir cihetten Musûl nevâhisine 'asker sevk eylemiştir. Bedreddin Lü'lü Melikü'l-Eşref ibn Melikü'l-'Âdil'in dâ'ire-i himâyetine duhûla mecbûr olub melik-i müşârün-ileyhin mu'âvenetiyle mu'ârrazlarının tecâvüzlerinden tahlîs-i giribân eyledi. Bu vak'a altı yüz on altı târîhinde idi.

Musûl'a on iki fersâh mesâfede vâki' olub 'Îmâdüddîn Zengî bin Nûreddîn Arslanşâh'ın yed-i zabtında bulunan Sûs ve 'Akra kal'aları Bedreddin Lü'lü cânibinden istilâ olundu (619).

(621) senesinde Erbil sahibi Muzaffereddin Gökbörü Musûl'u istilâ için 'askerle gelip taht-ı muhâsaraya (173) aldı ise de birâderinin yedinde bulunan Ahlat'ı istilâ eylediği ve Musûl Melik el-Eşref'in himâyesinde bulunduğu cihetle Muzaffereddin muhâsarayı ilgâ ve Erbil'e 'avdet eyledi.

Âmidiye kal'ası mukaddemce 'Îmâdüddîn Zengî ibn Arslanşâh tarafından istilâ olunmuşken sonra Bedreddin Lü'lü 'Îmâdüddîn yedinden nez' etmişti. Âmidiye ahâlîsi (622) târîhinde Lü'lü'nun oradaki me'mûrlarını tard ile isyân eylediklerinden Lü'lü 'askerle giderek bi't-tekrâr istilâ etdi.

(629) senesinde Tatarlar Diyârbekir havâlîsinde tecâvüz ile halkı ızrâr etdikten sonra bilâd-ı Cezîre'yi ızrâr ede ede Musûl havâlîsine gittiklerinde Erbil sahibi Muzaffereddin ile Bedreddin Lü'lü bi'l-ittifâk müdâfa'a eylediklerinden Tatarlar Azerbaycân taraflarına çekildiler.

(637) senesinde Bedreddin Lü'lü Melik el-Cevad Yunus bin Melik el-Mevdûd ibnü'l-Melikü'l-'Âdil yedinde Sincâr'ı ahz ve (644) senesinde Nusaybîn'i Hârezimler'in eyâdî-yi istilâlarından nez' etdi.

(648) târîhinde Melikûnnasır ile Bedreddin Lü'lü (174) meyanlarında muhârebe vuku'yla Bedreddin Lü'lü münhezim olduğundan Melikûnnasır Nusaybîn ve Dârâ'yı istilâ etmiştir.

(656) senesinde Hülâgu Bağdâd'ı istilâ ile Cezîre havâlisine açıldıkda Bedreddin Lü'lü Hülâgû'nun itâ'at ini kabûl ettiğinden hükûmeti yedinde ibkâ olunmuşdu.

(657)'de Bedreddin Lü'lü vefât edub oğlu Melik es-Sâlih Musûl Hükûmetini zapt etti.

Hülâgû bir müddet Musûl'u Melik es-Salih yedinde ibkâ eyledi ise de Diyârbekir mebhasında beyân olunduğu üzere (663) senesinde Diyârbekir ve Diyar-ı Rebia ve Musûl bilâdını (İklim-i Diyârbekir) nâmıyla bir emâret ittihâz ve gerisi Musûl olmak üzere şu emârete Emîr Turan'ı ta'yîn etmiş ve ondan sonra Musûl havâlisi benî Hülâgû hükûmetinin mülhakâtından madûd omuştur.

ALTINCI MEBHAS

(BİLÂD-I CEZİRE'DEN CEZİRE-İ İBN ÖMER VE SİNCÂR'DA HÜKÛMET EDEN ATÂBEKÂN BEYÂNINDADIR)

Cezîre-i ibn Ömer kasabası Mârdîn ve Musûl'un vasıtında (174) bir kasaba olub Yakût'un Mu'cemü'l-Buldân'daki ifadesine nazaran kasaba-yı mezkûre-yi Hasan bin Ömer bin el-Hattab el-Tağlebi hicretin (250) senesinde bina etmiş ve ibn Halikân kasaba-yı mezkûrenin bânisi Emîrû'l-'Irâkeyn Yusuf bin Ömer el Sekûfî olduğunu göstermiş ise de Ebû'l-Fidâ'da ve sâ'ir ba'zı târîhlerde kasaba-yı mezkûrenin bânisi â'mâl-i Musûl'dan Berka'îdli 'Abdülaziz bin Ömer nâmında bir zât olduğunu tasrîh etmişlerdir. Sâhîhi budur.

Kasaba-yı mezkûreyi 'Abdülaziz bin Ömer el-Berka'îdi (176) (600) târîhlerinde ve sâhil-i Dicle'de binâ edub etrâfında bir sûr olduğu hâlde sonraları şu sûrun çoğu yerleri harâb olmuş ve kasaba dahi eski ma'mûriyetinde kalmayub bir büyükçe köy derecesine tenezzül etmiştir.

Hîn-i binasından benî Mervân el-Kürdî Hükûmeti zamânına kadar Musûl a'mâlinden mâ'dûd idi. Sonra benî Mervân Hükûmeti istilâ ederek hükûmet-i mezkûrenin inkırâzında İbn Cehir ve ba'dehu Samsüddeve Çökürmüş istilâ etmiş olduğu hâlde Musûl'u Atabegân Hükûmetinin istilâsında onların memâlikinden ma'dûd olmuş idi.

Atebegân Musûl'dan Seyfeddin Gazî bin Mevdûd hayatında Cezîre-i ibn Ömer'i oğlu Sencer Şâh'a vasiyet etmiş (176) ve (576) târîhinde Seyfeddin vefât etmekle Sencer Şâh kasaba-yı mezkûreyi kura-yı merbûtasıyla beraber zapt eylemiş idi.

Sultân Selâhaddîn Yusuf (586) târîhinde Cezîre havâlisine 'azîmetinde Sencer Şâh Sultân müşârûn-ileyhin itâ'atini kabûl ederek ehl-i Salib muhârebelerinde a'mâlinden 'asker cem'iyle Sultân Selâhaddîn'e mu'âvenetlerde bulundu.

Sencer Şâh hulkan zulm ve isâ'etle muttasıf olduğundan bi'l-ahare reayası ve 'askeri ve hatta evlâd ü 'ıyâli bile kendüsinden nefret edub oğullarından Mahmûd ve Mevdûd'u Zevezân bilâdından Ferah kal'asına teb'id etmiş diğer oğlu Gazî'yi bir mahuf hanede haps ve me'kûlâtından bir dereceye kadar men' eylemiş idi. Mezkûr hane ise kemâl-ı ızdırâba menşe' bulunduğu Gazî bir takrîb ile çıkub kasaba derûnunda ihtifâ ve Musûl hükümdârı Nûreddîn'den istimdâd eyledi.

Gazî pek muzdarib olmağla bir gece babasının hanesinin derûnuna girub bir tarafta ihtifa ve fırsat düşürüb Sencer Şâh'ı i'dâm etmişdir. Erkân ü ahâlî Gazî'nin bu cinayetini tâkbih ile Sencer Şâh'n oğlu Mahmûd'a bî'at ve Gazî'yi tutub katl eylediler (605).

(Mu'izzeddin Mahmûd bin Sencer Şâh) Ferah kal'asından (177) Cezîre-i ibn Ömer'e geldiğinde pederinin idâmı için Gazî'ye muâvenet eden cariyeleri Dicle'ye gark ile öldürdü.

Mu'izzeddin sonra Cezîre-i ibn Ömer havâlîsi Musûl a'mâlinden ma'dûd olmuştur.

Sincâr havâlisi Musûl bilâdınının fethinden berü Musûl a'mâlinden ma'dûd idi. Musûl hükümdârı Seyfeddîn Gazî babasından sonra Musûl hükümdârı olduğunda Halep hâkimi Nûreddîn Mahmûd'un icbârıyla Sincâr nevâhiyesi Seyfeddîn'in birâderi 'Îmâdüddîn bin Kutbeddîn Mevdûd'a temellük eyledi (566).

'Îmâdüddîn (594) senesine kadar Sincâr'da hükûmet ve o târîhte 'azm-ı dâr-ı ahret etmekle yerine oğlu Kutbeddîn oturdu.

(596)'da Musûl hâkimi Nûreddîn Arslanşâh Kutbeddîn'in a'mâlinden Tel'âfer'i zabt eylemiş olduğu hâlde beynlerinde musâlaha vuku' bulduğundan yine Kutbeddîn'e i'âde eyledi.

(605) târîhinde Nûreddîn Arslan Şâh ile Melikü'l-'Âdil arasında karâbet-ı sıhriyye mün'akid olduğundan Melik (178) ü'l-'Âdil Sincâr â'malinden Nusaybîn ve Habur'u Kutbeddîn yedinden nez' ile Nûreddîn'e vermiştir.

Sincâr hâkimi Kutbeddîn (616) senesi şehr-i Saferinde vefât etmekle oğlu 'Îmâdüddîn Şâhinşâh yerine oturdu ise de çend mâh hükûmet ve Tel'âfer'e 'azîmet eyledikde karındaşı Ömer'in mübâşeretle bir cemâat üzerine hücum ve 'Îmâdüddîn'i katl eylediklerinden Ömer Sincâr'ı istilâ eyledi. Lakin zamânı mümted olmamakla (617) târîhinde Melikü'l-Eşref Sincâr'ı istilâ ve Musûl hâkimi Bedreddin Lü'lü'ya i'tâ etimekle Sincâr Atebeka'nın hükûmeti de munkarız oldu

YEDİNCİ MEBHAS

(CEZÎRE-İ MA-BEYİNÜ'N-NEHREYN BİLÂDINDAN URFÂ'NIN VEKAYÎ'İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)

Urfa şehrinin nâm-ı kadîmi (Gelirhava)'dır. Eski Yunaniler Urfa'ya Edes ve 'Arablar Ruhâ derler idi. Cezîre-i mabeynü'n-nehreyn medâyininden ve bilâd-ı Diyârbekir'dendir. Halîlurrahman nehri deyü meşhûr olan su Urfa kal'asının derinundan akarak 'Ayn-ı Zelihâ suyuyla birleştikten sonra Birke-i İbrâhîm (179) deyü ma'rûf bir havuza dökülür. Şu iki suyun mültekasına Mecmu'u'l- bahreyn derler. Urfa'nın bahçeleri bu sularla sakî olunur.

Kal‘a-yı mezkûrenin bir burcu üzerinde taştan yapılmış iki uzun kâime harabesi var. Urfa’nın havası latif ve bahçeleri güzel ve meyveleri nefistir. Urfa nârî meşhûrdur. Ahâlîsi garib-i dost, mükrim, misafirperverdirler.

Urfa şehri hicretin (16)’ncı senesinde ‘İyâz bin Ganem hazretleri ma‘rifetiyle sulhen feth olunduğu mebhas-ı mahsûsunda beyân olunmuştur.

Urfa bilâd-ı İslamiyeden ma‘dûd olduktan sonra Cezîre vilâyet-i a‘mâlinden idi. Hilâfet-i Farûkiyede ve ondan sonraları Cezîre’ye ta‘yîn olunan vâlîler Urfa’nın da vâlîleri olub isimleri Cezîre mebhasında zikir ve beyân olundu.

Benî Hamdân’ın inkırâzından evvel Urfa ve havâlîsi benî Hamdan hükûmetinin Musûl şu‘besi yedlerinde iken hükûmet-i mezkûr munkarız olduktan sonra benî Nümeyr kabilesi rûesâsından ‘Utayr’ın yed-i temellûküne geçmişti. Ve ‘Utayr bed ahlâk ve şerir bir kimse olub kendüsi idâre-i umûrda yeseyyüb mu‘tâd (180) olduğundan umûr-ı hükûmeti nâ’ibi Ahmed nâmında bir zatın yed-i idâresine vermişti. ‘Utayr ‘umûmun nazarında menfûr ve bilâkis nâ’ib Ahmed cümleinin yanında memdûh ve meşkûr olduğu hâlde ‘Utayr hasedinden naşî (416) târîhinde nâ’ibi münâsebetsiz bir sûretle mu’aheze ve katl eyledi.

Bu muameleden ‘umûm-ı ahâlî te’essûf ve ‘Utâyır hakkında izhâr-ı gazâb eylediklerinden Urfa’yı zapt etmek için Diyârbekir hâkimi Nâsîrüddevle bin Mervân ile muhârebeye başladılar. Nâsîrüddevle sene-i mezkûrede ashâbından Zenk nâmında birisini Urfa’ya mütesellim ta‘yîn ve irsâl etdi. Ahâlî ‘Utayr’ı tard eylediler.

‘Utayr Haleb hâkimi Sâlih bin Mirdas’dan istişfâ Sâlih yine memleketin ‘Utayr’a i‘tâsını Nâsîrüddevle’den rica ettiğinden Nâsîrüddevle umûr-ı hükûmet kendi nâ’ibi tarafından idâre olunmak üzere Urfa’yı ‘Utayr’a i‘âde eyledi.

‘Utayr Urfa’ya ‘avdet etdikden sonra Nâsîrüddevle’nin nâ’ibi Zenk bir ziyafet tertib ve maktûl olan nâ’ibi sâbık Ahmed’in oğlunu hafıyyen celb edüb ‘Utayr ziyâfetgâhdan çıktıktan sonra katl etmesine dair ba‘zı ta‘limât verdi. (181) Ve o dahi aldığı ta‘limât vecihle ‘Utayr’ı öldürdü. ‘Utayr’ın mensup olduğu benî Nümeyr kabilesi bunu işitdiklerinde silahlanub Zenk’i Urfa’dan çıkarmak üzere hücum etdiler. Zenk ‘asker cem‘iyle müdafâyâ kıyâm etdi ise de muhârebede maktûl oldu.

Bundan sonra Sâlih bin Mirdâs Urfa'nın İbn 'Utayr ile benî Nümeyr'den ibn Şib'le i'tâsını rica ettiğinden Nâsırüddeve kabûl ve teslîm etmiştir.

İbn 'Utayr (422) târîhinde kendi hissesini yirmi bin altun bedel ile Rûm imparatoru Evromanus'a (Ormanus'a) sattığından Rûm 'askeri Urfa'ya duhûl ve ibn Şibli'yi tard etdiler. Urfa'da bulunan ehl-i İslâm haklarında Rûmların göstermedikleri ezâ ve hakaret kalmadığı gibi cevâmî ve mescidi dahi tahrîb etmeleri üzerine Diyârbekir hâkimi Nâsırüddeve'nin sevk eylediği 'asker Urfa'yı muhâsara ve zapt etmekle Rûmlar yercilere şehirdeki Hristiyan kiliselere tahassun ve iltica eyledikten sonra Rûmlar on bin neferden mürekkep bir kuvvet-i 'askeriye irsâliyle Nâsırüddeve'nin 'askerini bozdular. Harrân vâlîsi İbn Sâbık Vessâb Nümeyri tavassutuyla Nâsırüddeve ve Rûmlar meyanelerinde musâlâha vuku' buldu. Ve Urfa bu musâlâha üzerine Rûmların yedlerinde kaldı. (182)

(427) târîhinde Harrân vâlîsi ibn Vessâb ile ibn 'Utayr cem'etdikleri 'askeri Diyârbekir'den i'âne olunan 'askerle birleştireb hücum ve Rûmları bi'l-muhâsara anveten Suevda'yı fethetdikten sonra giderek Urfa'yı muhâsara etdiler. Urfa'ya zâd ve zahire gelecek yollar mesdûd oldu. Urfa'da buğdayın bin beş yüz dirhemden ibâret olan bir mükûkî bir dinar'a fırladı. Urfa patriği yolunu bulup gizlice muhâsaradan hurûc ve Rûm imparatorlarının yanına 'azîmetle i'âne edilen 'askeri bi'l-istishâb 'avdet ettiğinde asâkir-i İslâmiye münasip mevkilerde kemîn ittihaz etdiklerinden bağteten Rûm 'askerine hücum ve çoğunu katl edub bakiyyetü's-süyûfu esîr etdiler. Patrik de esîrler içinde idi. Patriği vesâ'ir üserâyı öldüreceklerini yüksek ses ile tebliğ eylediklerinden ahâlî Urfa'yı teslîm eylediler ise de şehirdeki Rûmlar kal'aya kapandılar. Asâkir-i Müslimîn şiddetle muhâsaraya devam ederek ibn Vessâb Rûmların ru'es-i maktûalarından yüz elli deve yükü Diyârbekir'e gönderdi. Etrafta bulunan Rûmlar Hasan bin Cerrah (183) Et-Tâi' ile birleşüb Arab ve Rûmlardan beş bin süvariden mürekkep bir fırka teşkil ve Urfa'daki Rûmlara mâlunet ekmek üzere giderek onlar müzâyekeden tahallüs eylediler. Rûmlar Urfa'dan çıkub Harrân'a hücum eylediklerinden ahâlî mukâbeleye başladığını ibn Vessâb bir karyede iken haber aldığıında yetişip harben Rûmların ekserisini öldürdü. Bakiyyetü's-süyûf Urfa'ya çekildiler.

(463)'de Selçukî Sultân Albarslan Urfa'yı muhâsara etdi. Lakin zapta muvaffak olamadı. (475)'de Musûl hâkimi Şerefudevle Urfa'ya hücum etdi ise de Urfa'da kat' olunan sikkelere Şerefuddevle'nin ismi de nakş olunmak üzere kabûl-u musâlâha eylediler. (479)'da Selçukî Sultân Melikşâh Urfa'yı bi'l-muhâsara Urfa hâkimi Bozan kendüye itâ'at etmek üzere musâlaha eyledi. (486)'da sahib-i Şam Tacü'd-devle Tutuş Bozan kendüye mutî olmak ve Urfa ve mülhakâtı cevâmidinde hutbe nâmına okunmak üzere sulhü kabûl eyledi.

(487)'de Tutuş Azerbaycân'da münhezim olub Haleb'e 'avdet eylediğinde Musûl vâlisi Aksunkur Urfa hâkimi Bozan ile ittifâk ve Sultân Berkyaruk dahi bunlara imdâd (184) için Kürboğa'yı irsâl idüb iş bu müttefikin Haleb'e doğru giderken Tutuş 'askerle bilmukâbele nehri Seb'in yanında telâkî-ı tarafeyn vuku' bulmağla bi'l-muharebe müttefikeyn münhezim oldular. Aksunkur esîr olub Kürboğa ve Bozan birlikte harbe devam ve Tutuş ikisini de esîr etdikden sonra Urfa'ya adam irsâli ile şehrin kendisine teslimine dair vuku bulan teklîfini kabûl etmediklerinden Bozan'ın başını kesüb göndermekle ahâli-yi Urfa'yı Tutuş'a teslim eylediler.

(494)'de Efrenç tâ'ifesinin Şam ve Antakya taraflarındaki tecâvüzatları sırasında Urfa'yı zapt için ahâlîsi ile cereyân eden muhârebeleri üzerine Urfa ahâlîsinin ol vakit çoğu Hristiyan bulunmaktan nâşî cümlesi Efrenclere muvafakat göstermekle Efrenç rü'esâsından Joscelin târîh-i mezkûrde Urfa'yı zabt eyledi. Mütâ'âkıben Joscelin vefât edub Koms Baudoin Urfa'ya mutasarrıf oldu.

(497)'de Mârdîn hâkimi Sökmen bin Artuk ile Musûl hâkimi Şemsüddevle Çökermiş Habur'da birleşub bi'l-ittifâk oradan gazâ için Efrençler üzerlerine gittiler. Nehrü'l-Belhi üzerinde iltikâ-i tarafeyn vuku'ylâ İslam asâkir-i inhizâm gösterdi. Frenkler iki fersah kadar tâ'kib etdikden (185) sonra Sökmen ve Şemsüddevle yüzlerini geriye çevirub Efrencleri târ-mâr etdiler. Münhezimen Efrenç içinde bulunan Urfa mutasarrıfı Koms Baudoin esîr olduğundan Sökmenin çadırında haps edildi. Bu aralık Şemsüddevle ve Sökmen'in 'askerleri beyninde ganâimden dolayı münazaa tahdis etmekle Şemsüddevle'nin 'askeri bağteten hücum idüb Koms'u çadırından aldılar. Sökmen Mârdîn'e 'avdet eyledi. Şemsüddevle Koms yanında olduğu hâlde giderek Urfa'yı muhâsara ve on beş gün devam etmişken zabt

edemediğinden Musûl'a 'avdet ve Koms'u beraber götürüp Musûl'da habs etdi. Ve Koms'un esaretinden sonra Urfa'yı Antakya mutasarrıfı Tangri zabt eyledi.

Şemsüddeve'den sonra Musûl hâkimi bulunan Çavlı (502) târîhinde ba'zı mertebe fidye-yi necât vermek ve Efrenciler yedlerindeki üserâ-yı müsellimini ıtlâk ve 'ind'el-icâb 'askerle kendisine mu'âvenet etmek üzere taahhûdata rabt edub şu taahhûdata rehin olduktan sonra bırâkulmak için Koms'u Ca'ber kal'ası muhâfazasında bulunan Sâlim bin Mâlik'e irsâl etdi. Efrancelerin fersân ve şecâanından Tilbaşar mutasarrıfı ve Koms'un halazâdesi olub vukû'-ı sabıkada esîr olmuşken (186) yirmi bin altun fidye-yi necât i'tâsıyla kurtulmuş olan Joselin Ca'ber'e gitdikde nefsinin terhîn etdikten sonra Koms salıverildi. Ve Çavlı Ca'ber'e gittiğinde Joscelin'in ve Koms'un kayın birâderlerini rehin alıp Joscelin'i dahi ıtlâk etdi.

Joscelin bırağıldıktan sonra Münbic'e ve Koms Antakya'ya gidip Tangri kendisine otuz üç bin dinâr ve ba'zı esliha ve elbise ve esb gibi şeyler verdi ise de Koms Urfa'nın reddini de talep etdiğinden Tangri muvâfakat göstermedi. Koms oradan Tilbaşar'a gidüb Joscelin dahi yanına gelmek ile Urfa'nın zaptı tedbirini müzâkereye başladılar. İşleri kuvvet bulmazdan evvel Tangri 'askerle üzerlerine hücum eyledi. Ve beynlerinde muhârebe vukû' buldu ise de iş bir gûne fısâl kabûl etmeksizin Tangri çekilip gitdi.

Koms sevâd Haleb'de bulunduğu yüz altmış nefer üserâ-yı müslimîni iksâ ve taltîf ile Çavlı'ya gönderdikten sonra Joselin ile birlikte Tangri'nin mutasarrıf olduğu yerlere sarkıntılık eylediler. Tarafeynin her birisi bir taraftan istiâne ile teksir-i cem'iyet ederek Urfa için muhârebe-i şedîdeye başlayacakları sırada patrikleri beyinlerine tavassut etmekle (187) sene-i mezkûr saferinin dokuzuncu günü sulhen Urfa Koms'a i'ade olundu.

Koms Urfa'da bulunan üserâ-yı müslimîn hepsini ıtlâk eyledi.

Sene-i mezkûrde Koms ile Antakya mutasarrıfı Tangri arasında husumet vukû' bulup Çavlı Koms'a mu'âvenet etmiş ve Tangri münhezim olmuşdur.

(508)'de Urfa vesâ'ir bilâd-ı Cezîre'de şiddetli hareket-i arz vukû bulup çoğu ebniye harâb ve nüfus-ı kesîre telef oldu.

(512)'de Kudüs kralı Baudoin vefât idüb vefâtında yerine Urfa mutasarrıfı Koms Baudoin tavsiye edildiğinden vasiyeti üzere Koms Kudüs'de mesnednişin-i hükûmet olub Urfa'ya yukarıda mezkûru'l-ism Tilbâşer tasarrufu Joscelin'i ta'yîn eyledi.

(515)'de Belek bin Behrâm bin Artuk Urfa'yı muhâsara ederek muhâsara hayli müddet uzadı ise de alınamadı. O aralık Joscelin kiliseye gittiğini işittiğinden Belek dört yüz atlı ile üzerine hücum ve yanındaki frenkleri katl ile Joscelin'i ve halazâdesi Kalyâm (Guillaume)'ı esîr etdi. Joscelin (188) halası için her türlü fidye-i necât va'ad eyledi. Belek Urfa'yı almadıkça bırâkmayacağı cevâbını verdi. Joscelin ve Kalyâm (Guillaume) Harbut'a gönderilüb orada hapsedildi.

Belek (518)'de ba'zı memâlikin fethiyle meşgûl iken Harbut kal'asını bağteten Frenkler istilâ etmekle o sırada Joscelin ve Kalyâm (Guillaume) mahbesden çıküb Urfa'ya gittiler.

(539)'da Musûl hâkimi İmâdüddîn Zengî Urfa'yı Joscelin'in yedinden ahz etdi.

(541)'de 'İmâdüddîn Zengî vefât etdiğinden Joscelin Urfa'yı muhâsara ederek kal'ada bulunan müslümân müdâfa'a bulundular. Halep hâkimi Nûreddîn Mahmûd bin İmâdüddîn Zengî 'askerle yetişmekle Joscelin firâr ve Nûreddîn Urfa'yı zapt eyledi.

Nûreddîn den sonra oğlu Melik el-Salih Halep ve Urfa'ya hâkim olub (578)'de Sultân Selâhaddin Yusuf Urfa'yı Muzaffereddin Gökbörü'ye i'tâ etdi. Ve (582)'de Muzaffereddin yedinde nez' ile birâderzâdesi Melik el-Muzaffer Şâhinşâh'a verdi.

(587)'de Melik el-Muzaffer vefât ve mülkü oğlu Melik el-Mansûr Nasreddin Mahmûd'a intikâl etdi. (617)'de (189) Melik el-Mansûr fevt olmağla oğlu Melikü'n-Nasır Selâhaddin Hama ve Urfa'yı zapt etmiş olduğu hâlde Melik el-Muazzâm Urfa

ile Sûruc'u Melik el-Muzaffer Şehabeddin Gazî ibn Melikü'l-Âdil'e bi'l-i'tâ anın (onun) 'uhdesinde takarrür etdi.

Müte'âkıben Melik el-Muzaffer'in birâderi Sâhib Meyyâfârikîn Melik el-Eşref Mûsâ Meyyâfârikîn ve Ahlat'ı Melik el-Muzaffer'e bi'l-i'tâ Sûruc ve Urfa'yı kendisi aldı.

Pâdişâh bilâd-ı Rûm Keykubâd bin Keyhüsrev ile Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın birâderi Melikü'l-Kâmil beynlerinde (632)'de tahaddüs eden husûmet üzerine Melikü'l-Kâmil Mısır'dan 'askerle Harbut tarafına azîmet ve Keykubâd ile muhârebe eyledikde Keykubâd galebe ve Melikü'l-Kâmil'in 'askerini perişân etdikten sonra Harrân ve Urfa'yı zapt eyledi. (633)'de Melikü'l-Kâmil 'askerle Mısır'dan bi't-tekrâr hareket ve Harrân ve Urfa'yı Keykubâd yedinden ahz ile Melikü'l-Eşref'e i'tâ etdi. (635) târîhinde Urfa ve Harrân Harezimîler'in yed-i istilâlarına geçmiştir.

(638)'de Halep 'askeri ile Harezimîler'in Urfa kurbunda vukû bulan muhârebelerinde Harezimîler münhezim ve perişân olmağla Urfa ve Sûruc ve Rakka vesâ'ir ba'zı bilâd Halep sâhibi (190) Melikü'n-Nasır Yusuf yedine geçti. (648)'de Melikü'n-Nasır saltanat-ı Mısır'a mazhar olduğundan Urfa Hükûmetini Haleb'e munzam olmak üzere Melik el-Mu'azzam Turanşâh'a tevcîh eyledi.

(658)'de Haleb'i, Urfa'yı bilâd-ı sâ'ire ile beraber Hülâgû istilâ eyledi. Hülâgû'nun Şâm havâlisinde inhizâmı vukû'undan sonra Halep ve Hama ve Urfa yine mülûk-ı Eyyubi'ye yedlerine geçüb Timur'un istilâsına kadar mülk-i Eyyubiye'nin eyâdî-i zabt ve tasarruflarında kalmıştır.

SEKİZİNCİ MEBHAS

(CEZİRE-İ MA-BEYNÜ'N-NEHREYN MERBÛTÂNDAN HARPUT'UN HULÂSA-I TÂRÎHİYYESİ BEYÂNINDADIR)

Harbut şehri Cezîre bilâdından ve Diyârbekir'e münâsebet-i kadîmesi olan mahallerden madûd olub devr-i İslâm'da Diyârbekir'den sonra feth olunmuş ve hicretin (292) senesine kadar umûr-ı hükûmeti Diyârbekir'e tabii bulunmuşdu.

Müktefî halîfenin vefâtı ile devlet-i ‘Abbasiye zaafa müsadif olduğundan Harput’u târîh-i mezkûrde Rûmlar zapt eyledi.

(486) senesinde mülûk-ı Selçukîye’den Halep ve Şam (191) hükümdârı Tacû’ddevle Tutuş Harput’u Rûmlar ellerinden nez‘ ile hükûmetinin ümerâsından Emîr Çubuk nâm zâta vermişti. Emîr Çubuk (500) târîhlerinde vefât etmek ile oğlu Emîr Muhammed cânîşini oldu.

(512) târîhinde Belek bin Behram bin Artuk Harbut’u ahz eyledi. Belek (519)’da maktûlen vefât etdiğinden Harbut benî Artuk’un Hasankeyf şu‘besine intikâl eyledi.

(581)’de Nûreddîn Mahmûd bin Karaaslan vefât ve yerine küçük oğlu Kutbeddîn cülûs eylediğinden Sökmeniye Hükûmeti bahsinde tafsîl olunduğu üzere Sultân Selâhaddîn’in hizmet-i ‘askeriyesinde bulunan Nûreddîn’in büyük oğlu ‘Îmâdüddîn pederinin mesnedini tahsîle muvaffak olamamakla giderek Harput’u zapt etdi.

(601)’de ‘Îmaduddin fevt olmağla yerine oğlu Nizâmeddin kâ’im oldu. ‘Ammisi bulunan Diyârbekir hâkimi Melik Mahmûd sene-i mezkûr şehr-i Şabânın’da Harbut’u muhâsara eyledi ise de Samsat hâkimi Melik el-Fazıl altı bin nefer süvari ile Nizâmeddin’e mu‘âvenete geldiğinden Melik Mahmûd Buhayar-i Sehnîn denilen Harbut gölüne doğru çekilip gölün cihet-i cenûbiyesinde Diyârbekir’e doğru olan mahaller (192) Melik Mahmûd’un ve cihet-i şimâliyeden ötesi Nizâmeddin’in yedinde kalmıştı. Muahheren Melik Mahmûd Harbut’u zabt ve ammizâdesi İbrahim bin Ebûbekir bin Karaaslan’a tevcih eyledi.

İbrâhîm’in vefâtında oğlu ‘İzzeddîn Hızır Harput Hükûmetini zapt idüb (622)’de fevt ve yerine oğlu Nûreddîn Artuk Şâh kâ’im oldu. Gerek Artuk Şâh’ın ve gerek pederi ‘İzzeddîn’in müdür-i hükûmetleri Mui‘neddin Abdurrahman idi.

(630) târîhine kadar Harbut Hükûmeti Nûreddîn Artuk Şâh’ın yedinde kaldığı hâlde o târihte Mülûk-ı Eyyubiye’den Hama hükümdârı Melik el-Muzaffer istilâ etmiş ve (633)’de mülûk-ı Selçukîyeden pâdişâha bilâd-ı Rûm Keykubad zabt eylemiştir.

(656)'da Hülâgû'nun yed-i istilâsına geçmekle Şeyh Hasan Çoban'ın târih-i istilâsı olan (742) senesine kadar benî Hülâgû yedlerinde kaldı.

DOKUZUNCU MEBHAS

(CEZİRE-İ MA BEYNÜ'N-NEHREYN BİLÂDINDA HÜKÜM-FERMÂ OLAN MÛLÛK-I EYYUBİYE)

(El-Melikü'l-Âdil Seyfeddin Ebûbekir Muhammed bin Eyyub) ki (193) Sultân Selâhaddîn'in birâderidir. Sultân müşârün-ileyh tarafından (572)'de Urfa ve Harrân ve Ca'ber hükûmetlerini takallüd etmişti. (578)'de Sultân'ın Şam taraflarına azîmet cihetiyle yerine Melikü'l-Âdil kâ'im-i makâm tâ'vin olup Sultân müşârün-ileyh Şâm havâlisinde cihad ile iştigal etdiğinden Melikü'l-Âdil Mısır'da tesviye-i umûr-ı cumhûr ile meşgûl oldu. Ve Akka muhârebelerinde Mısır 'askeriyle bi'l-vürûd büyük hizmetlerde bulundu.

Sultân Selâhaddîn vefât etdiğinde oğlu El Melikü'l-Aziz Osman taht-ı saltanat Mısır'a cülûs idüb Melikü'l-Âdil Cezîre tarafına 'avdet eyledikten sonra Melikü'l-Aziz'in muâvenetiyle Şam'ı Melikü'l-Efdâl yedinden zabt etdi.

(595)'de Sultân Mısır Melikü'l-Efdâl ümerâ marifetiyle hâlg olunmağla yerine Melikü'l-Âdil iclâs eyledi. (615)'de asâkir-i Efrenciye ile muhârebe için Dımaşk' a garib Alikîn nâm mahale azîmet eylediğinde vefât etmiştir. Tafsîlatı mahallerine derc olunur inşâallahu te'âlâ.

(El-Melikü'l-Eşref Ebû'l-feth Muzaffereddîn Mûsâ bin El Melikü'l-Âdil) pederi Melikü'l-Âdil (595)'de saltanat-ı Mısır'a nâ'il (194) olduğunda yedindeki bilâddan Harrân ve Ca'ber hükûmetlerini bukâ vermiş idi.

(607)'de Ahlat vâlisi Melikü'l-Vahid Necmeddîn vefât etdiğinden Ahlat'ı ve müte'âkıben Habur vesâ'ir ba'zı bilâd-ı Cezîreyi ve (616)'da Nusaybîn'i zapt etdi. (617)'de birâderi Sultân-ı Mısır Melikü'l-Kâmil Frenklerle harb eylediklerinden Melikü'l-Eşref Cezîre'ye 'askeriyle giderek muâvenet eyledi. Ve Frenkler mağlûb olup Dimyad kal'ası harben alındı. Melikü'l-Eşref sene-i mezkûrde Sincâr ve

(625)'de birâderi Melikü'l-Kâmil'in mu'âvenetiyle birâderzâdesi Melik Nasîrüddîn yedinden Şâm'ı dahi aldı.

(627)'de Celaledin Hârezmi Ahlat'ı muhâsara ettiğinden Sultân-ı Rûm Alaaddin Keykubad ile bi'l-ittifâk Yassıçemen nâm mahalde bi'l-muhârebe Celaledîn'i bozdular. (635)'de Dımaşk'da vefât eyledi.

(El-Melikü'l-Vahid Necmeddîn Eyyüb bin el-Melikü'l -'Âdil)

Melik el-Eşref'in birâdere Melikü'l-'Âdil Şâm'ı zapt eylediğinde Melik el-Vahid'e Meyyâfârikîn Hükûmetini vermiş idi (604) târîhinde Muş ve Ahlat ve Malazgirt şehirlerini benî Artuk yedinden aldı. (607)'de Gürcistan kralı 'askerle⁵⁴ (195) etdirdi. Ve Melikü'l-Kâmil şu azab-ı elim içünde şehid oldu. Rahmetullahi 'aleyh.

(El-Melikü'l Sâlih Necmeddîn Eyyüb ibn el-Melikü'l-Kâmil ibn el-Melikü'l-'Âdil) pederi tarafından (629)'da Diyârbekir ve Hasankeyf Hükûmetine ta'yîn olunmuşdu. (636)'da Dımaşk ve Mısır kasdıyla giderek yerine oğlu Melikü'l-Muazzam Turanşâh'ı Diyârbekir ve Hasankeyf Hükûmetine ta'yîn eyledi.

(El-Melikü'l Mu'azzam Turanşâh) (647) senesine kadar Diyârbekir ve Hasankeyf Hükûmetinde kalub o târîhte saltanat-ı Mısır kendisine intikal etmekle azîmet ve Diyârbekir ve Hasankeyf hükûmetlerini oğlu Melikü'l Muvahhid 'e i'tâ etdi.

(El Melikü'l-Muvahhid 'Abdullah ibn El-Melikü'l Mu'azzam Turanşâh) (647)'de Diyârbekir ve Hasankeyf hükûmetlerine nâ'il olub (656)'da Hülâgû'nun Diyârbekir havâlisine hücumu cihetiyle Diyârbekir'e vâlî ta'yîn edildiği oğlu Yeşmutla harb ederken maktûl oldu.

Bundan sonra Diyârbekir benî Hülâgû yedinde kalub Hasankeyf Mârdîn'de bulunan benî Artuk mülûkünün yedine geçdi.

54 Bu bölümde matbaa hatasına bağlı olarak 196 ve 197. sayfa eksiktir, 195. sayfadan 198. sayfaya atlanmıştır.

Melikü'l-Muvahhid'in vefâtında oğlu Melik el-Kâmil Muhammed ilticâ ve Mârdîn a'mâlinde Savur taraflarında ihtifâ etmişdi.(198) Savur'un havasıyla imtizâc edemediğinden Hasankeyf tarafına gitti. Ve biraz vakit geçtiğinde ahâlî varken belde Melik el-Kâmil'e etbâ etmekle Hasankeyf Hükûmetini zabt eyledi.

Bunu müte'âkıben Hasankeyf kal'asının tahkim ve tamirine teşebbüsü Mârdîn'e aks eylediginde Mârdîn hâkimi Melik el-Muzaffer Karaaslan vehme düşmekle Melik el-Kâmil'in Mârdîn'e celbini murad etdi ise de mümkün olamadı. Ve Hasankeyf Melik el-Kâmil'in yed-i istiklâlinde kaldı. Müşârün-ileyhin târîh-i vefâtı meçhuldür.

Vefâtında oğlu (Melikü'l-Âdil Mûcireddîn) Hasankeyf hükûmet-i mesnedine oturdu. Bunun da târîh-i vefâtı meçhuldür.

Melikü'l-Âdil'den sonra oğlu (el-Melik Şehabeddîn) Hasankeyf hâkimi oldu. Müşârün-ileyhinde târîh-i vefâtı malûm değildir.

Melik Şehabeddîn'den sonra (El-Melik es-Salih Ebûbekir) hâkimi Hasankeyf olmuş ise de kimin oğlu olduğu ve ne târîhte vefât eylediği meçhuldür.

Melikü's-Sâlih vefâtında (El-Melik el-Adil Fahreddin bin Süleymân) Hasankeyf hükûmetini zabt ve (732) târîhinde (199) vefât etmekle yerine oğlu (El-Melikü'l-Âdil Muhammed) oturdu.

Bundan sonrasını üçüncü kitâpta beyân edeceğiz inşallahû Te'âlâ. (200)

BEŞİNCİ FASIL

(FARS (İRÂN) MEMALİK-İ BİLÂDİNİN KURÛN-I VUSTASI VEKAYİ-İ TÂRİHİYESİ BEYÂNINDADIR)

Fars bilâdının kurûn-ı evveli coğrafyası kitâb evvelde ve bilâd-ı mezkûr kurûn-ı merkûmede Sasaniyân Devleti'nin yerinde iken İslâm fetihleri taraflarından bi'l-istilâ devleti müşârün-ileyhanın teveccühle inkırâzı vukû bulduğu dahi işbu ikinci kitâbın kısım-ı târîhiyesinde tafsîl olunmuşdu.

Eyâdî-i İslâma geçtikten sonra 'Irâk Arap dâ'ire-i siyasiyesine ilhâken ve ba'zı vakitlerde re'en idâre olunarak Hilâfet-i Abbasiye esnâsında coğrafyaca tebdilat-ı siyasiyeye bit'tesâdüf memâlik ve devâir-i adîdeye münkasım olmuş ve her dâ'irede başka başka devletler ve hükûmetler teşkil etmiş olmağla teşkilat-ı ahiresi mucibince her dâ'irenin vekayî-i târîhiyesi atide başka başka yazılacaktır.

BİRİNCİ MEBHAS

(HORASÂN MEMLEKETİ VEKAYİ-İ TÂRİHİYESİ BEYÂNINDADIR (22-205))

Hz. Ömer radıyallahu 'anh efendimizin hilâfet-i (201) aliyeleri zamânında ve hicretin (22)'nci senesinde Horasân havâlîsi fütûhâtına me'mûr Ahnef bin Kays hazretleri bilâd-ı Farsdan Herât nâm şehri anveten feth ve Suhâr bin Fülân el-Abdî nâm zâtı oraya istihlâf etdikten sonra Mervü's-Şâhcâne azîmetle Matruf bin 'Abdullah'ı Nişabur'a ve Haris bin Hasan'ı Serahs'a göndermiş ve kendisi Horasân'a tevcîhle Horasân ve Nişabur ile Toharistân'a kadar mümted olan bilâdı teveccühle feth ve teshîr eylemiş olduğu iş bu ikinci kitâbın kısım-ı sanisinde tafsîl olunmuşdu.

Horasân havâlîsi bidâyet-i fethinde Basra vilâyetine ilhâken Suhâr bin Fülân el-Abdî oraya âmil ta'yîn edilmiş ve (29) târîhinde Basra vâlîsi 'Abdullah bin Âmr,

Amr bin Osman'ı Horasân'a â'mil ta'yîn etmişken müşârün-ileyhi müte'âkıben Fars vilâyetine nakil eylediğinden yerine Emîr bin Ahmer el-Yeşkürî ta'yîn kılınmıştır.

(31) târîhinde Horasân ahâlîsi isyân eylediğinden 'Abdullah bin Amir'in himmetiyle bi't-tekrar feth ve teshîr olundu.

Târîh-i mezkûrden Et-Tâhir Hükûmetinin teşkiline kadar Horasân'a ta'yîn kılınmış olan vülat ve âmalin isimleri ile târîhi me'mûriyetleri cedvel-i atide muharrerdir. (202)

(Horasân Vulât ve Ummalı)

Esami-i vulat ve Ummâl	Hükûmet-i Metbûa	Sene-i Hicriye
Emîr bin Osman	Hilâfet-i Kübra	29
Emîr bin Ahmer	“	31
Kays bin Heysem	“	37
Câ'de bin Hübeyre	“	38
Huleyd bin Kurre	“	38
Kays bin Es-sülemi	Devlet-i Emeviye	41
'Abdullah bin Hâzim	Devlet-i Emeviye	43
Kays bin Heysem	“	43
Hars bin 'Abdullah	“	43
'Abdullah bin Ebi's-Şeyh	“	43
Huleyd bin 'Abdullah	“	45
Fudale el-Leysi	“	48

Rebi bin Ziyad	“	51
Huleyd bin Yerbû	“	53
‘Abdullah bin Ziyad	“	54
Eslem bin Zur’â	“	55
Sa‘îd bin Osman bin Affân	“	56
Abdurrahman bin Ziyad	“	59
Sâlim bin Ziyad	“	61
‘Abdullah bin Hazim	“	64
Bukayr bin Visâh	“	72
Ümeyye bin ‘Abdullah	“	74
Mühelleb bin ebi Sufra	“	78
Yezîd bin Mühelleb	“	82
Mufâddâl bin Mühelleb	“	85
Kuteybe bin Müslim	“	87
Vâki bin Esved	“	92
Yezîd bin Mühelleb	“	97
Cerrah bin ‘Abdullah	“	99
Abdurrahman bin Naim	“	100
Sa‘îd bin Hadine	“	102
Amr bin Hübeyre	“	102

Sait el-Haraşı	“	103
Müslim bin Sa‘îd	“	104
Halid Bin ‘Abdullah el-Kasri	“	106
Eşras bin ‘Abdullah es-Sülemi	“	109
Cüneyt bin Abdurrahman	“	111
Asım bin ‘Abdullah	Devlet-i Emeviye	112
Esad bin ‘Abdullah el-Kasrî	“	117
Ca‘fer bin Hanzala	“	120
Nasr bin Seyyar	“	120
Ebû Müslim Horasâni’nin istilâsı	Tağlebi	131
Ebû Müslim Horasâni	Devlet-i Abbasiye	132
Ebû Davûd	“	138
Abdulcabbar bin Abdurrahman	“	140
Mehdi bin Mansûr	“	140
Hazim bin Huzeyme	“	143
Esyed bin ‘Abdullah	“	...
Hâmid bin Kahtâbe	“	152
Ebû Avn Abdulmelik bin Yezîd	“	159
Mu‘az bin Müslim	“	160
Müseyyeb bin Zahir	“	163

Fazl bin Süleymân	“	166
Ebû'l Abbas et-Tâvûs	“	170
Ca'fer bin Muhammed eş-Şâs	“	171
Abbas bin Ca'fer	“	171
Halid el Gatrif bin Atâb	“	173
Süleymân bin Raşid	“	...
Fazıl bin Yahya el-Bermeki	“	177
Mansûr bin Yezîd	“	179
Ca'fer bin Yahya	“	180
Me'mun bin Harûnü'r-Reşîd	“	182
Ali bin Aysi bin Mâhân	“	183
Herseme bin Ayn	“	190
Tâhir bin el Hüseyin	“	191
Emin bin Harûnü'r-Reşîd	“	193
Me'mun'un İstilası	“	193
Me'mun'un karındaşı Mu'temed	“	196
Tâhir bin el Hüseyin	“	205

Tâhir bin el-Hüseyin kesb-i istiklâl ederek Horasân'da Al-i Tâhir Hükûmeti teşekkül etmiştir.

Horasân'da Âl-i Tâhir Hükûmeti (205-259)

Zü'l-yemineyn Tâhir bin el-Hüseyin müşârün-ileyh Ebû'l-Tayyib künyesi ve Zü'l-yemineyn lakabıyla ma'rûfdur. Devlet-i 'Abbasi'ye faslında tafsîl olunduğu üzere Harûnü'r-Reşîd'in vefatından (206) sonra oğulları Emin Me'mûn aralarında ihtilâf yüz gösterdiğinde Tâhir Me'mûn tarafında bulunduğundan Bağdâd'a galebe ve Me'mûn hakkında bî'at-ı umûmiyeyi istihsâl etmiş ve Me'mûn tarafından Rakka'da isyân eden Nasr bin Şeyş gailisinin ıslâhâtına me'mûr olmuşdu. Me'mûn Bağdâd'a geldikten sonra Tâhir'i celb ile Bağdâd sâhibü's-şurtalığına ta'yîn eylemiş olduğu hâlde (605) senesinde Horasân ve mülhakâtı vilâyeti vâlîliğine ta'yîn ve irsâl eyledi.

Tâhir begâyet şec'î ve zekî idi. Bağdâd'ı ba'del-istilâ Me'mûn'un tesis-i hilâfetinde muvaffak olmuş ise de Emin'in i'dâmından Me'mûn pek müte'essir olmuş ve keyfiyeti te'sîrini Tâhir'e bildirmemiş idi. Bir gün Tâhir Me'mû'nun huzûruna çıktığında Me'mûn onu görmesi ile beraber ağlamaya başladı. Tâhir arz-ı senâ ve du'â ile beraber bükâsının sebebini su'âl eylediğinde Me'mûn "Ba'zı arz-ı zatiyemden dolayı ağlıyorum" dedi ise de Tâhir bundan evhama zâhib olduğundan tahkikat-ı kâfiye icrâ eylediğinde Me'mûn'un kendi hakkında hûlus-ı zâ'il ve nefret-i vicdâniyesi hâsıl olduğunu anlamakla yolunu bulub Horasân vâlîliğini istihsâl ve Me'mûn'un yanından infisâl etmiştir. Aksa-yı (207) Maşrik'e varıncaya kadar mümted olan bilâd-ı Tâhir'e tevcîh olunmuş olduğundan bilâd-ı mezkûr vefâtına kadar Tâhir'in ve ondan sonra evlâdının yed-i istilâlarında kalmağla Horasân'da et-Tâhir Hükûmeti iki yüz elli dokuz senesine kadar mümted ve o târîhte munkarız olmuşdur.

Tâhir'in Horasân vâlîliğine nasbı Me'mûn'un mensûbânından Ahmed bin Halid'in delâlet kefaletiyle vukû' bulmuşdu. Tâhir iki sene kadar Horasânda hükûmet eyledi ise de Me'mûn'un muamelaltından emin olmadığından isyân-ı efkârına düşmüş ve bir Cuma günü camîde Me'mûn'un ismini hutbeden ref' ile halifenin ismi zikir olunacak mahalde (Allahümme eslah umûru'l-Müslimin⁵⁵) ibaresini zikr etmiş olduğu halifenin mesmû' olduğunda kefaleti hesabıyla Tâhir'in Bağdâd'a celbini

⁵⁵ Anlamı şöyledir: "Allah'ım Müslümanların işini düzelt".

Ahmed bin Halit'den talep etmesini müte'akıb Tâhir'in haber-i vefâtı Bağdâd'a vürûd eyledi (607). Ve Ahmed'in delâlet ve muhabbetiyle Horasân vilâyeti vâlîliğine Tâhir'in oğlu Talha nasb ve ta'yîn olundu.

Talha bin Tâhir- Şu zât Me'mûn tarafından Horasân'a vâlî ta'yîn olduğunda umûr-ı siyasiyece muâvenet ve nezâret etmek için Ahmed bin Halid dahi Horasân'a gönderildi. (208)

Bunun zamânında Sicistân havâlîsinde Hamza nâm hâricî zuhûr etmekle Talha bi'l-muhârebe galebe ve merkûmu i'dâm eyledi.

(213)'de Talha vefât ederek yerine karındaşı 'Alî kâ'im olduğu Me'mûn'a bâliğ olmağla Dinver havâlîsinde bulunan 'Abdullah bin Tâhir Horasân vilâyeti vâlîliğine me'mûr ta'yîn olundu.

'Abdullah bin Tâhir müşârün-ileyh me'mûriyet emrini aldıktan sonra yine Dinever havâlîsinde Bâbek galesiyle iştigal etmekte iken Horasân'da havaricin teksiriyle fesâdatın kesb-i izdiyâd etmekte olduğu haberi alındığından cânib-i hilâfetten i'tâ olunan emir üzerine Horasân'a 'azîmet etmiştir.

(217) târîhinde evlâd-ı aliyyeden Muhammed bin el-Kasım bin Ali bin Ömer bin Zeynel Abidin Medine-i Münevvere'de Mescid-i Şerif'de mülâzım iken Horasân ahâlîsinden bir şâhsın agvasıyla hurûc ve Horosân'a 'azîmetle imamete ehakk olduğunu davâ ederek oradan Cevzcan taraflarına gitti. Zeydiyye tâ'ifesinin cümlesi kendisine bi'at eylediler.

'Abdullah bin Tâhir'in kaideleriyle bi'd-defaat muhârebeden sonra münhezimen Nesâ tarafına gittiğinde der-dest ve oradan 'Abdullah'a ve 'Abdullah cânibinden Bağdâd'a irsâl olunmağla hadem (209) mesrûr el-Kebirin yanında tevkîf olundu ise de ilticâ eylediği cihetle ilticâından sonra nerelere gittiğine ve nasıl olduğuna dair kesb-i vukûf olunamadı.

'Abdullah bin Tâhir (230) senesi şehr-i rebülevvel'inde vefât ederek yerine oğlu Tâhir Horasân'a vâlî nasb edildi. Müşârün-ileyh 'âlim, fâzıl ve zekî bir zât olub şu'arâ asrının medh ve senâlarına mazhar olmuş ve hîn-i vefâtında zîr-i destinde

bulunan ahâlîce büyük büyük te'essüfler gösterilerek hakkında çok mersiyeler söylenmiştir.

Tâhir bin 'Abdullah - Bu zât dahi pederi gibi hüsn-i siret ve fatânetle muttasıf idi.

Mutatavvı' denmekle meşhûr Sâlih bin Nizar el-Kenani (237) târîhinde zuhûr ederek başına toplanan mutatavvı' cema'ati ile ittihâd ve Dirhem bin el-Hüseyn ve Ya'kûb bin Leys ile de bi'l-ittifâk Sicistân havâlîsinde havâricle muhârebeler ettikten sonra havâlî-i merkûmeyi istilâ etmiş olduğu hâlde Horasân emîri Tâhir bin 'Abdullah 'askerle muhârebe ve galebe etmekle bu muhârebede Sâlih maktûl oldu. Sâlih'den sonra Mutatavvıa'nın idâre-i umûruna kıyâm eden Hasan bin Dirhem muvaffak olamadığından emirr müşârûn-ileyh marifetiye der-dest (210) ve Bağdâd'a irsâl olunmağla Bağdâd'a habs olunup Mutatavvıa'nın umûru Ya'kûb bin Leys'in yed-i idâresine intikal eyledi.

Tâhir bin 'Abdullah (248)'de vefât idüb Horasân mülhakâtı imaretine oğlu Muhammed bin Tâhir nasb edilmiştir.

Muhammed bin Tâhir- Şu zât Horasân'da hükûmet eden et-Tâhir'in hâtemesidir.

Hasan bin Dirhem'in der-destinden sonra Mutatavvıa'nın umûru Ya'kûb bin Leys elinde kalmış olduğu anfen beyân olunmuşdu. Ya'kûb Sicistân havâlîsinde umûruna nizâm vermeye devam ederek o havâlîyi kâmilten istilâ ile beraber cânib-i hilâfete arz-ı itâ'at eylediğinden havâlî-i mezkûrde havaricin izâlesi ma'muriyeti uhdesine tevcih edildi (253). Bundan sonra Ya'kûb Sicistân'dan Horasân taraflarına tevcih idüb Muhammed bin Tâhir'in Herat'da bulunan a'mâli Muhammed bin Evs el Enbâr'ı 'askerle müdafa'aya kıyâm eyledi ise de bi'l-mukatele münhezim oldu. Ve Herat ve Bûşenc'i Ya'kûb bin Leys istilâ ediverdi (257).

(259)'da Ya'kûb Herât'dan Nişabur'a giderek orayı istilâ ve Muhammed bin Tâhir cânibinden Nişabur'da âmil bulunan 'Âlî el-Hüseyn bin 'Âlî'yi kabz eylediğinden Muhammed bin Tâhir'in (211) artık hükûmeti vehn-i azime müsâdif olub cebr ve müdâfa'a ya kudreti kalmadığı cihetiyle alinen ıtlâkı içün sûret-i

mutazarriane Ya'kûb 'a rica ve iltimas takdim eyledi ise de muvafakat göremediğinden başka Ya'kûb Horasân'da Muhammed bin Tâhir'i dahi 'askerle taht-ı tazyîke aldığına mebnî Nişabur'da bulunan fukahâ ıslâh zâtü'l-beyyine kıyâm eylediler. Şu sûretin az bir vakit te'sîrinden aralarında sükûn hâsıl olmuş olduğu hâlde müte'âkıben Yakûb et-Tâhir Hükûmetinin ilgâsına kıyâm ile Muhammed bin Tâhir'i ailesi ile beraber tutturup habs ve mu'âmelâtından Horasân ahâlîsinin nefretini hilâfete arz etmekle Horasân ve havâlîsi kâmilten Ya'kûb bin Leys'in yed-i istiklâline müntakıl ve sene-i mezkûrde Et-Tâhir'in Horasân Hükûmeti munkarız oldu.

Horasân'da benî Saffâr Devleti (253-393)

Benî Saffâr Devleti'nin aslı Sicistân nevâhisinde müctemî' olmuş bir tâ'ifedendir. Tâ'ife-i mezkûr halife-i Bağdâd el Mütevekkil'in maktûliyetinden sonra o havâlîde nefislerini Mutatavvîa' tesmiyesiyle Sâlih bin Nasır'ın liva-yi riyâseti altında toplanmış (212) ve âl-i Tâhir bahsinde zikr olunduğu üzere Sâlih'in vefâtından sonra Dirhem bin Hasan'ın ve ba'de hu Ya'kûb bin Leys'in riyâseti altına dâhil olmuştu. Ya'kûb şehri Saffâr'ı mebde'i umûr ittihâz etmiş olduğundan Saffâr lakabıyla mülâkkab olmağla teşkil eylediği hükûmet-i "benî Saffâr ve "es-Saffâr" nâmlarıyla kesb-i iştihâr etmiştir.

Müşârün-ileyh Dirhem'den sonra Mutatavvîa tâ'ifesine re'is olduğunda Sicistân havâlîsinde umûruna nizâm i'tâ ederek Halife el-Mu'tez tarafından o havâlîdeki fesâdenin islâhâtına me'mûr olub (253) târîhinde havâlî-i merkûmeyi Kâmilten istilâ ve Horasân Emîri Muhammed bin Tâhir bin 'Abdullah cânibinden üzerine sevk olunan 'askere de galebe ederek (257) senesine kadar Belh ve Toharistân ve Herât ve Buşenci Badğîs havâlîsini dahi zabt ve teshîr ve (259)'da âl-i Tâhir Hükûmetini ortadan kaldırub Horasân memleketi mülhakâtını tamamıyla istilâ eyledi.

(260)'da Taberistân bilâdına hücum ederek Hüseyin bin Ziyad'ı def' ile sâriye ve âmil müte'âkıben Fars bilâdını yed-i istilâyâ aldı.

(263) senesinde Ahvaz nevâhiyesini zabt eyledikten sonra (213) Vâsıt ve Deyrakul taraflarına doğru açıldığında halîfe el-Mutemed cânibinden müdâfa‘asına me‘mûr olan el-Muvaffak ma‘iyetindeki ‘asker ve ümerâ ile Ya‘kûb’un tenkîline ibtidâr eyledi. Ya‘kûb münhezimen firâr ve muvaffaken ‘askeri ta‘kîb etmekle Ya‘kûb’un ‘askerinden on bin kadar adam telef oldu. Muhammed bin Tâhir mukid olduğu hâlde asâkir-i münhezime derûnunda idi. Şu mağlûbiyet esnâsında fırsat bulup Muvaffak’ın yanına gelmiştir.

Yakûb inhizâmından sonra Cündişapur cânibine giderek orada umûruna ba‘zı mertebe nizâm i‘tâ ve Ahvaz’a kadar istilâ etmiş olduğu hâlde (265) senesi Şevval’inde kulunç ‘illetiyle hastalanıp Cündişapur’da vefât etmiş ve yerine karındaşı Amr bin Leys oturmuştur.

Amr bin Leys - Birâderi Yakûb’un vefâtında mütesaddi umûr-ı hükûmet olub cânib-i hilâfete mürâca‘at ve arz-ı i‘tâat eylediğinden Irâk-ı Acem, Fars, Horasân memleketleriyle Bağdâd Şihneliği menşûr-ı mahsûs ile uhdesine tevcih olundu. Bağdâd şihneliğine ‘Abdullah bin ‘Abdulleh’i bi’t-tevakil kendisi Kazvin’e ve oradan Rey cânibine giderek Fars âmalı Muhammed bin Leys cânibinden müşâhade eylediği muhâlefet üzerine bi’l-muhârebe galebe etdikten sonra Istahr’a ve ba‘dehu (214) Şiraz’a vâsıl olduğunda halifenin birâderi Muvaffak’ a pek çok hedâya-i girân-kıymet göndermiştir.

(270) târîhinde Horasân ahâlîsi Amr’ın mezâliminden şikayet için Bağdâd’a bir heyet-i mahsûsa gönderip halife Amr’ı ‘azl ile beraber uhdesinde olan â‘mali Muhammed bin Tâhir’e teveccüh etdi. Ve Amr’ı o havâlîden çıkarmak için Vâsıt’da bulunan Sâd bin Muhallid’i bir cesîm ordu ile Horasân havâlîsine sevk eyledi Amr ‘askerle mukabeye çıkub şemsin tulûundan zevâl vaktine kadar aralarında şiddetli muhârebe cereyân ve asâr-ı muzafferiyet Sâd’ın ‘askeri içinde cevelân etmekle Amr’ı bakiyet-i suyûfunu istishâb ve Şiraz tarafına ilticâ etdi ise de orada da sebat edemeyeceğini anladığından Horasân’a çekildi.

Amr ile halifenin ‘askeri beyninde cereyân eden muharebât (271) senesinden (272) senesine kadar imtidâd etmiştir. O târîhte halife ile arasında müsamelât nümâyân olduğundan âmalı sabıkasına iade olundu.

Rey havâlisinde amil bulunan Rafî bin Herseme (280) târîhinde halife el-Mu'temed'e muhâlefet gösterdiğinden halife cânibinden Ahmed bin 'Abdülaziz 'askerle Rafî'nin üzerine (215) gönderildi. Ve Ahmed'e muâvenet için Horasân Emîri Amr bin Leys'e dahi emir verildi. Ahmed bin Abdülaziz Rafî ile muhârebede münhezim olmağla Rafî galebe ve müte'âkıben İsfahânı da zabt etdikten sonra 'askerle Cürcan'a doğru açıldığında Amr bin Leys'e tenkîlinde sebat gösterdiği cihetle Rafî Taberistân Emîri Muhammed bin Ziyad'a mürâca'at ve onun ismine hutbe kıraat eyledi. Muhammed bin Ziyad cânibinden iâneten gönderilen dört bin nefer 'askerle Taberistân'dan Nişabur'a giderek harben Amr'a galebe etmiştir (283).

Bundan sonra Rafî Herât'ı istilâya kıyâm eylediginde Amr'a asâkir-i kâfiye ile Serahs taraflarında karşı çıkarak muhârebe ve Rafî galebe ettiğinden Rafî Nişabur'a ilticâ etti. Amr bi't-ta'kib Nişabur'da Rafî'yi taht-ı muhâsaraya almış olduğu hâlde Rafî münhezimen Hârezm taraflarına kaçtı ise de Hârezm Emîri Ebû Sa'îd el -Dergânî Rafî'yi der-dest ve katl etmiştir. O târîhte halife bulunan el Mu'tezid bundan memnun olmağla Rey Hükûmetini de Amr'ın a'mâl-ı ıslâhiyesine ilâveten 'uhdesine teveccüh eyledi (284).

Amr bin Leyse Rafî bin Herseme'yi izâleden sonra Mâverâü'n-nehir vilâyetinin dahi 'uhdesine teveccühünü taraf-ı hilâfetten (216) iltimas etmişti. Halife liva, hilât irsâli ile vilâyet-i mezkûryi Amr'a tevcih etti. Amr Maveraünnehir vilâyetinin emrine aldığıında techiz eylediği 'askeri kaidelerinden Muhammed bin Beşir kumandasıyla yola çıkardığı Mâverâü'n-nehir vilâyetini Emîri İsmâ'il bin Sâ mân'ın mesmû' olmasıyla beraber İsmâ'il cünud-ı kâfiye ile nehr-i Ceyhun'u 'ubûr ve Muhammed'in 'askerine hücum ederek cereyân eden muhârebede Muhammed bin Beşir maktûl ve 'askeri münhezim oldu. Bu mağlûbiyetin haberi Horasân'a bâliğ olduğunda Amr tedârik eylediği kuvve-i cesîme ile Pencab tarafından Buhara cânibine doğru yürüdüğü sırada İsmâ'il Sâ mânî nehri 'ubûr ile iki 'asker karşılaşub vukû' bulan muhârebede Amr'ın 'askeri fena sûretle münhezim ve kendisi de ilticâ ederken esîr olmağla İsmâ'il Amr'ı mukayyeden Bağdâd'a da gönderdi (288).

Halife zaten Amr'dan 'âciz ve müteneffir idi. Bu vakıadan memnun olarak Amr'ı habs ile Horasân memleketini İsmâ'il bin Sâ mân'a tevcih etti.

Tâhir bin Muhammed - Şu zât Amr'ın hâfididir. Babası ve Amr'ın oğlu Muhammed, Amr mukaddemâ halifenin 'askeri ile harb ederken maktûl olmuşdu. Amr esîr edildikten sonra (217) Tâhir Sicistan'da mutasaddi umûr-ı hükûmet oldu. Fars memleketini dahi dâ'ire-i itâ'at ine dâhil idhâl etmeğe kıyâm eylediğinde o havâlîyi dest-i idâresine almış olan Bedir nâm emîrin müdafâsına tesâdüfle muvaffak olmaksızın geriye döndü.

(289) târîhinde Tâhir bin Muhammed halife el-Müktefi'ye mürâca'atla mâl-ı maktû itâsına taahhüt ve Fars memleketinin Horasân'a ilavesini iltimâs etmekle halife ruy-i müsaade gösterdi ise de Tâhir haddi zatında libas-ı iktidarı haiz ve sayd ve lehviyât iştigalden başka bir işle mütellezziz olmadığından 'ammizâdesi Leys bin 'Âlî ile ceddinin mevâlîsinden Sengri Fars memleketini yed-i ihtiyârlarına aldılar. Fars'da â'mil bulunan Ebû Kabus Tâhir'in ahvâlinden ve Leys ile Sengri'nin mu'âmelâtından nâşî Farsça idâre-i umûra muvaffak olamadığı cihetle yanında mevcûd emvâl-ı amireyi bi'l-istishâb Bağdâd'a 'azîmet ve halifeye arz-ı keyfiyet eyledi. Halife Ebû Kâbûs hakkında ruy-ı iltifât gösterip kendisini hidâm-ı silkine idhâl ettiği Tâhir'in mesmû' olduğunda halifeye mürâca'atla Ebû Kabûs'un emvâl-ı amireyi iğtisâb sûretiyle götürdüğünü beyân ve yanına gönderilmesini iltimas eyledi. Halife Tâhir'in mektûbuna cevap bile yazmadı. (218)

Ebû Kabûs Fars'dan çıktıktan sonra Sengri Leys bin 'Âlî'yi dahi oradan tard ile (293) târîhinde Fars memleketini yed-i istiklâline almıştır.

Tâhir Sengri'nin yed-i istiklâlini kat' etmek için (297)'de 'askerle Fars'a gittiğinde Sengri bi'l-mukâbele Tâhir'i tutturup halife el-Muktedir'in yanına gönderdi. Binaen'aleyh halife Fars Hükûmetini resmen Sengri'ye tevcih eyledikten sonra Leys bin Ali tedârik eylediği 'askerle Sengerî'nin üzerine giderek galebe ve Fars'ı istilâ ediverdi (297).

Leys bin Ali-Fars havâlîsini zabt eylediği Bağdâdca şayî' olduğunda halife vezîr Munisle üzerine 'asker sevk ederek Leys müdâfa'a için mukâbeleye çıktı ise de halifenin Kûm vilâyetindeki â'mîli Hüseyin bin Hamdân aldığı Emîr üzerine Munise muâvenet için yetişip ikisi bi'l-ittifâk muhârebede itinâ ve Leys'in 'askerini

târ-mâr etdiler. Leys ilticâ ederken yed-i esârete tutuldu. Sengri'nin dahi der-dest edilmesi vacip iken edilmediği için halife Mûnis'i tevcih etmiştir.

Munis Leys'i Bağdâd'a götürdüğünde Leys habs bulunarak taraf-ı hilâfetten Sengri'nin der-dest edilmesi için Muhammed (219) bin Câ'fer me'mûr edildi. Muhammed 'askerle Fars'a doğru yürüdüğünde Sengri Şiraz'a çekildi. Muhammed bin Câ'fer Şiraz'a takarrüb etmesiyle beraber Sengri Horasân'a giderek bekasını oradaki 'askerin yed-i esaretine vermekle Bağdâd'a irsâl ve taraf-ı hilâfetten Fars vilâyeti vâililiğine Fethi hâdimû'l-Afşin ta'yîn olundu (298).

Fettah sene-i mezkûrde vefât ettiğiinden yerine 'Abdullah bin İbrâhîm el-Musî nasb ile benî Leys â'malinden Kirmân vilâyeti de Fars'a ilhâk edildi.

Leys esîr olduktan sonra Sicistân vilâyetini birâderi Muadil bin 'Âlî istilâ etmişti. Mâverâü'n-nehir memleketi emiriri Ahmed bin İsmâ'îl Sâmanî sene-i merkûmede Rey cânibine 'azîmetle kâ'idelerinden Hasan bin 'Âlî el-Mervezî refakati ile sevk eylediği 'asker bi'l-harbe galebe ve Muadil'i esîr ederek Ahmed Sâmanî'nin yanına ve oradan Bağdâd'a da gönderilmekle tevkîf olundu (298).

(299)'da Sicistân ahâlîsi Sâman'a muhâlefetlerini i'lân ve Ahmed Sâmanî'nin oradaki â'malini kabz ile beraber benî Leys'den Amr bin Yakûb'a itâ'at göstermiş oldukları hâlde Ahmed Sâmanî (300) senesinde kâidelerinden Hüseyin (220) bin Ali kumandasıyla sevk eylediği 'asker altı ay müddet muhâsaradan sonra Sicistan'ı istilâ eyledi. Şu istilâ sırasında Amr bin Yakûb dahi ele getirilip Ahmed Sâmanî Sicistan vilâyeti vâililiğine Simcûr Devâti'yi ta'yîn eyledi. Ve benî Leys'den Halef bin Ahmed'in zuhûruna kadar o havâlî benî Sâmanın vâilileri idâresinde kaldı.

Sicistan ve Horasân memleketlerinde benî Saffâr Hükûmetinin istiklâli zail olduktan sonra o sülâleden ba'zı ları benî Sâman'a tabî olmak üzere Sicistan'da hükûmet etmekte idiler.

(353) senesinde benî Saffâr'dan Halef bin Ahmed Sicistân'da hükûmet eylemekte iken hacc-ı şerife azîmet ve umur-ı hükûmete ashâbından Hüseyin bin Tâhir'i tevkil etmişti. Haccdan 'avdetinde Tâhir teferrüd dâvasıyla Halef'i memlekete duhûldan men'e kıyâm ediverdi. Halef Buhara Emîri Mansûr bin İshâk Sâmanî'ye

mürâca‘atla istimdâd ve Mansûr cânibinden gönderilen ‘askerle giderek Hüseyin’i muhâsara eyledi. Hüseyin Mansûr Sâmânî’ye tazarru’nâme irsâliyle istimân eylediğinden Mansûr’un emânıyla müteallikatını alub Buhara’ya ‘azîmet etmiştir. (221)

Halef bir müddet Mansûr-ı Sâmânî’nin tâbiyeti altında icrâ-yı hükûmet ve bi’l-ahere Mansûr’a itâsıyla mükellef olduğu emvâl-ı senevîyeyi ifâda ızhâr-ı muhâlefet ettiğinden Mansûr Halef’i azl ile yerine Hüseyin bin Tâhir’i bi’t-ta’yîn ‘askerle Sicistân’a gönderdi.

Halef Sicistân kılâsının en metini olan Erk kal‘asından tahassun ve Hüseyin yedi sene müddet muhâsaraya devam etmiş olduğu hâlde der-destine zaferyab olamadığı cihetiyle Mansûr cânibinden Horasân vâlisi Ebû Ali Simcûr Halef’in der-destine ve Erk kal‘asının teshîrine me’mûr oldu. Ebû Ali ile Halef arasında ise müvedded-i sabıka olduğundan Ebû Ali ‘askerle kal‘a civârına nüzul etdikde beynlerinde cereyân eden muhârebe-i hafîye üzerine Halef hafiyen Erk kal‘asından çıkarak Tâk nâm kal‘aya çekildi. Ve Ebû Ali Erk kal‘asını zapt etdi.

Ol esnâda benî Samân Hükûmetine za‘af ‘ârız olduğundan Ebû Ali Erk kal‘asını istilâ ettikten sonra Nuh bin Nasr Sâmânî’nin itâ‘atını kabûl ile onun ismine hutbe okutdu.

Bu hâlden Halef bin Ahmed istifâde ederek Sicistân (222) havâlîsini tamamı ile yed-i zaptına aldıktan sonra benî Peveyh memâlikinden ma’dûd olan Kirman’ı dahi istilâya kıyâm eyledi. O aralık benî Peveyh’den Sâmâmüddeve ile Bahâüddeve aralarında ihtilâf câri ve benî Peveyh umûruna da ihtilâl târî olduğundan Halef oğlu ‘Umrevî? ‘askerle Kirmân havâlîsine sevk eylediğinde Samsamüddeve’nin Kirman’da â‘malî bulunan Timurtaş Berdesir havâlîsine çekildi. Timurtaş ise o sırada Samsamüddeve’nin itâ‘atini terk ve Bahaüduddevle’ye inkıyâd etmiş ve Samsamüddeve ümerâsından Ebû Ca‘fer’i Timurtaş’ın der-destine me’mûr eylemişti. Timurtaş Berdesir’e vardığında Ebû Ca‘fer’in me’mûriyetinden haber alub Şiraz’a kaçdı.

Ebû Ca'fer 'i Timurtaş'ın der-destine me'mûr eylediği vakit Samsamüdevle 'askerle bizzat Amr bin Halefle harb için hareket etmek üzere idi. Şu hareket esnâsında Ebû Ca'fer'in Timurtaşla muhârebede mağlûb ve 'askeri münhezim olduğu haberini aldığı anda kâ'idelerinden 'Abbas bin Ahmed'i Amr bin Halefle muhârebeye me'mûr ederek kendüsi Timurtaş'la harb için yüzünü Şiraz havâlisine çevirdi.

'Abbas bin Ahmed Amr üzerine giderek Sircân'da (223) telâkki-i tarafeyn vukû'yla (372) senesi muharreminde bi'l-muhârebe Amr münhezimen Sicistân da bulunan babası Halef'in yanına gitti. Halef şu inhizâmdan dolayı fevâr-ı gazâbla Amr'ı öldürdü.

Samsamüdevle bu vakadan biraz sonra 'Abbas'ı Kirmân Hükûmetinden kaldırub Üstâd Hürmüz'ü o havâlinin muhâfazasına me'mûr etdi. Ve Halef bin Ahmed Hürmüz'ün me'mûriyetinden vehme zâhib olmağla mabeyn-i müsâllemeti teşyid bahanesiyle iğfâl sûretini ihtiyâr ve mektûb mahsûsuyla Sicistân kadısı Ebû Yusuf'u Kirman'a irsâl etdi. Ebû Yusuf Kirman ve Sicistânca hüsn-i zan-ı umûmiye mazhar olmuş etkıyadan idi. Halef Kirman ve Sicistân halkını Hürmüz aleyhinde igzab için Ebû Yusuf'a terfîk eylediği mutemedine Hürmüzle mülâkâtta sonra Ebû Yusuf tesmim etmesi tâ'limât hafıyesine verdiğinden mutemet merkûm talimatım hükmünü icrâ etmekle Halef Ebû Yusuf'u tesmim eden Hürmüz olduğunu bi'l-i'lân Kirman ve Sicistân ahâlisine Hürmüz'ün aleyhine kaldırub tecemmû eden cünûd-ı kesîreyi (384) senesinde oğlu Tâhir ile Hürmüz üzerine sevk etdi. Tâhir giderek harben Kirman'ı istilâ etdikten sonra babası Halef'e isyânını i'lân ve aralarında muhârebeler cereyân etmesiyle Tâhir mağlûben Sicistân'a ve sonra yine Kirman'a 'azîmet ederek (224) bir dağ merkez-i tecemmû' ittihâz etmiş olan usât ile ittihâd ve Cîrfet'i istilâ ediverdi.

Cîrfet havâlisi benî Peveyh'den (Büveyh'den) Bahâüddevle'nin dâ'ire-i temellükünde idi. Bahâüddevle tarafından sevk olunan 'asker Tâhir'e karşı mağlûb olarak Tâhir Kirman'a 'avdet ve harben babasına galebe ile Kirman'ı zapt etdi. Muahheren Halef hud'a ve desîse ile Tâhir'i öldürmüştür.

Bundan sonra Sultân Mahmûd bin Sebüktekin Halef'in yed-i temellüğünde olan mahallerin feth ü teshîrine kıyâm ederek (390) senesinden bed'et ile beynlerinde vâki' kesîre cereyân eyledi. Bi'l-ahare Sultân Mahmûd Halef'i tutturup ba'zı kılâ'da tevkîf etmiş ve oğlu Ebû Hafs az bir vakit Halef'in memâlikine mutasarrıf olmuş ise de Sultân-ı müşârün-ileyh bi'l-ahare Sicistan vâlisini Kâmil benî Saffâr'ın elinden alıp kaidelerinden Ahmed el-Fettahi'ye tevcih etmekle benî Saffâr Hükûmeti munkarız oldu (393).

Horasân'da benî Sâman Hükûmeti İdaresi (288-395)

Horasân Emîri benî Saffâr'dan Amr bin Leys Buhara (225) Emîri İsmâ'îl Sâmanî ile harb ederken münhezim ve esîr oldukdan sonra Horasân memleketi taraf-ı hilâfetden İsmâ'îl'e teveccüh olunduğunu benî Saffâr Hükûmetinin vekâyi'-i târîhiyesini beyân sırasında tafsîl etmiştir.

Taraf-ı hilâfetden Horasân ve Rey ve Isfahan ve Sicistân memaliği tâ Mâzenderen'e varıncaya kadar (288) târîhinde İsmâ'îl-i Sâmanî'ye tevcih olunarak ol bâbda tesattir olunan menşûr hal'i müteadde ile kasd-ı mahsûsa tevdi' ve irsâl olunmağla İsmâ'îl Sâmanî tâzimat-ı Fâ'ikâ ile bi'l-istikbâl menşûru öpüb başına koyduktan ve hil'atlerin her birisini açtıkça iki rekât namâz kılarak takbîl eyledikten sonra bi'l-iktisâ kasıda bahşîş olmak üzere yedi yüz bin dirhem i'tâ eyledi.

Taberistân Emîri Muhammed bin Ziyâd el-'Aluyi bu sırada Horasân'ı istilâ arzusuna düşerek 'askerle Horasân'a doğru yürüdü ise de Emîr İsmâ'îl ile muhârebede 'askeri münhezim ve kendisi mecrûh olduğundan Taberistân nevahiyesi dahi yedinden çıkmakla İsmâ'îl Sâmanî tarafından bi'l-istilâ kaidelerinden Muhammed bin Harun oraya vâlî ta'yîn olundu.

İsmâ'îl Sâmanî (295) târîhinde fevt olub (226) uhdesiden münhal Horasân ve maveraünnehir vilâyetleri taraf-ı hilâfetten oğlu Ahmed'e tevcih edildi.

(298) senesinde Ahmed bin Leys yedinde kalmış olan Sicistân'ı bi't-teşhir ammizâdesi Ebû Sâlih bin İshâk'ı oraya vâlî ta'yîn eyledi. Bir sene sonra ahâlî izhâr-ı muhâlefet ve benî Leys'den Amr bin Yakûb'a itâ'at eylediler. Ahmed Sâmanî

kaidelerinden Hüseyin bin ‘Âlî mübâşeretiyle bi’t-tekrâr istilâ ve Devetdâr Simcûr’u oraya vâlî nasb etdi.

Simcûr’un Horasân ve mülhakâtı vâlîliği (321)senesine kadar imtidat ederek Sa’îd Nasr bin Ahmed Sâmânî sene-i mezkûr de vilâyet-i mezkûr vâlîliğine Ebûbekir Muhammed bin el-Muzaffer bin el-Hıttac’ı me’mûr etmiş ve Ebûbekir (327) senesinde inhiraf-ı mizaca mübtelâ ve hastalığı mümted olmağla Sa ‘îd Sâmânî Ebûbekir’in rahtını iltizâmen kendisine Horasân’dan azl ve yerine oğlu Ebû ‘Âlî’yi nasb eylemiştir.

(333)’de müşâhede olunan ba’zı ahvâl-ı muhâlefet isti‘mal üzerine Emîr Nuh bin Nasr Sâmânî Ebû ‘Âlî’yi Horasân vilâyeti vâlîliğinden ‘azl ile yerine Mansûr bin Kara Tekin’i ta’yîn ederek Ebû ‘Âlî ise mukaddemce benî Saman nâmına Rey şehrini istilâ gibi bir büyük hizmet meydâne komuş (227) ve mükafat amalinde bulunmuş iken azl ile hakarete tesâdüf etmesi Emîr Nuh’un halifegirleriyle ittihâdını mucip olduğundan (334) senesinde bu sebepten neşet eden ihtilâf (337) senesine değin imtidat eyledi. Benî Peveyhden Rükne’-d-devle bu ihtilâfdan bi’l-istifâde bilâd-ı Sâmâniyeden Rey şehrini istilâ etmiştir.

(339)’da Emîr Nuh’un emri ile Horasân vâlîsi Mansûr Rey şehrini benî Peveyh elinden gerüye aldı ise de kıllat-i zehâyirden nâşî ‘askeri içünde zuhûr eden ihtilâl üzerine muhâfazaya muktedir olamadığından şehri mezkûr yine Rükneddevle zabt eyledi.

(339)’da Horasân vâlîsi Mansûr vefât etmek ile cenâzesi isfıcab’a nakil ve pederinin yanında defn olunarak Emîr Nuh tarafından Horasân vilâyeti vâlîliği bi’t-tekrâr Ebû Ali bin El Muzaffer’e tevcih olundu.

Ebû ‘Âlî Horasân vâlîliğine me’mûr olduğu vakit Saganyan cânibinde idi.

Horasân vâlîliğine me’mûriyeti emrini aldığıında Saganyan’dan Merv’e gelüb o aralık yüz gösteren Hârezm havâlîsi ihtilalinin teskiniyle ba’dehu Horasân’a ‘azîmetine dair emir (228) aldığından bir müddet o me’mûriyetle meşgul ve (342)’de Rey havâlisindeki Deylemîler’le muhârebeye me’mûr oldu.

Ebû Ali Rey havâlisince vazifesini bitürdükten sonra ve Şemkîr'in yed-i istilâsında bulunan Taberistân'ı dahi zabt etmiş olduğu hâlde ve Şemkir Ebû 'Âlî'nin Rûknü'd-devle ile ittifâk-ı hafisi olduğunu Emîr Nuh'a yazdığından Emîr Nuh (343)'de Ebû A'Âî'yi Horasân vâlîliğinden azl ve yerine Bekir bin Mâlik'i nasb eyledi. Ebû Ali bu mu'âmeleden hiddetlenerek Rûknü'd-devle'nin yanına azîmetle mazhar-ı kabûl ve ihtirâm olmuşdur.

Ebû 'Âlî'nin iltiması ve Rûknü'd-devle'nin ricâsıyla (344) senesinde taraf-ı hilâfetten Horasân vilâyeti vâlîliği Ebû 'Âlî bin El Muzaffer tevcîh olundu. Ebû 'Âlî Horasân'a 'azîmet etmiş idi. (345)'de Emîr Nuh bin Nasr Sâ mânî fevt olduğundan halefî Abdülmelik tarafından Horasân vilâyeti vâlîliğine me'mûr olmağla Bekir 'askerle giderek Horasân'ı zabt eylemiştir.

Bekir'den sonra benî Sâ mân cânibinden Horasân vilâyeti vâlîliğine İbrahim bin Simcûr me'mûr olub İbrâhîm biraz sonra 'azl ile Kûhistân'da ikâmete me'mûr oldu. Ve yerine oğlu Ebû'l-Hasan Muhammed ta'yîn edildi. (229)

(366)'da Ebû'l-Hasan 'azl ile yerine benî Sâ mân ümerâsından Ebû'l-'Abbas Taş ve (372)'de be-tekrâr Ebû'l-Hasan Muhammed bin İbrahim Horasân vilâyeti vâlîliğine nasb olunmuş iken (373)'de yine Ebû'l-Abbas ta'yîn kılındı.

Ebûl Abbas Nişabur'a vardıkda 'azl ve be-tekrâr Muhammed bin İbrahim Simcûr nasb olundu. Bu bâbda vukû' bulan iltimâs-ı hükûmet metbu'ası cânibinden kabûl olunmadığı cihetle Ebû'l-Abbas benî Peveyh'den⁵⁶ Fahrüdevle'ye mürâca'at ve aldığı 'askerle Nişabur'a doğru 'azîmet eyledi. Nişabur'a takarrüb eyledikde ibn Simcûr tahassun ve müdâfa'aya kıyâm etmiş ise de Fahrüddevle tarafından def'a-ı sâniyede sevk olunan asâkir-i imdâdiye ile kuvvet-i sâbıka birleştirilub icrâ olunan tazyîk üzerine ibn Simcûr mağlûben firâr ve Ebû'l-'Abbas Nişabur'u istilâ eyledi.

Bundan sonra ibn Simcûr Herat'da ve Ebû'l-Abbas Nişabur'da kalub (377) senesinde Belh ümerâ Fâ'ik ve Nişabur Ebû'l-Abbas ve Herat ibn Simcûr yedinde kalmak üzere üçü beyninde ittifâk hâsıl olmuş ve sene-i mezkûrde Muhammed bin

⁵⁶ Metinde Peveyh'den okunacak şekilde yazılmıştır.

İbrâhîm bin Simcûr fecâaten ve fevt ekmekle benî Sâ mân hükûmetinin (230) müsâ'adesi ile Horasân vilâyeti vâlîliği oğlu Ebû 'Âlî'ye teveccüh olunmuşdur.

(384)'de Ebû 'Âlî bin Simcûr Belh vâlîsi Fâ'ikle bi'l-ittifâk Emîr Nuh Sâ mânî'ye muhâlefet gösterdi. Emîr Nuh Ebû Ali'yi Horasân vilâyetinden azl ve Horasân'ı Gazne Emîri Sebüktekin'e bi'l-i'tâ Fâ'ik ve Ebû Ali ile harb için Emîr-i müşârün-ileyhden isti'âne eyledi. Emîr Sebüktekin o aralık Hind ile muhârib iken Emîr Nuh'tan aldığı Emîr üzerine Hint işini ta'tîl ve 'azîmetini Gazne'ye tahvîl ile asâkir-i lazîme istishâb ve hareket etmek üzere olduğunu Ebû 'Âlî ve Fâ'ik haber aldıklarında bunlar da benî Peveyhten Fahrudevle'ye mürâca'atla istimdâd eylediler.

Sene-i merkûmede Emîr Sebüktekin oğlu Mahmûd ile birlikte asâkir-i mevcûdeyi alub Gazne'den ve Emîr Nuh dahi 'askerle Buhara'dan hareket ve Herat nevâhîsinde yekdiğeri ile mülâkât ederek Ebû Ali ve Fâ'ik müdâfa'aya kıyâm eylediler ise de münhezim olmağla Nişabur ve Herat havâlîsi zabt ve teshîr olduktan sonra Emîr Nuh Sebüktekin'e Nâsırüddevle lakabı ile Herât'ı ve oğlu Mahmûd'a Seyfûddevle lakabıyla Nişabur'u bi'l-i'tâ Buhara'ya 'avdet eyledi. (231)

Emîr Nuh Buhara'ya 'avdet etdikten sonra Ebû Ali ve Fâ'ik bi'l-ittifâk Horasân havâlîsini ele getirmek üzere (385) senesinde Cürcan'dan 'askerle Nişabur'a doğru yürüdüklerinde Seyfûddevle Mahmûd'un yanındaki 'asker derece-i kâfiyeden noksan ve babasından asâkir-i mu'âvene celbinde dahi vaktin adm-i müsâ'adesi ciheti ile imkânca fık dân olduğundan bi'l-muhârebe münhezim olmağla pederinin yanına gitti ve Ebû Ali Nişabur'u zapt ediverdi.

Bunu müte'âkıb Emîr Nuh taltîf sûretini ihtiyâra mecbûr olarak mu'âmelât-ı sâbıkadan dolayı Ebû Ali ile Fâ'ik'e ma'zereti hâvî mektûb yazdı ise de cevâb bile vermediler.

Mahmûd münhezim ve Ebû Ali Nişabur'a dâhil olduğu Sebüktekin'in mesmû' olduğu anda 'asker cem'ine kıyâm ile topladığı kuvve-i kâfiyeyi bi'l-istishâb Nişabur'a müteveccihen hareket eyledi. Ebû Ali ve Fâ'ik 'askerle mukâbeleye çıkarak Tus'da telâkî-yi tarafeyn vukûnu müte'âkıb Mahmûd dahi bir kuvve-i imdâdiye ile arkadan yetişmekle indel harbe Ebû Ali ve Fâ'ik münhezimen Ebiver'e

doğru kaçtılar. Nişabur Sebüktekin (232) tarafından ve babası be-tekrâr istilâ olunarak oğlu Mahmûd orada ikâme-i *mevâ'ide-i sened*⁵⁷ eyledi.

Ebû Ali ve Fâ'ik bu inhizamdan sonra Emîr Nuh'a zara'âtnâme irsâliyle isti'tâf etdiklerinden Fâ'ik'den ayrılıb Hârezm'e gittiği hâlde kusûru afv olunacağı Emîr Nuh tarafından Ebû Aliye cevâben bildirilmekle Ebû Ali bi'l-muvafakâ Hârezm'e yakın bir mahale gitti. Ebû 'Abdullah HârezmŞâh ibtidâ ruy-i hürmet erâesiyle kendisini teskîn ve ikinci gece bağteten bastırub â'yan ve ashâbıyla birlikte celp ve tevkîf eyledi.

Cürcaniye Emîri Memûn bin Mahmûd bu vakayı işitdikde Haverezmşâh'ın öyle mu'âmelesini isti'zâm ve 'askerle aleyhine kıyâm ederek Haverezmşâh'ın makarrı olan Kâş beldesini istilâ ve kendüsini tutturub i'dâm ediverdi. Ve Ebû Ali mahbesden kurtuldu.

Memûn Emîr Nuh'a mürâca'at ve Ebû Ali hakkında arz-ı şefâ'at ettiğiinden Emîr Nuh Ebû 'Âlî'nin Buhara'ya gönderilmesi cevâbını yazdı. Ebû 'Âlî ashâbıyla birlikte hareket ve Buhara'ya takarrüb eylediğinde ümerâ ve asâkir ile bi'l-istikbâl (233) hakkında taazzumât-ı mükemmile icrâ olunarak Buhara'ya ba'de'l-vüsûl Emîr Nuh kendisini habs etmiştir. Bundan sonra Nâsırüddevle Sebüktekin'in iltiması üzerine Ebû Ali Nâsırüddevle'nin yanına bi'l-irsâl orada tevkîf olunmağla (387) senesinde mevkûfen vefât eyledi.

Emîr Nuh'un emriyle Ebû Ali mukaddema Fâ'ik'den ayrıldığıında Fâ'ik Kaşgar'a giderek Türk hükümdârı İlek Han'a ilticâ etmişti. İlek Han'ın şefâ'atiyle Emîr Nuh afvına mazhar olmuş ve Buhara'ya azîmetle umûr-ı hükûmetde kesb-i itibâr eylemiştir.

Ebû Ali der-dest ve habs olunduktan sonra oğlu Ebû'l-Kasım babasının âmalini ele getirmek için hareket gösterdi ve Emîr Nuh halefi Mansûr Sâmânî cânibinden Horasân vilâyeti vâlîliği Bektüzün'e tevcih olunmağla BekToruno havâliye gittiğinde Ebû'l-Kasım firâr eyledi.

⁵⁷ Bu terkip metnin bu kısmı yırtık olduğu için tahminen okunmuştur.

Sebüktekin sene-i mezkûrde vefât ettiğinden oğlu Mahmûd ile Gazne'de bulunan diğerk oğlu İsmâ'îl aralarında mülkce ihtilâf hudûs etmiş ve Mahmûd bu ihtilâfı izâle için gittiğinde Emîr Mansûr Horasân vilâyeti vâlîliğine Bektüzün'ü göndermiş idi. Mahmûd bin Sebüktekin Gaznece olan ihtilâfı (234) izâle ve babasının mülkünü zapt ettikten sonra Emîr Nuh'un mücade-i sabıkasını yâd tezkir ile beraber Horasân'ın uhdesinde ibkâsını Emîr Mansûr'dan iltimas eyledi ise de muvaffakat gösteremediğinden kuvve-i cebriye ile Nişabûr üzerine yürüyüp Bektüzün'ü ihrâc ve Horasân'a istilâ eyledi (388).

BekTorunEmîr Mansûr'un yanına giderek Mahmûd'un muamelesini haber verdiğinde Mansûr Bektüzün'e ve bir kuvve-i 'askeriyeyi bi'l-istishâb Horasân'a doğru gitmekle Mahmûd bin Sebüktekin müdâfa'a için Serahs'da karşıladı ise de galebeye muvaffak olamadığından Emîr Mansûr Horasân'ın zapt etti.

Bunu müte'âkıb BegTorunFâ'ik ile bi'l-ittifâk Emîr Mansûr'un hâl ve yerine birâderi Abdûlmelik iclâs eylediler. Mahmûd bin Sebüktekin bu ihtilâf esnâsında fırsat bulup yine Horasân'ı yed-i istilâyâ alıverdi (390).

Bundan sonra Buhara'yı Türk hükümdârı İlek Han istilâ ederek benî Sâman devleti munkarız olduğundan hân müşârün-ileyhin ahz ve habs eylediği Sâmaniler'den Ebû İbrâhîm İsmâ'îl bin Nuh mahbestan firar ve Hârezm'e giderek orada cem eylediği 'askerle Horasân'ın istilâsına kıyâm (235) etmiş ise de Mahmûd bin Sebüktekin'in Herat'da ikame eylemiş olduğu Horasân vâlîsi Tuntâş'ın müdâfa'a-yı şedîdesine tesâdüfle mağlûben Ebiverd ve Cürcan taraflarına gimiş ve Ebû'l-Kasım bin Simcûr ile birleşüb hareket-i tecâvüz karâneye tasaddî etmesini müte'âkıb Mahmûd bin Sebüktekin'in kaidi Mansûr ikisini de bozub Ebû'l-Kasım dest-i esarete giriftâr ve İsmâ'îl âzîm semte ilticâ oldu. Mahmûd bin Sebüktekin dâ'ire-i itâ'atindeki ihyâ-yı Arab'dan bir kâbile Emîri bulunan ibn Behiç Fulat cânibinde İsmâ'îl'i ele getirüb i'dâm etmekle benî Samân Hükûmetinden eser kalmadı (395).

Horasân'da Benî Sebüktegin İdaresi (395-429)

(395)'de Horasân vilâyetini Sultân Mahmûd bin Sebüktekin istilâ ederek ümarasından Altun Taş'ı oraya vâlî ta'yîn eylediği ve benî Sâman'ın Horasânca alakaları kalmadığı anfen beyân olunmuşdu.

İlek Han Buhara'yı istilâ eylediğinde Sultân Mahmûd Han müşârün-ileyh tebriknâme tahririyle beynlerinde müsâlemet ve müsâheret hâsıl olarak biraz vakit bu müsâlemet cereyân etmiş olduğu (236) hâlde Sultân müşârün-ileyh Multân taraflarına gittiğinde İlek Han Kaid el-Ceyş'i subaşı Tekin ile karındaşı Ca'fer Tekin'i Horasân'ın istilâsına me'mûr eyledi (392).

Subaşı Tekin sene-i mezkûrde Belh'i istilâ ve Ca'fer Tekin orada ikame eyledikten sonra Sultân Mahmûd'un â'malinden ma'dûd Herat şehrini zabt için benî Sâman ümerâ-yı 'askeriyesinden refakatinde bulunan Hüseyin bin Nasr'ı gönderdiğinden Hüseyin Herat ve Nişabûr'u istilâ ve Sultân tarafından o aralık Herat'da vâlî bulunan Arslan Hacib ile Nişabûr havâlîsindeki âmalî ihrâc ediverdi.

Sultân Mahmûd Hint gazâsı ile meşgûl iken bu hâdiseyi işittiğinde 'askerle hareket ve Belh'e takrîb etmesi ile beraber Ca'fer Tirmiz'de ve Herât'ın istilâsına me'mûr Arslan Hacip on beş bin nefer 'askerle o havâlîye yanaşır yanaşmaz Ebiver ve Nesâ taraflarına kaçmakla Arslan Subaşı'yı Cürcan'a kadar takip etmiş iken Subaşı güç hâl ile Aslanın pençesinden yakayı kurtardı.

Keyfiyet İlek Han'ın mesmû' olduğunda Hittin hükümdârı Kadir Han'dan bi'l- istimdâd aldığı 'askeri kendi mevcûdu ile birleştirip hareket eylediği haberi Toharistân'da Sultân (237) Mahmûd'a bâliğ olmasıyla Sultân müşârün-ileyh zir destindeki mahallerden tedârik eylediği 'askerle müdâfa'aya kıyâm ve İlek Han'ı harben düçar-ı inhizâm eyledi (397).

(400) târîhinde Sultân cânibinden Horasân vâlîliğine Altuntaş me'mûr olmuştur.

(407) târîhinde Türk hükümdârı Arslanhan ile Sultân Mahmûd beyninde Mûsâlâha takrir eylediğinden Arslan Han'ın kerimesi Sultân Mahmûd'un oğlu Mesud'a tenkih olundu.

Mesud'un Horasân vilâyetine istihlaf eylediği Altuntaş Sultân Mahmûd'un târîhi cülûsu olan (421) senesine kadar Horasân hükûmetinde devam idüb Sultân Mes'ûd o târîhte Horasân'a azîmetle bi'z-zât icrâ-yı hükûmet ederken 'askeri marifeti ile Sultân Mahmûd men' ve Sultân Mes'ûd celb ile iclâs edildi. Ve Sultân müşârün-ileyh Horasân vilâyetine Siyavuş Hâcibi nasb etdi. (429) senesinde Selçukî Tuğrul Bey Horasân vilâyetini istilâ etmekle ondan sonra vilâyet-i mezkûr Selçukîlerin yed-i temellüklerinde kalmıştır. (238)

Selçukîler ve Horasân'da Selçukîye Hükûmeti (429-583)

Mâverâü'n-nehir taraflarında bulunan Guz tâ'ifesinden Dukak tâ'ife-i mezkûrnin reisi idi. Oğlu Selçuk büyüdüğünde nasiyesinde isâr fetânet-i nümâyân olduğundan o vakit Türk pâdişâhı bulunan Böğü 'nün hizmet-i 'askeriyesine takdim olundu. Bu hizmet-i terk ederek hakkında yüz gösteren meyl-i umûmi Böğü'yi vesveseye düşürdüğünden Selçuk-kendi hakkında-Böğü'nün suikasdını his etmekle dâ'ire-i etbânda bulunan cemaati bi'l-istishâb diyar-ı İslam'a hicret ve â'mal-i Buhara'dan Cend nâm kasabada ikâmet eyledi. Ol vakte kadar din-i İslâm'da değil idi. Ondan sonra cemaati ile beraber Müslüman oldular. Müslüman olduktan sonra Selçuk evkatını Türklerin gayr-ı müslim takımlarıyla cihada hasr ederek yüz yedi yaşına vardığında vefâtı vukû' buldu.

Vefâtında Arslan, Mikâ'il, İsrail, Mûsâ nâmlarında dört oğlu kaldı.

Mikâ'il babasının çağırıda gidüb gazâların birisinde şehîd oldu. Mikâ'il'in oğulları Böğü, Tuğrul, (239) Dâvud, İbrahim-bulundukları mahalden- Buhara'ya iki fersah mesâfe karîb bir yere nakl eylediler. Buhara Emîri bunların mücâveretlerinden havf zâhib olmağla haklarında isâet gösterdi. Türkistan pâdişâhı Buğra Han'ın yanına gitdiler. Buğra Han dahi tevehhüm eylediğinden hepsini birlikte kaldırmak efkârında bulundu ise de yalnız Tuğrul'u tutabilüb Davûd'u 'askerle tutmağa kıyâm eylediğinde müdâfa'a-yı şedîdeye müsâdîf ve Buğra Han'ın 'askeri münhezim oldu.

Dâvud karındaşının mahbûs olduğu mahale kadar ilerleyüb Tuğrul'u da mahbesdan kurtardı. Şu vukû'at üzerine artık oralarda kalmaya emniyet edemediklerinden yine Cend'e 'avdet etdiler.

Tuğrul Bey'in amûcası Arslan bin Selçuk Buhara civârında kalmışdı.

Avda rahatsız olduğu cihetle Sultân Mahmûd Gaznevîye dahâlet etmiş idi. Ve Sultân Mahmûd bağıteten 'askerle üzerlerine varub çadırlarını yağma ve Arslan'ı habs etdikten sonra cemaatini nehr-i Ceyhun'dan imrâr ve muhtelif mahallerde müteferriken iskân eyledi. Mahbes Arslan'ın müteferriken iskân edilen cemaati Sultân Mahmûd'un a'malinden gördükleri mu'âmelâta tahammül edemediklerinden takım takım İsfahân havâlîsine çekilüb (240) o havâlîde yerleştiler. İsfahân Emîri Alaaddin bin Kâkûye ile hayli muhârebeleri vukû'buldu. Oralarda dahi barınamadılar. Azerbaycân'a gitdiler.

Şu cema'ât Azerbaycân'da Türk nâmıyla meşhûr olmuşdur.

Tuğrul Bey ile karındaşları bulundukları yerden bir mevki'-i selâmet bulmak arzusuyla Horasân'a ve oradan Hârezm'e giderek nasb-ı hıyam eylediler. Hârezmşâh'ın gâdrına tesâdüfle çadırları yağma ve cemaatleri perişan edildi. Orada da cây-ı selâmet bulamayıp bir hâl-ı perişânîde Merv'e doğru gitdiler.

Ne ser karibtir ki şu Bahtiyâr aile-i mübarekeye muntazır olan cihângirlik şerefi kendilerini acâyib acâyib cilveler istikbâl ediverir. Bunlar ise Şâhid-i kaderin) cilvesinden ve istikbalen kendileriyle telakkiye bir sûret-ı hasret-i keşanede iştiyak ve takrip üzere bulunan o şereften bîhaber oldukları hâlde yalnız selametle barınmak için ızdırab-ı tahammül-fersa ile me'men arayıp dolaşırlar idi. (El-abid yed bir ve'l-kadir yezhan⁵⁸).

Tuğrul Bey ile karındaşları Merv havâlîsine vâsıl olduğunda Sultân Mesud Gaznevî üzerlerine külliyyetlü 'asker sevk (241) eyledi. Bunlar ise artık hayatlarından böyle usanmış olduklarından cemaat-ı mevcûdeleri Sultân-ı müşarünileyhin cemiyet-i 'askeriyesine nisbet kabûl edemeyecek derecede az iken-terk-i can etsek de kurtulsak bu muhithaneden – diyerek herçe bâd âbâd sûretiyle harbe başladılar.

58 Anlamı şöyledir: Kul tedbir alır kader ise güler.

Sultân Mesud'un 'askeri pek şiddetli inhizama tesâdüf eyledi. Bu galebe-i Gazîbenin şayiası etrafa yayılması ile beraber Selçukîler'in muhabbetleri halkın gözünü doldurub bilâd-ı mücâvire ahâlîsi korkularından titremeye başladılar.

Sultân Mes'ûd yine muhârebe etmek istedi ise de 'askerinin gözü yılmış olduğundan cüret edemiyor idi. Tuğrul Bey'e ve karındaşlarına karşı temîn sûretini ihtiyâr eyledi. Bunlar mahbes bulunan a'milleri Arslan'ın ıtlâkına müsaade olunmadıkça itimat göstermeyecekleri cevabını verdiler. Sultân Mes'ûd kendileri Belh'de yanına varırlar ise Arslan'ı bırakacağını va'ad etdi. Tuğrul ve karındaşları gitmediler.

Yine aralarında muhârebe başladı. Şu muhârebede Sultân Mes'ûd'un 'askeri eski muhârebeden beter akce hezimete düşar oldu. Tuğrul Bey ve birâderleri bu muzafferiyetin akabinde (242) Horasân'ın zabt ile nevâhisine â'mâl ikame ediverdiler.

Dâvud Herat'a hücûm ile Sultân Mes'ûd'un oradaki 'askerini de dağıttı (429).

Sultân Mes'ûd bir kere de bahtını imtihan için kuvvetinin mecmu'yla Selçukîlerin üzerlerine hücûm etdi. Lakin 'askerinin zaten Selçukîlerden gözleri yılmış olduğundan başka aralarında da ihtilâf yüz gösterdiğinden Selçukîler o ihtilâftan bi'l-istifâde Sultân Mes'ûd'un 'askerini bir de tecemmi' edemeyecek sûretde bozup dağıtdılar.

Bu inhizâmdan sonra Sultân Mes'ûd Belh taraflarına çekildi ise de karındaşı Muhammed Belh'de aleyhine kıyâm etmek ile kendisini der-dest ve habs eyledi. Ve Tuğrul Bey Horasân bilâdından Nişabûr civârında vaki Şâdbah şehrine giderek orada saltanat ve istiklâlini i'lân ile ikâme eylemiş olduğu vülâta ve âmal-ı dâ'ire-i vilâyetlerinde Tuğrul Bey'in nâmına (Sultân el-Azim 'unvânına ilâve ile hutbe okutdular (431).

(Sultân Tuğrul Bey bin Mikâ'il) Horasân'da pâdişâh olduktan sonra mülkünü tavsiyeyi gayretle (433)'de Cürcân ve bir sene sonra Hârezm ve Kûhistân'ı ve (437)'de Hemedân ve Dinever'i ve (443)'de İsfahân'ı ve müte'akiben (243) Azerbaycân ve Kürdistân ve Fars ve Huzistân'ı yed-i teshîre aldı.

Hulefâ-yı Abbasiye'den Kâ'im bi-Emrillah'ın vekâyî'ni beyân sırasında tafsîl olunduğu üzere (447)'de Bağdâd'a gelüb Bağdâdca el-Pevayh mülûkûnun istiklâllerini imhâ ve halife ile münâsebet-i sıhriye peydâ etmiştir. Bağdâd'dan Nusaybîn ve Musûl Diyârbekir taraflarına 'azîmet ve 'avdetle devlet-i 'Abbasiye'nin şân-ı hilâfetini tezyîde çalışdı. Halife Memâlik-i 'Abbasiye'nin cümlesine hükmü cârî olmak üzere i'tâ-yı vilâyet ve ilbâs-ı hil'at eylediğinden huzûr-ı halîfede zemîni takbil ve arz-ı teşekkür ve tebcîl eyledi.

Bundan sonra karındaşı İbrâhîm Yınal'ın Hemedân'da isyânı cihetiyle (450)'de onun mazarratını izâle için giderek o işi gördükten sonra Bağdâd'a 'avdet ve halîfeyi Besasiri'nin esaretinden tahlis ile Besasiri'yi harben bozub i'dâm eyledi.

(451)'de Sultân Tuğrul Bey'in karındaşı ve Horasân Emîri Dâvud bin Mikâil vefât eylediğinden yerine oğlu Alb Arslan Horasân emâretine ta'yîn kılınmıştır (244).

(452)'de Sultân müşârûn-ileyh Kûhistân'a giderek Emîr Porsuk'u Bağdâd şihneliğine nasb etdi.

Sultân Tuğrul Bey (455) senesi Ramazan'ında yetmiş yaşında iken Rey şehrinde hastalanub vefât eyledi. Rahmetullahi 'aleyh şecî, sâlih bir zât sûtûde-i sıfat idi.

Hayatında halife Kâ'im Biemrillah'ın kerimesi Seyyide Hatun'u tezvîc etmiş ise de kendisini pir û akim olduğu cihetle aralarında halvet vukû' bulmamıştır.

Vefâtından sonra müşârûn-ileyh Rey'den Bağdâd'a iade olundu.

Sultân Tuğrul Bey'in bilâ-veled ve kâti cihetle hayatında saltanatı birâderzâdesi ve Horasân Emîri Alb Arslan'a vasiyet eylemiş ise de vefâtı akabinde Âmidüldevle el-Kündürî Sultân müşârûn-ileyhin diğer birâderzâdesi Süleymân bin Dâvud'a bi'at eyledi. Lakin beyne'l-ümerâ bunun için ihtilâf tahaddus eylediklerinden ümerâdan Yâğıbasan Horasân'a giderek taraf taraf gösterilen meyilli ve muvafakat üzerine Süleymân saltanattan men ile Alb Arslan'a bi'at-ı umûmiye icrâ olundu.

(Sultân Alb Arslan Muhammed Bin Davûd) Sene-i merkûmede (245) Horâsân'da câlis-i serir saltanat olub (456)'da Huttalân kal'asını ve muahheren Herat'da neberd⁵⁹ eden ammisizâdesi Böğü'yü bi'l-muhâsara Herat'ı istilâ ederek Böğü'ye ikrâm ve hüsn-i i'aşesini iltizâm eyledi.

(457)'de Alb Arslan'ın vezîri Nizâmülmülk Bağdâd'ta Nizâmiye Medresesi'ni yaptırdı.

Sultân müşârün-ileyh (463)'de Diyârbekir'e azîmetle Diyârbekir hükümdârı Nasr bin Ahmed'in, ba'dehu Haleb'e giderek Halep Emîri Mahmûd bin Nasr'ın itâ'atine mazhar oldu. Sultân Alb Arslan Diyârbekir sûrunu gördükde atından nüzûl ile elini sûra ba'dehu yüzüne sürüp teberrük etmişdir. Halep'ten Azerbaycân'a tâbi' Hoy nâm kasabaya 'azîmet etdi.

Alb Arslan kasaba-yı mezkûrde iken Rûm imparatoru Armanus Rûm, Efrenc, Rus, Pecenak, Kerc tâ'ifelerinden cem etmiş olduğu iki yüz bin 'askerle Ahlat'a tabî Malazgirt'de vürûd ve bilâd-ı İslâm'ın istilâsına kıyâm eylediği Alb Arslan'a haber verildi. Yanında on beş binden ziyâde 'asker olmadığından şu kuvve-i cüzz'îye ile iki yüz bin 'askere galebe mûlahazadan bâid görünmekle harem ve müteallikatını Hoy'dan Hemedân'a gönderdi. 'askerini cem ile "Cenâb-ı hak bekâ-yı (246) ecelden emân verir ise hakkımda ni'met-i ilahiyyesidir. Şehîd olur isem oğlum Melikşâh'ı velî'ahd ta'yîn eyledim" diyerek bir nutuk irad eyledikten sonra 'askerle düşmana doğru açıldı. Rûm imparatoru Rus takımından mukaddemetü'l-ceyşin İttihaz eylediği on bin neferi ileriye sevk etdi. Sultân Alb Arslan bir hamlede Rûmları bozdu.

Mukaddimetü'l-ceyşin çoğu maktûl ve kumandanları esîr oldu. İmparatorun büyük ordusuyla araları az mesafe kaldıkda Sultân, imparatorun Mûsâlâha iltimas eylediğinde imparator pek ağır bir cevab-ı redd verdiğinden Sultân bu cevaptan be-gâyet müte'essir olmağla ne tedbir ihtiyâr etmeleri lazım geleceğini imâm-ı Fakih Ebû Nas Muhammed bin Abdülmelik en-Neccârî ile lede'l-müzâkere fâkih-i müşârün-ileyh "muhârebeye devam senden me'mûl ve nusretullahtan mesûldür. Muhârebesiz geriye ricat olunsa hem düşmana salâbet hem de Rûmların bilâd-ı

⁵⁹ Bu kelime matbaa hatasına bağlı olarak hatalı yazılmıştır,. Muhabere, cenk anlamına gelen neberd daha isabetli olacaktır.

İslâmı istilâ etmelerine sebebiyet verilmiş olur. Kalem-i kudret menşûr fethi nâmına yazması mercûdur. Mütevekkilen ‘alel’lah harb edelim” denmekle Sultân ‘askerini toplayub “benimle beraber sebat edecek olanlar muhârebe etsinler. Hiçbir kimseye harb için Emîr ve nehiy göstermeyeceğim, memleketine ‘avdet (247) efkârında olanlar muhtardırlar” deyü bir nutuk irâd eyledi. Râkib olduğu kısrağın kuyruğunu eliyle bağlayub yüzünü yere vaz’ ve Cenâb-ı hakka ‘arz-ı du‘â eyledikten sonra üzerine bir beyâz libâs giydi. “Şehîd oldum ise şu libâsı bana kefen ediniz” diyerek yayını ve oklarını ilkâ ve kısrağına binüb kılıcını teşhîr etdi. Sultân’ın o mu‘âmelesi ‘askerde te’sîrât-ı vicdâniyeyi tahrik eylediğinden ‘ale’l-‘umûm ağladılar. Hepsi sultâna ittibâ‘en yay ve oklarını terk ile kılıçlarını çektiler. Ve tekbrîr sâdâlarıyla düşmana hamle gösterdiler. Şiddet-i tehâccümden iki ‘askerin arasını gubâr doldurdu. Her bir hamlede Allah Allah sâdâlarını yükseldikçe guzât-ı müsellimînin her birisi bir sâ’ikâ-i ateş-feşânı andırmakta idi. Rûmların orduları bir kuru ormana cihet be-cihet ateşler düşmüş de tutuşmuşdur gibi bir manzara-ı dehşet efzâ teşkil eyledi. Sehab-ı mağlûbiyet düşman ‘askerinin üzerini kaplayub hurşid-i muzafferiyet İslam ordusu üzerine doğdu. Asâkir-i a’dâ birbirine bakmağa vakit bulamayacak derecede yekdiğerini çiğneyub kaçmağa başladılar. Ve guzât-ı müslimîn arkalarını bırakmayub rast getirdiklerini telef ede ede ta’kibe devam eylediler. Cenâzelerden mâ’rekede ayak (248) basacak yer kalmadı.

İmparator huddâm ve cenareleriyle beraber firâr ederken hepsi tutulup Sultân’ın huzûruna getirildiler. Sultân imparatoru yedinde esîr ve kendisini onun hakkında her türlü muameleye kadir gördüğünde Cenab-ı Hakk’ın ihsân buyurduğu muzafferiyete teşekkürle beraber şan-ı muzafferiyeti ‘ulviyyet-i mürüvvetle tezyin etmek için imparatoru ba‘zı şûrut-ı meşrua ile afv etdikten sonra yed-i esaretinde bulunan sâ’ir rû’esâ ile beraber muazzezen memleketlerine irsâl etmek üzere olduğunu imparator gördükde bu ‘ulviyyete hayran olarak “halifeniz ne taraftadır” deyü sual eyledi. Bağdâd cihetini gösterdiklerinde imparator ol tarafa dönerek secde eder gibi tâ‘zimât-ı fâikâ gösterdi.

Bundan sonra imparator ve arkadaşları kemâl-i i‘zâz ve ihtirâm ile memleketlerine doğru yola çıkarıldılar. Lakin imparator diyarına gittikten sonra

gördüğü mürüvveti unutub Sultân o havâlfiden çekildikde ‘asker sevkiyle Ermeni bilâdını istilâ etmiştir.

(465)’de Sultân Alb Arslan Mâverâü’n-nehir bilâdını teshîre giderken Gerzem kal‘asını feth etdikten sonra kal‘a muhafızı Yusuf-ı Hârzemî’yi huzûruna celb ve itâb (249) ile hitâb eylediğinden Yusuf ale’l-gafle bıçakla urub sultânı mecrûh eyledi. Müşârün-ileyh şu yaradan müte’essiren sene-i mezkûr Rebiülahirinin üçüncü günü kırk yaşında olduğu hâlde vefât etmiştir. Rahmetullahi ‘aleyh.

(Melikşâh bin Alb Arslan) babasının velî‘ahdı idi. Alb Arslan’ın vefâtında vasiyeti üzere serîr-i saltanata cülûs ederek Bağdâd menâbirinde nâmına hutbe okundu.

(465) senesi Saferinde Melikşâh tarafından Bağdâd’a gönderilen Gevher Ayîn halife Kâ’im bi Emrillah’a ‘ahd-ı sultânî bi’t-teblîğ cânib-i hilâfetden i’tâ olunan livaü’l-ahdi Sultâna irsâl etdi.

(470)’da Sultân Melikşâh Dımaşk şehriyle sâ’ir feth edeceği yerleri birâderi Tacü’d-devle Tutuş bin Alb Arslan’a iktâa eylediğinden Tutuş giderek hükûmet-i Mısriye âmalî yedlerinden ibtidâ Dımaşk’ı ve ba‘dehu Haleb’i aldı.

(474)’de halife el-Muktedü’l-Emrillah Sultân Melikşâh’ın kızını tezvîc eylemiştir.

(479)’da Sultân birâderi Tutuş yedinden Haleb’i alub mukâbilinde Ca’ber kal‘asını vermekle kal‘a-ı mezkûr Nûreddîn (250) Mahmûd’un zaptına kadar Tutuş ve evlâdı yedlerinde kaldı.

(482)’de Melikşâh Mâverâü’n-nehir bilâdından Semerkand ve Buhara ve memâlik-i sâ’ireyi zabt etdi.

(484)’de Bağdâd’a giderek birâderi Tutuş Şâm’dan ve Aksunkur Halep’den ve züâmâ-i sâ’ire etrâftan Bağdâd’a ‘azîmet eylediler. Melikşâh bu azîmetinde Bağdâd’daki Camiü’s-Sultân’ı bina ve bir rasathane ile Selâtin-i Selçukîye Bağdâd’a geldikçe ikâmetlerine mahsûs ebniye inşâ etdirdi.

Müşârün-ileyh Melikşâh (485) senesi Şevvâlînin on beşinci günü Bağdâd'ta vefât etmekle naaşî İsfahân'a nakl ile orada defn olundu. Rahmetullahi 'aleyh.

(Sultân Berkyaruk bin Melikşâh) pederinin vefâtında yerine cülûs eyledi. Melikşâh'ın zevcesi ve Berkyaruk'un üvey vâlîdesi Terken Hatun dört yaşında bulunan oğlu Mahmûd'u serîr-i hükûmete iclâs etmişti. Melikşâh'ın Bağdâd'da mukîm karındaşı Argun Han Horâsân'a 'azîmetle tedârik eylediği cemiyet-i 'askeriye ile Horâsân bilâdını zabt eyledikten sonra Sultân Berkyaruk'a mürâca'at ve Horâsân'ın zımân-ı maktû' ile kendisine temlikini iltimâs eyledi ise de Sultân i'râz eylediğinden Argûn Hân (490) senesine ((251) kadar Horâsân'ı yed-i istibdâdında tutmuş ve Sultân Berkyaruk o târîhte karındaşı Sencer'le Atabeg Tuğrayî'nin oğlu Ebû'l-Feth'i 'askerle bi'l-irsâl Horâsân'ın istilâsına kıyâm etmiş olduğu hâlde henüz Horâsân'a vâsıl olmazdan mukaddem Argûn Hân ba'zı teba'sının mübâşeretîyle maktûl olduğu haberini aldıklarından keyfiyeti Sultân Berkyaruk'a bildirdiler. Sultân bi'z-zât giderek Horâsân vilâyeti emâretini Sencer'e tevcih etdi.

Bundan sonra akrabasından emîrân denilmekle ma'rûf Mahmûd bin Süleymân Sultân Berkyaruk aleyhine kıyâm ile muhâlefet izhâr ve Belh'den tedârik eylediği 'askerle Horâsân'ın istilâsına ibtidâr etdikde Horâsân emîri Sencer bi'l-müdâfa'a galebe ile Mahmûd'u tutturup gözlerine mil ateşin çekdirdi.

(493)'de Sultân Berkyaruk'la karındaşı Sultân Muhammed Selçukî aralarında muhârebe vukû'yla Berkyaruk bozulub yanında baki kalan galebelikle Horâsân havâlisine 'azîmet ve orada bir mikdâr 'asker cem' ederek Mâverâü'n-nehri geçmek istedi ise de Sencer men'e kıyâm eylediğinden beynlerinde muhârebe yüz gösterub Berkyaruk münhezim oldu.

Sonra birâderi ile aralarında musâlaha vukû'bulup Diyârbekir (252) ve Azerbaycân'a varan ve Ermen ve Gürcistan Sultân Muhammed'e ve Irâk ve Taberistân ve Fars kendisine 'â'id olması iki tarafca da kabûl ve münazaa'aları izâle olmuştur.

Sultân Berkyaruk (498)'de Bağdâd'a giderken Rebiülahirin ikinci günü sill⁶⁰ marazıyla Yezdicerd nâm mahalde vefât etmiş ve na'ası İsfahân'a götürülerek orada defn olunmuştur. Sultân-ı müşârün-ileyh cülûsundan berü rahat görmeyip ömrü muhaliflerinin müdafa'asıyla geçmiş ve hâlî birkaç defa selâmetden tehlikeye tehlikeden selâmete münkalib olub muhâlifleri bi'l-izâle rahat edeceği bir vakitte vefât etmiştir. Rahmetullahi 'aleyh.

Berkyaruk vefât edeceği esnada saltanatı oğlunun atabegi Ayaz'a vasiyet etmişti. Ayaz 'askerle Bağdâd'a giderek ismi hutbede okundu ise de Berkyaruk'un birâderi Sultân Muhammed Bağdâd'a 'azîmet ve sulhen Ayaz'dan ahz-ı muvafakatla emr-i saltanat kendisinde takarrür etmiştir.

(Sultân Muhammed bin Melikşâh) sene-i mezkûr Cemadiye'l-evveliyesi evâhîrinde saltanat-ı Selçukîyeye nâ'il olub Cemadiye'l-ahirenin on üçüncü günü Ayaz'ı i'dâm eyledi.

(500) senesi yevm-i 'âşûrâsında vezîr Nizâmülmülk (253) Bâtınîye fedâîlerinden birisinin dest-i gâdrıyla şehîd oldu. Rahmetullahi 'aleyh.

Sene-i mezkûrede ve ondan sonraki senelerde Sultân Muhammed'in havâlî-i 'Irâkiye ve Cezîrece olan icrâatı bahs-ı mahsûslarında zikr olunmuş olmağla bu mahalde tafsîline lüzûm görülmedi.

Sultân müşârün-ileyh (511) senesi Zilhiccesinin yirminci günü vefât ederek oğlu Sultân Mahmûd taht-ı saltanata cülûs eyledi.

(Sultân Mahmûd bin Sultân Muhammed)'in cülûs eylediğini ammîsi ve Horasân Emîri Sencer haber aldıkda karındaşı Sultân Muhammed'in vefâtından dolayı mâtem-i 'azîm izhârıyla beraber Sultân Mahmûd'un cülûsunu kabûl etmeyerek saltanatı nefsi için taleb ve cebel-i Irâk memâlikinin istilâsına kıyâm etmekle (513) târîhinde Sâva civârında bi'l-muhârebe Sultân Mahmûd münhezim olmuş ve Sultân Sencer Horasân'da istiklâlini i'lân etmiştir.

⁶⁰ Sill hastalığı olarak ifade edilen hastalık, göğüs yani verem hastalığıdır.

Sultân Sencer (533)'de HârezmŞâh Atsız bin Muhammed ile bi'l-muhârebe galebe ve Hârezm'i dâ'ire-i itâ'atine idhâl etdi.

(537)'de Hârezmşâh Atsız Sultân Sencer'in (254) dâ'ire-i itâ'atinden hurûc eylediğinden Sultân müşârûn-ileyh 'askerle gidub harben galebe ve Atsız Sultân Sencer'e mutî' olmak üzere beynlerinde sulh in'ikâd eyledi.

(548)'de Guz tâ'ifesi Horasân havâlisinde ikâ'-fitne ve ihtilâl eylediklerinden Sultân Sencer müdâfa'a larına kıyâm eyledi ise de 'askeri münhezim ve kendüsi esîr olmağla tâ'ife-i merkûme Horasân'ın Herat ve Dehistan'dan mâ'dâ kaffe-i bilâdını yağma ediverdiler. Horasân'ın ba'zı bilâdı da Gûrîlerin yedine geçti. Sultân Sencer'in esaretinden sonra kölelerinden Mü'eyyed lakabı ile mülakkab Ay-aba Nişabur, Tus, Nesâ, Ebiverd, Damgan bilâdını ve diğer memlûkü İnanç Rey havâlisini istilâ etdi.

(551) târîhinde Sultân Sencer Guzların ellerinden kaçub Tirmiz'e ve oradan Ceyhun nehrini 'ubûr ile Merv'e 'azîmetle yine mülkünü ele getirmiş olduğu hâlde (552)'de vefât ve yerine vasiyeti üzere hemşirezâdesi Mahmûd bin Muhammed bin Buğra Han cülûs eyledi.

Sultân Sencer'in vefâtından sonra Mü'eyyed Nişabur'u ve İnanç Ebiverd ve Nesâ'yı zabt ile i'lân-ı istiklâl etmiş oldukları hâlde Mü'eyyed ile İnanç aralarında münâza'a zuhûr (255) edub Horasân havâlisi fitne içinde kaldığından Sultân Mahmûd islâhâta kıyâm eyledikde Mâzenderan hükümdârı Rüstemle birâderi 'Ali beyninde o aralık yüz gösteren mukâteleden dolayı İnanç Rüstem'e mu'âvenet gösterdiğinden anın(onun) dâ'ire-i sahabetine dâhil olmuş ve Sultân Mahmûd tarafından itâ'ate da'veti hâvî yazılan emre muvâfakat etmemiş olmağla Sultân müşârûn-ileyh 'askerle üzerine gittikde münhezimen Taberistân cânibine kaçtıktan sonra Mâzenderân hükümdârı Rüstem'in iltimasıyla ve oğlu rehin verilmek şartıyla Sultân Mahmûd tarafından kusûru afv ve yedindeki maheller kendisine tevcih olundu.

Sultân Mahmûd İnanç ga'ilesi ile meşgûl iken ümarasından Sunkur el-Azizi Herât'ı istilâ etmişti. Mü'eyyed bu mâddeden haber aldıkda 'askerle giderek Herât'ı

muhâsara ve Etrâkın meyillerini dahi tahsîl eylediğinden Sunkur el-Azizi Etrâk cânibinden i‘dâm ve Herat Mü‘eyyed’e teslîm olunmuş ise de Sultân Mahmûd ‘azîmet ve Herât’ı istilâ etmekle Mü‘eyyed Belh havâlîsine firâr etdi (553).

(554)’de Guz tâ’ifesi Horasân havâlîsinde(256) tecâvüzat-ı kesîre gösterip Nişabur’dan Tus’a kadar olan mahalleri bi’l-istilâ fenalığın envâ’ını irtikâb eylediler.

(556) senesinde Mü‘eyyed şehr-i Nişabûr’a giderek serrâk ü fesedeyi taht-ı himâyelerine almış olan â‘yan-ı memleketi kabz etmiş ve şiddet-i tecâvüzden şehr-i mezkûr kâbil-i umrân olamayacak derecede harab olmuştur. Bundan sonra ‘Abdullah bin Tâhir’in asar-ı umrâniyesinde iken sonra harab olan Şâdpâh şehri i‘mâr olundu.

Mü‘eyyed Ayba (558)’de Kums’u ve Damgan ve Bistam’ı temellük ederek Selâtin-i Selçukîyeden Arslan bin Ertuğrul Mü‘eyyed’e hil‘at ve livâ gönderdi. Mü‘eyyed’in bilâdında Sultân müşârûn-ileyh nâmına hutbe okutturuldu.

Mü‘eyyed (560) târîhinde Herat şehrini zabt ve temlik edüb memlûkü Seyfeddin Deniz’i oraya vâlî ta‘yîn ile Nişabûr’a gitti. Bunu müte‘âkib Mâzenderân hükümdârı Rüstem Sâbukeddîn Kazvinî kumandasıyla Seyfeddin Deniz üzerine ‘asker sevk eylediğinden Deniz münhezimen Nişabûr’da Mü‘eyyed’in yanına gitmiştir.

Mü‘eyyed sene-i mezkûr Cemadiye’l-ahiresinde ‘askerle Nesâ şehrini taht-ı muhâsaraya aldı ise de Hârezmşâh’ın (257) Arslan bin Atsız refâkatiyle sevk eylediği ‘askere mukâvemet edemediğinden Nişabûr’a ‘avdet etdi. Binaen’aleyh Nesâ’dan Dehistân’a kadar tüm mümted olan bilâd Hârezmşâh’ın dâ’ire-i mülküne munzam olmağla bilâd-ı mezkûrde Hârezmşâh nâmına hutbe okundu.

Sultân Sencer’in memlûklerinden İnanç mukaddemce Horâsân merbûtatından Rey şehri ve havâlîsini istilâ etmişti. Hemedân hâkimi Şemseddin İldeniz (564) senesinde ‘askerle Rey cânibine giderek harben galebe eyledi. Ve İnanç ilticâ ederek Taberek kal‘asına firâr etdi ise de İldeniz orayı da muhâsara ediverdi. Bu sırada İldeniz ile İnanç arasında te’mine dair muhârebe cereyân eylemiş olduğu hâlde İldeniz’in tahrikiyle İnanç kendi etbâ’ i‘dâm eylediğinden Taberek ve Rey havâlîsi

İldeniz cânibinden bi'l-istilâ Ali bin Ömer oraya vâlî ta'yîn kılınarak İldeniz Hemedân havâlisine 'azîmet etmiş ve İnanc'ın etbâ'ı İldeniz tarafından ba'zı mükafat ile mev'ûd iken İldeniz va'adini i'fâ etmemiştir. Bunlardan fi'ilen mübaşir katl olan Şâhsı muahheren Hârezmşâh tutturub salb eyledi.

(565) senesinde Kirman hükümdârı Kavurt Bey'in (258) vefâtı ciheti ile yerine kâ'im olan oğlu Arslan Şâh ile birâderi Behram Şâh arasında münaza'a vukû' bulup Behram Şâh ind'l-muharebe firâr ve Herat ve Nişabûr hükümdârı Mü'eyye'e bi'l-iltica olduğu asâkir-ı mu'avene ile be-tekrâr Arslan Şâh üzerine giderek hem galebe ve hem de Kirman'ı zapt etmiştir.

Arslan Şâh mağlûb olduktan sonra o da Hemedân hükümdârı Şemseddin İldeniz'e mürâca'at ve aldığı 'askerle Behram Şâh'a galebe eyledi ve Behram Şâh münhezimen Mü'eyyed'e dehalet etdi. Arslan Şâh (568)'de Hıtâ 'askeri ile muhârebe ederken bozulup müte'âkıben vefât etmiş ve oğlu Sultân Şâh büyük birâderi Alaaddin Tekişle münâza'aya kıyâm ederek Hıtâ'dan aldığı 'askerle Hârezm'i istilâ eylediğinden Sultân Şâh isti'âne içün Mü'eyyed'in yanına 'azîmet eylemişti. Mü'eyyed Alaaddin ile harb ederken münhezim ve esîr olmağla Alaaddîn Tekiş'in huzûruna celb ve i'dâm olundu.

Mü'eyyed'in vefâtından sonra ashâbı Nişabûr'a 'avdetle oğlu Toğan Şâh Ebûbekir'i hükümdârlığa kabûl eylediler.

Sultân Şâh Dehistan havâlisine gitmiş ise de Tekiş o havâlîyi de zapt eylediğinden Nişabûr'a ve ba'dehu Hıtâ cânibine giderek Hıtâ hükûmetinden bi'l-istimdâd aldığı 'askerle (259) birâderinin üzerine yürüdü ise de bir iş göremediğinden Merv cânibine 'azîmet ve orasını istilâ eyledi. Ve bir müddet Horâsân havâlisinde eğlenüb Guz tâ'ife-i muhârebeler etmiş olduğu hâlde tâ'ife-i merkûmenin re'isi Dinâr nâm şâhs 'âciz kalmakla Guzların ellerindeki Serahs havâlisini Nişabûr hâkimi Toğanşâh'a teslîm eylediğinden Toğanşâh ümerâsından Mürâmüş'u oraya vâlî ta'yîn etdi. Sultânşâh Toğanşâh'ın yedindeki mahalleri istilâ içün (582) senesine kadar uğraşıp Toğanşâh'a mukâvemetle devam ve sene-i merkûme muharreminde vefât etmiştir.

Toğansâh'dan sonra oğlu Sencer Şâh canişini olub babasından münhal mahalleri zapt eyledi.

(583)'de Hârezmşâh Alaaddin Tekiş Sencer Şâh'ın memâlikini istilâyâ kıyâm ve muhârebe ve muhâsaralara devam etmekle Sencer Şâh'ın esbâb-ı mukâvemeti mahv olduğundan memleketi emân ile Hârezmşâh'a terk etmiş ve Sencer Şâh Tekiş'in emriyle Hârezm'e gönderilip esbâb-ı iaşesi bi'l-ikmâl (595) senesinde fevt olmuşdur.

Hârezmşâh'ın târîh-i istilâsı olan (583) senesinde (260) Horasânca gerek Selçukîlerin, gerek onların fer'alarından ma'dûd mevâlînin hükûmetlerinden eser kalmadı.

Horasân'da Hârezmşâhiler'in ve Tatarların İdaresi (583-699)

Horasân bilâdından Herat ve Bûşenc ve Badgis mukaddemâ mülûk-ı Gurîye yedlerine geçmiş ve Merv, Nesâ, Ebiverd Guzların eyâdî-yi istilâlarında kalub Sencer Şâh'dan senhal mahallerde sene-i mezkûrde Hârezmşâh'ın dâ'ire-i istilâsına dâhil olmuştu.

Hârezmşâh Alaaddin Tekiş Sencer Şâh'ın bilâdını istilâ etdikten sonra oğlu Melikşâh'ı bilâd-ı mezkûrye vâlî ta'yîn ederek yedinde bulunan sâ'ir Horasân bilâdında Nişabûr'a ilhâk ve Melikşâh'ı veliahd ta'yîn eyledi. Melikşâh (593) senesine kadar Horasân vilâyeti vâlîliğinde devam ve o târîhde vefât idüb Hârezmşâh cânibinden diğr oğlu Kutbeddîn Muhammed veliahdahd ta'yîn kılınmışdır.

Hârezmşâh Alaaddin Tekiş (596) senesinde Hârezm'den Nişabûr'a giderken esnâ-yı râhda hastalanıp vefât eyledi. Vefâtından mukaddem hastalığı şiddet gösterdikde (261) marazi maraz mevt olduğunu anlamış ve seri'ân yanına gelmesini Kutbeddîn'e yazmış idi. Kutbeddîn babasının vefâtından sonra Hârezm'e 'azîmet ve serir-i hükümdâriye cülûs ederek lakabını pederinin lakabı olan (Alaaddin)'e tahvil etdi.

Alaaddin Muhammed cülûs etdikden sonra Horasân bilâdının ba'zı mahalleri Gıyaseddin Guri cânibinden istilâ olundu.

Esbak Horasân vilâyeti vâlisi Melikşâh'ın vefâtında oğlu Hindû Han babasının vilâyetini idâreye kıyâm etmişti. Alaaddin Muhammed cûlûs eylediğinde vilâyet-i mezkûr vâliliğine karındaşı Ali Şâh'ı nasb eylediğinden Hindû Han Ali Şâh'ın vürûdundan mukaddem babasının hızâ'in-i mevcûdesini bi'l-istishâb Gıyaseddin Guri'nin yanına girdi.

Gıyaseddin (597) senesinde Herat vesâ'ir bilâd-ı Horasân'ı zabt ile Hindu Han'ı bilâd-ı mezkûreden Merv'e ve ammizâdesi Zeng'i bin Mes'ûd'u Serahs ve Nesâ ve Ebiverd bilâdına vâlî ta'yîn etdikten sonra Tus'u muhâsara eyledi. Ahâlî muhâsaradan sıkılub emân ile şehri Gıyaseddin'e teslîm eylediler. (262)

Melik Gıyaseddin (598)'de Horasân vilâyetini ammizâdesi ve damadı Ziyaeddîn Muhammed bin Ali el-Gûrî'ye tevcih etmiş ve ziyaeddin hüsn-i sülûk ve adalet iltizâmıyla cümleden istihsâl hoşnudiyei muvaffak olmuştur.

Sene-i mezkûrde Hârezmşâh Horasân vilâyetinin istirdâdına kıyâm ederek 'askerle Merv havâlisine takarrüb eyledikde Hindû Han firâr eyledi.

Hârezm Şâh (599)'dan (602) senesine kadar Horasân'ın kâffe-i bilâdını harben ve cebren hükûmet-i Gur'îye yedinden nez' etmiştir.

Müşârün-ileyh memâlik-i Gur'îye'yi istilâ etdikten sonra memleketi evlâdı beyninde taksim ve Horâsân ve Mâzenderan vilâyetlerini oğlu Ûlâğ Şâh'a tevcih eyledi.

Sultân Celaleddin Hârezm Şâh (610) târîhinde Şemseddin Muhammed Cürcani'yi Horasân vilâyeti vâliliğine me'mûr etdi.

Cengiz Han bilâd-ı Hârezmşâhiye tecâvüzle Buhara'yı ve Semerkand'ı yakub yıktıktan sonra Tatar 'askeriyle Horasân vilâyetine yüz çevirdiğinde Şemseddin Herat'a kapanub tedârik eylediği yüz seksen bin 'askerlere Tatarlar'a karşı harbe (263) ikdam gösterdi. Bi'l-ahare Tatarlar galebe ve Şemseddin mağlûb ve maktûl oldu.

Bundan sonra ahâlî arasına ihtilâf düşmesiyle bir takımı cenk ve birtakımı sulh tarafını iltizâm ederek 'âkibet Herât'ı sulhen Tatarlar'a verüb Cengiz Han'ın

oğlu Tulû Han şehri tesellüm edeceği gün ahâlîyi dört fırkaya taksim ve her fırkanın bir dervâzeden hurûcunu emr eylediğinden ‘askerine vermiş olduğu ta‘lîmât mûcibince ahâlî dervâzelerden çıktıkça i‘dâm olundular. Gerek şu muhârebede gerek ba‘del Mûsâlâha Tatarlar’ın öldürdükleri ahâlînin miktarı altı yüz bin nefere balığ olmuştur (617).

Tatarlar Horasân’ı zapt ettikten sonra Tulû Han cânibinden Horasân vilâyeti vâlîliği Mütsekâi/ Müstegay nâmında birisine tevcih edildi ise de Tulû Han’ın oradan çekilmesini müte‘âkıb Herat ve mülhakâtı ahâlîsi bi’l-ittifâk Müstegay’ı ve ittibâ’ını idâm ve Melik Mübarezzeddin Sebzevâri’yi üzerlerine hâkim intihab eylediler. Bu hâdis Cengiz Han’ın mesmû‘ olduğunda ümerâsından İlcekda’yı altmış bin büyük Moğol ‘askeriyle Herâtlıların tenkiline me’mûr idüb ahâlîden şâhs-ı vâhid bile sağ bırakmamak üzere katliam icrâsına emr-i i’tâ etdi. (264) Ve İlcekday’ı (618)’de ‘askerle Herât’a bi’l-vürûd şehri muhâsara eyledi. Tatarların bu def‘aki azîmetleri esnâsında pekçok ahâlî ‘asker sıfatıyla etraftan gelüb Herât’a dolmuşlar idi. Çıkub Tatarlarla şiddetli muhârebeler etdiler. (619) senesi nihayetine kadar İlcekday’ın Herât’ı muhâsarası ve ahâlînin müdâfa‘ası müştâk olduğu hâlde İlcekday ber-takrîb şehrin bir cihetinden ‘asker idhaliyle beraber içeruden ve dışarıdan harbi teşdîd ve halkı tehdîd etmekle Herât’ı istilâ ve ahâlîyi esîr ettikten sonra pîr-i salhurdeden sût emer çocuklara varıncaya kadar cümlesini i‘dâm ve bir hafta müddet dahi tahrîbata devam ederek ne ahâlîden ne de ma‘muriyetden eser bıraktı.

Bu def‘aki muhârebelerde Herât ve mülhakâtı ahâlîsinden maktûl olanların mikdârı üç yüz binden ziyâdedir. Ahâlîden on altı nefer ihtifâ ile sağ kurtulabildi.

Bu hâdiseden sonra Herât havâlîsi on bir sene müddet ahâlî ve ‘imâretten hâlî ve harab ve her ciheti aşîyâne-yi bûm ve garâb oldu.

(630) târîhinde mülûk-ı Kert mensûbânından Emîr Şemseddin bin Muhammed Cengiz yanından Mengü Kaân’ın yanına giderek hükûmet-i (265) Cengiziye’ye tâbi‘ olmak ve emr-i umrâna ikdâm etmek üzere Herât vilâyeti vâlîliğini iltimas eylediğinden vilâyet-i mezkûre uhdesine tevcih olunmağla Sind nehrine varıncaya kadar o havâlîyi istilâ ve umûr-ı umrâniyeye nasb-ı nefis-i i’tinâ eyledi. Hülâgû Han Horâsân ve ‘Irâk havâlîsini istilâ eyledikde Şemseddin’in

‘askeriyle Sistân’da bi’l-muhârebe Hülâgû’nun ‘askeri mağlûb oldu. Bunu müte‘kîb Hülâgû’nun be-tekrâr sevk eylediği ‘askerle Herât havâlîsinde mukatele ve bu def‘a da Şemseddîn galebe etdikten sonra uzun uzun muhârebelerle afva mazhar olmuş ve Abakâ Hân’ın Berke Han ile muhârebesi’nde Abaka Han’ın gayretini bi’l-iltizâm büyük büyük besâletler irâesiyle on kadar cerihâ almışken bile dilaverlik ibrâzında sebâtdan ayrılmamıştır. Müşârün-ileyh (675)’de Abaka Han’ın huzûruna varmış ve bed havâlînin si‘âyetleriyle Abaka Han kendisini Horâsân’a ‘avdetten men’ etmiştir. (676)’da mesmû‘men vefât etti.

Şemseddîn’in vefâtında yerine oğlu Rükneddîn Horâsân vilâyetine vâlî ta‘yîn olunub Rükneddîn (677)’de Herat’a ‘azîmet eyledi. (680) Târîhinde ‘askerle Kandehâr üzerine yürüyüb hayluca emvâl iğtinâm etmiş ve (682)’de (266) hükûmeti oğlu Alaaddîn’e terk ile kendi hisarında ihtiyâr-ı inzivâ eylemişti. Bundan biraz sonra Alaaddîn ile ahâlî beyninde ihtilal yüz gösterub asayişin bozulması cihetiyle ehl-i ırz-ı ahâlî başka taraflara nakl-ı hâne eylediler. Ahirü’l-emr benî Hülâgû Hükûmeti cânibinden o havâlîye ‘asker sevkiyle fesâda sâ‘î olanlar tenkîl ve haneleri serâpâ tahrîb olundu. Ve Alaaddîn dahi bir tarafa çekilip inziva eyledi.

(690) senesinde Gazan Han tarafından Emîr Nevruz beş bin atlı ile Horâsân’a gönderilip ma‘mûriyet-i sâbıkânın i‘adesi iltizâm olundu.

Gerek me’vâ-i kadîmelerine ‘avdet eden, gerek sâ‘ir mahallerden o havâlîye gelüb de emr-i umrâna hizmet eyledenler iki sene müddet her türlü tekaliften mu‘af tutulacağı da i‘lân olunmağla Herat havâlîsinin az zamânda ma‘mûriyeti i‘âde olunmuştur.

Şu sırada köşe nişin inzivâ olan Alaaddîn yine Herât vâlîliğine bulunması murad ve kendisine teklif edildi ise de beyân-ı ma‘zeretle ist‘ifâ eylediğinden oğlu (267) Fahreddîn, Gâzân Mahmûd’un emriyle Horâsân vilâyetine vâlî ta‘yîn kılındı.

(696)’da Emîr Nevruz ile Gazan Han arasında vahşet zuhûr idüb Fahreddîn Emîr Nevruz tarafında bulunmuş ve sonra Gâzân Hân’a inkıyâd etmiş idi.

(698)’de Herât havâlîsinde iskân eylediği Emîr Nekûdâr ve etbâ‘ının ahâlî haklarında ta‘addîlleri üzerine Gazan Han Emîr ve etbâ‘ını istemiş ise de Fahreddîn

vermediğinden Hüdabende ‘askerle Herat’a sevk olunup ba’de’l-muhârebe musâlaha edildi. (699)’da Fahreddîn Herât’ın hendek ve burç ve bârusunu ta‘mir ve ikmal idüb bundan sonra da Gazan Han ile beynlerinde muhârebeler vukû‘ bulmuş olmağla şu muhârebelerin tahsîlatı ve Horâsân’ın bakiye-i vekâyî-yi târîhiyeyi kitâb-ı salisde derc olunacaktır inşâallahu te’âlâ.

İKİNCİ MEBHAS

(HUZİSTAN VE LURİSTAN COĞRAFYASIYLA VEKAYÎ-İ TÂRÎHİYESİ BEYÂNINDADIR)

(Huzistân) dâ’iresine Ahvaz dahi denilür. (Ahvâz) bilâd-ı Farsdan ma’dûd bir büyük dâ’iredir. Aslı ha-i (268) mühmele ile (Ahvâz) dır. Havzın cem‘idir. (havz) Hudud-ı mabeyn ve mütasarrıfının istihkâkı muayyen olan arzâ denilür. Acemler sonra hâ’yı he’ye kalb ile (Ahvâz) dediler. Ba’zı rivâyete nazaran aslı hâ-i mu‘acceme ile (Ahvâz) olub (hâvz) bir kabile ismi olduğu hâlde sâkin oldukları arazi onlara nispet olması ve muahharen cem‘ sîgasıyla (Ahvâz) denilüb sonra hâ’i he’ye kalb ile (Ahvâz) deyû isti‘mâl olunmuşdur. Farslar kabîle-yi mezkûreye nisbetle o havâliye (Hûzistân) itlâk eylediler. Hûzistân’ın eski İrânlılarca ism-i kadîmi (Şûşene) dir.

Hûzistân memleketi şimâlen ve şarken Luristân, cenûb-ı şarkiyeden Fars vilâyeti ve Halîc-i ‘Acem garben Bağdâd vilâyeti ile mahdûddur. Mesâhası (39000) mîl merbâ‘ı ve ahâlîsi (400000) nefsdır. Hudûdu üzerinde bulunan Bahtiyâr dağları şimâl-i şarkiyeye mûmtedir. Cihet-i cenûbiyesinin ekseri mahalleri düz ovalardan ‘ibâretedir. Dâ’iresi Fars ile Basra meyanında vâki‘ olub oralarda asla kar ve buz bulunmaz. Dicle’ye karîb yerleri sulu ve bâ’îd mahalleri kurudur. Memleket-i mezkûrenin hadd-ı garbiyesinin bir kısmı Şattü’l-‘arab nehri (269) olub nehirlerinin en büyüğü Kerh ve Kârûn nehirleridir. Vasatından cereyân ederler.

Hûzistân arazisinde vüs ‘atlı çayırklar var. Arâziyesinin mahsûlâtı pirinç, darı, buğday, arpa, pamuk, şeker kamışı, hurma, çavdardır.

Başlıca şehirleri Sûku'l-ahvâz, Tüster, Muhâmere, 'Asker-i Mükerrerem, Sûs, Cûndîşâpur, Râmhûrmûz'dür.

Hûzistân memleketine merbût Luristân'ın meşhûr beldeleri Rustâk ve Lurkân kasabalarıdır. Kurûn-ı vustada Lur-ı Büzürg ve Lur-ı Kûçek nâmlarıyla mevsûm iki birâderin her birisi bir cihetinden hükûmet eylediklerinden zira aralarındaki dâ'ireler nâmlarına nisbetle müştehir oldu.

Huzistan ahâlîsi ekseriya fâsidu'l-ahlâk, bahil, benizleri sarı, cisimleri zayıf, sakalları hafîfdır.

'Ammece Ahvâz deyü mâ'rûf olan kasabanın ism-i aslisi Sûku'l-ahvâz'dır. Şu kasabada çok sular vardır. Bu suların bir kısmı vadi-i a'zâm denilen sudur. Mâ'-i mezkûr Tüster havâlîsinden gelüb kasabanın iki tarafından cereyân ile bir büyük dere teşkil etmişdir. Şu derenin üzerinde bir cesîm köprü ve köprünün üstünde bir mescid vardır. (270)

Kurûn-ı Vustâ'da Hûzistân'ın kâidesi Sûku'l-Ahvâz idi. Şimdi eski cesametinde kalmayub (1500) kadar nüfusu havî bir küçük beldedir. Belde-i mezkûr Kârûn nehri üzerindedir.

Ahvaz havâlîsi Hz. Ömer'in esnâ-yı hilâfetinde Utbe bin Gazvân Basra havâlîsinde vâlî iken 'askerle sevk eylediği Hurkûs bin Zahir ma'rifetiyle hicretin (16)'ncı senesinde feth olundu. Belazuri'nin rivâyetine nazaran Muğire bin Şu'be Basra vilâyeti vâlîliğinde iken Sûku'l-ahvâz'a giderek ahâlî ile ba'de'l-muhârebe kasabayı sulhen feth eyledi. Sonra ahâlî nakz-ı 'ahd eylediler. (17) târîhinde Hz. Ömer cânibinden Ebû Mûsâ el-Eş'ari Ahvâz'a vâlî ta'yîn buyrulub Ebû Mûsâ harben fethine muvaffak olmuş ve muhâlefet gösteren ahâlînin çoğu esîr edilmişdi. Keyfiyet cânib-i hilâfete lede'l-arz esîrlerin hemen ıtlâkıyla üzerlerine harâc vaz' olunması emr olunmağla emrin hükmü icrâ olundu. Bundan sonra Huzistân havâlîsinde bulunan bilâd-ı sâ'ire feth olunmuşdur.

Havâlî-yi mezkûrde bulunan arazi ba'de'l-feth devlet-i 'Abbasiye'nin teşekkülüne kadar gerek Hulefâ-yı Raşidin hazerâtı (271) tarafından ve gerek Mülûk-ı Emeviye cânibinden Basra'ya ta'yîn olunan vâlîlerin gönderdikleri âmiller

ma‘rifetiyle idâre olunur idi. Devlet-i Abbasiye’nin bidâyet-i teşekkülünde vilâyet-i müstakile ittihâz ve halife Ebû’l-Abbas ‘Abdullah es-Saffah tarafından vilâyet-i mezkûr vâlîliğine İsmâ‘îl bin ‘Alî ta’yîn olundu (132).

(133) senesinde İsm‘îl bin ‘Alî’nin Musûl vilâyeti vâlîliğine nakille yerine Yahya ve Mansûr’un hilâfetinde Ahvâz vilâyetine Muhammed bin el-Hasîn, muahheren Bessâm bin İbrâhîm ta’yîn edildi.

(145) târîhinde hurûc eden İbrâhîm bin ‘Abdullah havâlî-yi Irâk’ın ba‘zı mahallerine tasallutla beraber ümerâsından Muğire’yi biraz ‘askerle gönderüb Ahvaz’ı istilâ eyledi. Mansûr cânibinden ‘asker sevkiyle İbrahim’in yed-i istilâsında olan mahaller nez‘ ve Huzeyme bin Hâzîm Ahvaz’a vâlî ta’yîn olunup muahhren Fars ve Ahvaz vilâyetlerine İbrâhîm bin ‘Abdullah ve (156)’da ‘Îmâret bin Hamza ve (160) da Basra kadısı sâbık ‘Abdullah bin el-Hasan, müte‘âkıben Muhammed bin Süleymân vâlî ta’yîn olundular.

(164) senesinde Muhammed ‘azl ile yerine Sâlih bin Davûd nasb edilüb (165)’de Bahreyn ve ‘Ummân ve Ahvâz ve Fars (272) vilâyetleri bi’t-tevhîd Mehdi’nin mevâlîsinden Nu‘man’a ve (166)’da yine mevâlîden Mu‘allimî’ye tevcîh edildi. (169)’da Hasan bin Nesim el-Havar, (170)’de Basra ve Bahreyn ve Fars ve Ahvâz vilâyetleri birleştirilerek bir vilâyet ittihâz ile vâlîliğine Muhammed bin Süleymân me’mûr olmuştur. Muhammed bin Süleymân (173) senesinde vefât idüb o târîhten Harûnû’r-Reşîd’in vefâtına kadar Ahvâz havâlîsi Basra’ya mülhâk olduğu hâlde Basra vilâyeti vâlîlerinin dâ’ire-i me’mûriyetlerinde kalmış olmağla bunların isimleri Basra târîhinde zikr olundu.

Harunû’r-Reşîd’in vefâtından sonra halife Emin ve Me‘mûn aralarında ihtilâf cereyân eylediği esnada Me‘mûn cânibinden Hüseyin bin Ali Ahvâz vilâyetine nasb ve ırsâl eylemiş ise de halife Emin, Muhammed bin Yezîd’i ‘askerle Ahvâz’a gönderub yekdiğeri ‘aleyhinde nümâyân olan ihtilâf-ı tabîi üzerine Me‘mûn’un vezîri Tâhir bin el Hasan, ashâbından Muhammed bin Talut’u ve Muhammed bin el Alâ ve ‘Abbas bin Buhara’yı sevk eyledikten sonra Kureyş bin Şebl dahi bunlara muâvenete kıyâm eyledi. İki taraf yek diğlerinin tecâvüzünü izâle tedbirine devam ederken Muhammed bin Yezîd ‘asker-i mekerreme’ azîmet ve Tâhir’in ‘askeri Ahvâz’a

takarrüb eylemişdi. Muhammed bin Yezîd (273) Ezd kabilesinden vurûd edecek asâkir-i mu'âvenenin vüsûluna kadar tahassun etmek üzere Ahvâz'a müteveccihen 'asker-i mekerremeden hareket eylediği sırada Tâhir cânibinden verilen emîr üzerine Kureyş bin Bedir etbaıyla birlikte andan mukaddem Ahvâz'a yetişdi. Muhammed bin Yezîd nâ-çâr ve nâ-hâh bulunduğu mahalden geriye çekildi ise de 'askerle bi't-ta'kîb aralarında vukû' bulan muhârebede Muhammed mağlûben firâr ve Tâhir Ahvâz'ı istilâ ile Kureyş'i Ahvâz'a vâlî ta'yîn etdi (195).

Bundan sonra Me'mûn tarafından Ahvâz vilâyeti vâliliğine Zeyd bin Mûsâ es-Sadık nasb edilerek (199) senesinde Basra havâlisinde hurûc eden Hasan Mesnâ/Müsennâ oğullarından 'Abbâs bin Muhammed bin Davûd'un tecâvüzâtını izâle için me'mûren Basra'ya 'azîmet ve 'Abbâs'ı o havâliden ihrâc etmiştir.

(200) târîhinde Ahvâz vâliliğine Hasan bin Ali el-Me'mûnî ta'yîn olunarak o sırada Ebû's-Süreyya Kadisiye'den Sûs ve Ahvâz taraflarına tecâvüzle iğtisaba tasaddî eylediğinden Hasan 'askerle hücum ve Ebû's-Süreyyâ'ya harben galebe ile kendüsini ve ashâbını o havâliden çıkardı.

(205) senesinde Me'mûn Medinetü's selam'dan âmâl (274) maşrıkın aksâsına varıncaya kadar Horasân vilâyetine ilhâken Tâhir bin Hüseyin'e tevcîh etmekle Ahvâz havâlisini dahi o dâ'ire dâhilinde olduğu hâlde Tâhir ve âl-i Tâhir'in uhde-i iradelerine muntekil olduğundan ol Tâhir Hükûmetinin inkırâzına kadar ta'yîn etmiş oldukları 'âmiller ma'rifetleriyle idâre olundu.

(255) târîhinde Ya'kûb bin es-Saffâr Ahvâz ve Fars a'mâlîni istilâ ve müte'âkıben hilâfete itâ'at idüb â'mâl-i mezkûreye amâl ikâme olunduğu sırada halîfe el-Mu'temid cânibinden Ahvâz vilâyetine Mansûr bin Ca'fer el-Hayyât vâlî nasb edildi (256).

Sahibüzzenc'in ateş-i fesâdı Hûzistân havâlîsine şerâre pâş sirayet olub merkûm Basra'da nâ'ire-i mefsedeti parlattıktan sonra Ali Bin Eban'ı (Isfahan) ve Ahvâz taraflarına gönderdi. Mansûr bin Ca'fer bu esnada Bahreyn tarafında iken Sahibüzzenc'in o sûretle tecâvüzü haberini aldığı anda 'askerle Ahvâz'a tevcîh ve Cey nehri üzerine nüzûl ederek 'Alî bin Ebân müdâfa'a ya kıyâm eylediği sırada

kendisine mu'âvenete gelmiş olan Ebû'l-Leys İsfahân'ı 'Alî'den Emîr almaksızın Mansûr üzerine hücum eyledi. Aralarında harb vukû'uyla Mansûr galebe ve Ebû'l-Leys bozulub 'askerinin çoğu maktûl (275) oldu. Merkûm mağlûben ilticâ etdikten sonra Ali bin Ebân kuvve-i mevcûdiyesiyle Mansûr üzerine yürüdüğünde 'inde'l-muharebe Mansûr maktûl olmağla yerine ümerâ-yı Etrâkdan İstanhûr ta'yîn kılındı.

İstanhûr Ahvâz vilâyeti vâlîliğine me'mûr olduktan sonra Sahibü'zzenc'in kaidelerinden Yahya bin Muhammed 'askerle nehr-i Abbas'a doğru açılıp o aralık halifenin karındaşı Ebû Ahmed el-Muvaffak Sahibü'zzenc'in tenkiline me'mûren 'askerle Ahvâz'a doğru 'azîmet ediyor idi. İstanhûr harb için Yahya üzerine hücum ile aralarında muhârebe vuku' buldu. Bade'l-muhârebe Yahya nehr-i Abbas'ı geçerek İstanhûr'un 'askerine gönderilmek üzere olan zahire gemilerini zabt etdikten sonra talîalarını Muvaffak'ın 'askeri üzerine sevk eylediğinde mağlûb ve kendisinde mecrûh olduğu hâlde der-dest ve Samarra'ya irsâl ile katl olundu.

Yahya maktûl olduktan sonra Sahibü'zzenc'in 'Alî bin Ebân ve Süleymân bin Mûsâ eş-Şa'rân'ı kumandalarıyla Ahvâz'a bir cemiyet-i 'askeriye sevk ederek Yahya'nın 'askeri de bunlara munzam olmağla İstanhûr bu cemiyet-i cesîmeye karşı harben maktûl oldu. Ve Sahibüzzenc'in 'askeri Ahvâz'ı istilâ eyledi (259). (276)

Zenc Ahvâz'ı istilâ eyledikten sonra halife el-Mutemid Mûsâ bin Boğa'yı harbe me'mûr etmekle Mûsâ. Abdurrahman bin Müflih'i 'askerle Ahvaz'a sevk eyledikde Abdurrahman bi'l-ahere mağlûb olub Hısn-ı Mehdî cânibine çekildi. Orada 'askerine intizâm verub Mûsâ bin Boğa'nın infisaline kadar mürûr eden on yedi mâh zarfında bir taraftan Abdurrahman, diğer taraflardan halifenin sâ'ir kaideleri münavebeten Ali bin Eban ve Sahibüzzenc 'askerleriyle muhârebe eylediler.

Abdurrahman bin Mühlih'in Ahvâz vilâyeti vâlîliğine (261) senesine kadar mümted olub Fars vilâyetinde teferrüt etmiş olan Muhammed bin Vasil'ın 'aleyhinde hareket-i 'askeriye lüzûm görüldüğünden sene-i mezkûrde Fars vilâyet-i Ahvâz'a bi'l-ilave taraf-ı hilâfetten Abdurrahman' a tevcîh ve İbn Vasil üzerine gitm'sine emr-i itâ olundu. Abdurrahman kendisine muâvenete me'mûr olan Taş Temir'le birlikte giderek râh-ı Hürmüz'e vâsıl oldular. İbn Vasil'ın tertib ve sevk eylemiş

olduğu ‘askere orada karşı gelüb inde’l-harb İbn Vasıl galib ve Taş Temir maktûl oldu. Ve ibn Müflih yed-i esarete tutuldu. Şu haber halifeye balığ oldukda ibn Müflih’in ıtlakı için vâki‘ olan iş‘âre ibn Vasıl muvaffakat gösteremediği (277) cihetle cânib-i hilâfetten Mûsâ bin Boğa harbe me’mûr edildi. Mûsâ ‘askerle Vâsıt’a ve oradan Ahvaz’a gitti ise de ba‘zı mûlahaza üzerine ist‘ifâ eylediğinden Ahvaz vilâyeti vâlîliğine Yusuf bin Ebû’s-sac uhdesine tevcîh olunduktan sonra Sahibüzzenc’in tecâvüz ve Ahvâz’ı istilâ eylediği cihetiyle İbn Ebû’s-Sac bir iş görmeğe muvaffak olmaksızın ‘azl ile yerine İbrâhîm bin Simâ Ahvâz’a vâlî ta’yîn kılındı.

Bundan sonra Ya‘kûb bin es-Saffâr Fars havâlisinde ibn Vasıl’a harben galebe ve oraları istilâ ederek Ahvâz’ı da istilâ efkârına düşdü. Bu esnada Sahibüzzenc’in kaidelerinden Ali bin Eban Ahvâz’ı yağma ile meşgul idi. Cânib-i hilâfetten tenkîlle me’mûr edilen Mesrûr el-Belhî Ahmed bin Leyseveyh’i ‘askerle Ahvâz’a sevk eyledi. Ahmed Sûs’a ve Sûs’dan Tüster’e gitti ise de Ya‘kûb bin es-Saffâr cânibinden mukaddemce gönderilmiş olan âmil Muhammed bin ‘Abdullah Sahibüzzenc’i ile bi’l-muhârebe İbn Eban’a halîfe olmak ve Sahibüzzenc i’tâ‘atinde bulunmak şartıyla Ahvâz’ın uhdesinde kalmasını istidâ ve Sahibüzzenc’i muvâfakat edub Ahmed o havâlîde tecemmu‘ eden düşman cem‘iyetine mukâvemet etmeyi müşkül gördüğünden Sûs’a ‘avdet eyledi. Ve Ali bin Eban Muhammed ile birlikte Tüster’e (278) geldikde Muhammed Sahibüzzenc’e muhâlefetle Mu‘tezid ve Ya‘kûb nâmlarına hutbe okutturduğunu Alî gördükde hiddetle oradan sevk Ahvaz a gitti. Ahmed bin Leyseveyh bundan sonra Tüster’e giderek Muhammed bin ‘Abdullah’ı muhâsara ediverdi. Şu sırada Ali bin Eban ‘askerle Ahmed üzerine gelip beynlerinde bir şiddetli muhârebe vukûuyla Ali mecrûhen firar ve cariyelerine tedavi etdirerek o sırada Sahibüzzenc’in gönderdiği ‘asker Ali’nin kumandasında olduğu hâlde Ahmed bin Leyseviye üzerine hücum gösterdiler. ‘Asker-i mükerrerimde beyne’t-arafeyn şiddetli muhârebe vukûuyla Halîl’in ‘askeri münhezim ve Zenclerden pek çok eşhâs maktûl oldu. Münhezimler Ali bin Eban’ın yanına ric’at etdiler.

(262) senesinde Ya‘kûb bin es-Saffârî ‘askerle Fars’dan Ahvâz’a gittikde Ahmed bin Leyseviye Tüster’de idi. Mukabilce (279) aczini anladığı cihetle o

havâlidenden çekilüb Ya'kûb Cündîşapur'a nüzûl ve ashâbından Hızır bin el-Muayr'ı Ahvâz'a sevk etdikde Ahvâz cânibinde bulunan Alî bin Eban müdâfa'a ederek meyane-i tarafeynde biraz vakit Mûsâdemeler vuku' buldu. Zencler müdafa-i tâmmeye muktedir olamadıklarından Hızır Ahvâz'a dâhil oldu. Ve ibn Eban 'asker-i mûkerreme çekildi ise de (279) orada dâhil dikiş tutturamadığından nehr-i Sidre tarafına gitti. Yakûb cânibinden Hızır'a imdad-ı 'askeri irsâl ile beraber Zenclerle muhârebeden feragat ve o havâlînin muhâfazasına devam etmesi Emîr olunmağla Hızır Emîr üzere hareket eyledi.

(263) senesinde cânib-i hilâfetden ıslâhâta me'mûr Mesrûr el-Belhî Ahvâz vilâyeti vâlîliğine Tekin Buhari'yi ta'yîn edub vilâyet-i mezkûrın harben istilâsına Emîr verdi. Tekin Ahvâz'a yakın vardıkda Tüster ahâlîsi kendisine muvafakat gösterip bi'l-ittifâk o havâlîdeki Zencleri tazyîk ve tenkîl eylediler. Ali bin Eban bozulub kaçdı. Ve Zenclerin çoğu öldürüldü. Bunu müte'âkıben ibn Eban Fars köprüsüne giderek orada ikâmet ve muhâfazaya 'asker ta'yîn etdi ise de Tekin haber alıb esnâ-yı râhda pusuya 'asker komuş olduğundan zenciler pusuya yakın vardıkda Tekin'in 'askeri bağıteten hücum ve Zencleri berbâ ediverdiler. İbn Ebân Tekin ile uğraşmayacağını anlayub hüsn-i sûret iltizâmına mecbûr kaldığı cihetle bi'l-muhârebe Tekin'e arz-ı tezellül ve ba'zı hedâyâ takdim eyledi. Tekin hakkında müsamaha gösterdiğini Mesrûr el-Belhî istihbâr (280) ve Tekin'i celb ve habs ile yerine Ağartmış'ı nasb eyledi.

Ağartmış sene-i mezkûr Ramazanında Tüster'e vâsıl olub Matar bin Camî nâm emîr dahi yanında olduğu hâlde ibn Ebân'ın 'askeri ile muhârebe ve galebeden sonra 'asker Mükrem'e giderek ibn Ebân'ı harben oralardan def eylediler. İbn Eban Ahvâz'a doğru çekildi. Ağartmış bundan sonra Halîl bin Ebân üzerine giderek Erbil köprüsünden geçer iken Ali 'askerle müdâfa'aya kıyâm eylediği cihetle Serve nehrine doğru yürüdüler. Nehr-i mezkûr üzerinde Zenclerle ba'de'l-muharebe Ali Ahvâz'a gitdiğinde oradaki 'askerini çekilmiş gördüğünden 'avdetleri için adam gönderdi. 'avdet etmediler. Bu esnâda Ağartmış Zenclerin üzerlerine hücum etmekle Zenclerden çok adam maktûl oldu. Şu vakı'a (265) senesinde idi.

Bundan sonrada Ağartmış ile Zenclerin aralarında harb devâm idüb bi'l-ahare Ali bin Ebân'ın bozulmasını müte'âkıb halifenin birâderi Muvaffak 'askerle bi'l-

vürûd Dicle â'malinden zenciler yedlerindeki yerleri nez' ettiği sırada Zencler fenâlaşub Ahvâz havâlîsinden çıkdılar (267).

Tecâvüzât-ı eşkıya Muvaffak ve oğlu Mu'tezid'in himmetleriyle (281) o havâliden zail olduktan sonra Huzistân dâ'iresi ba'zen Basra ve ba'zen Fars vilâyetine ilhâken idâre olunarak ba'zen dahi müstakilen idâre edilmiş ve (319) senesinde Muhammed bin Yakûb Ahvaz vâlîliğinde bulunmuşdu.

(322)'de Mirdavic 'asker sevkiyle Huzistân havâlîsini yed-i istilâya alüb halifeye vuku' bulan mürâca'atı üzerine senevî iki yüz bin dinar bedel-i maktû ile havâlî-yi merkûme kendüsine ilzâm edildi.

(322) târîhinde mürd olunacak maktûliyetiyle Ahvâz idâresine Tuğreddin Tuğriye cânib-i hilâfete intikal eylediğinden Muhammed bin Yakut be-tekrâr oraya vâlî ta'yîn kılınmış ve Ebû 'Abdullah el-Berîd Ahvâz vilâyetinin ba'zı emvâlîni zâmin olduğu hâlde ibn Yakut'un kitâbetinde bulunmuştu. Basra târîhinde zikr -i sebgat ettiği üzere Ebû 'Abdullah bil'-ahare ibn Yakût'u def' ile Ahvâz vilâyetini istilâ ve (324) senesinde orada kesb-i istikrar eyledi.

(325)'de ümerâ-yı Etrâkdan Yehkem Ahvâz'ı istilâ ve Ebû 'Abdullah Âl-i Puveyh'den Mu'azüddeve'ye mürâca'at etmekle Mu'azüddeve (326) senesinde Ahvâz'ı zabt etmiştir.

(334) senesine kadar Mu'azüddeve bizzat Ahvâz'da (282) ikâmetle hükûmet idüb sene-yi mezkûrde Bağdâd emâretini yed-i zabtına aldıkda Fars hükümdârı bulunan birâderi İmadüddeve Ahvâz'ı istilâ eyledi.

(338)'de 'İmadüddeve vefât ederek Fars ve Ahvaz vilâyetleri Rükneddevle cânibinden oğlu Gazadüddeve'ye tevcîh olundu. (366) senesinde Rükneddevle'nin Rey şehrinde vefâtıyla mülkü oğlu İzzeddevle'ye müntakîl olduğunda İzzeddevle oğlu Samsâmüddeve merzûbânı Ahvâz vilâyeti vâlîliğine ta'yîn elemişti.

(372) senesinde İzzeddevle vefât ederek uhdesinde münhâl Bağdâd emâreti Samsâmüddeve'ye intikal eyledi Samsâmüddeve Bağdâd'a azîmet ve birâderi Şerefüddeve Ebû'l-Fevars Fars vilâyetini istilâya kıyâm etmek ile

Samsâmüddevle'nin sevk eylediği 'askere galebe eylediği esnada diğer birâdere Ebû'l-Hüseyin Ahmed dahi Ahvâz'ı istilâ ediverdi.

(380) senesinde Ahvâz vilâyeti âl-i Puveyh'den Fahrüddevle'nin yed-i istilâsına geçmiş olduğu hâlde (383)'de Samsâmüddevle cânibinden Ebû'l-Ala 'Abdullah'a tevcîh olundu ise de 'askerle müdâfa'a edildiği cihetle Ebû'l-Ala münhezimen (283) 'avdet eylemişti. (385)'de Samsâmüddevle Huzistân'ı bi'l-istilâ Ala bin el-Hasan'ı oraya vâlî ta'yîn eyledi.

(386)'de Alâ vefât ederek yerine Ebû Ali İsmâ'îl nasb edilüb (389)'da Bahâüddevle cânibinden Huzistân vilâyet-i bi'l-istilâ Ebû Ca'fer el-Haccac bin Hürmüz oraya vâlî ta'yîn ve 'Amîdü'd-devle lakabı ile telkib olundu.

'Amadü'd-devle'nin su'-i sülûku cihetiyle (390)'da azl edilerek uhdesinden münhal Huzistân vilâyet-i ile Irâk emâretine Ebû'l-Hasan bin Üstâd Hürmüz ve (391) senesinde Ebû Nasr Sabur nasb edilüb (411) senesine kadar Huzistân vilâyeti 'Irâk emâretine merbûtân idâre olunmuşdur. Târîh-i mezkûrede Sultânüddevle tarafından Huzistan vilâyeti oğlu Ebû Kâlicâr'a tevcîh edildi.

(421) senesinde Celâlüddevle Ahvâz havâlîsini istilâ için 'askerle gittikde Ebû Kâlicâr müdâfa'a maksadıyla Celâlüddevle'ye istidânâme gönderdi ise de Celâlüddevle kabûl etmeyub Ahvâz'a duhûl ve oraları yağma etmiş ve yalnız daru'l-emareden iki yüz bin dinar ahz ile beldenin bir cihetinde igtisab-ı ibâhe eylediğinden Arab ve Ekrâd tâ'ifeleri oraları nehb ve gârretle berbâd eylemiştir. Bu esnada (284) Ebû Kalicâr Ahvâz'dan çekilüb ailesi orada kalmışdı. Celâlüddevle aile-i mezkûryi Bağdâd'a gönderirken Ebû Kalicâr'ın hasta bulunan vâlîdesi yolda fevt oldu. Bunu müte'âkıb Ebû Kâlicâr tedârik eylediği 'askerle Celâlüddevle'nin Ahvâz havâlîsindeki ashâbı üzerine bi'l-hücûm be-tekrâr istilâ ediverdi.

(423) senesinde Bağdâd'ta bulunan Etrâk 'askeriyle Celâlüddevle arasında zuhûr eden ihtilâf üzerine Çavlı Celâlüddevle Bağdâd emâretinden tard ile Ebû Kâlicâr ismine hutbe okundu. Ve kendisi de Bağdâd'a da'vet olundu ise de gitmediğinden Celâlüddevle yine emârete i'ade kılındı. Celâlüddevle ile Ebû Kalicâr

aralarındaki muhâlefet ve münâza‘a (430) senesine kadar mümted olub ol esnada beyinlerinde Musâlaha mün‘akid olmuşdur.

(435)’de Celâlüddeve vefât ederek Ebû Kalicâr Bağdâd emâreti mesnedine oturduğundan oğlu Ebû Ali’yi Huzistân vilâyeti vâlîliğine bi’t-ta’yîn kendisi Bağdâd’a ‘azîmet etmiştir.

(440) senesinde Ebû Kâlicâr vefât idüb Bağdâd emâreti oğlu Melikü’r-Rahim’e intikâl etdikde birâderi bulunan (285) Fars hükümdârı Ebû Mansûr Filastun ‘askerle giderek Hûzistân’ı zabt etdi.

(441)’de Melik er-Rahim ile Filastun arasında ihtilâf parlayub Melik müşârün-ileyh ‘askerle Fars’a doğru gitdi ise de Bağdâdca ihtilal hudûsunu haber aldığından geriye dönerek (443)’de ‘askerle bi’z-zât azîmet ve Hûzistân’ı istilâ eyledi. Bunun üzerine Filâstûn cem eylediği cünûd ile Melikü’r-Rahim ‘aleyhine kıyâm ile beraber Selçukî Sultân Ertuğrul’dan dahi istimdâd ederek Sultân müşârün-ileyhin verdiği ‘askeri kendi kuvveti ile bi’t-tevhîd Ahvâz’dan Vâsıt’a kadar yed-i istilâyâ almış olduğu hâlde Melikü’r-Rahim be-tekrâr ‘askerle giderek harben istirdâd ve Filâstûn ile müttefiklerini bozub berbâd ediverdi.

(447) senesinde Huzistân havâlisini Selçukî Sultân Ertuğrul istilâ ve ümerâsından Hezâresb bin Bengir’i Huzistân vilâyetine vâlî ta’yîn etdi. Hezâresb’in Huzistân vâlîliği on beş sene mümted olmuşdur

(462) senesinde Hezâresb vefât eylediğinden Selçukî Alp Arslan tarafından Huzistân vilâyeti Kirmân (286) vilâyetine ilhâken Kirmân vâlîsi bulunan Kârût Bey’e tevcîh olundu.

(465)’de Kârût Bey’in vefâtı vukû‘bulmağla yerine oğlu Turanşâh kâ’im oldu.

Sultân Berkyaruk’un birâderi olub hâl-ı sabâvetinde vâlîdesi Türkmân (Terken) Hatun’un ikdâmıyla serîr-i saltanata iclâs edilen Mahmûd’un idâre-i umûrunu yed-i vesâyetine almış olan müşârün-ileyhâ Türkmân Hatun Fars ve Huzistân’ı istilâyâ kıyâm ve ümerâsından Emîr Enez’i ‘askerle sevk ederek bi’l-

muhârebe Turanşâh maktûl olduğundan Fars ve Huzistân Sultân Mahmûd nâmına olmak üzere ba‘de’l-istilâ Emîr-i müşârûn-ileyh uhdesine tevcih kılındı (487).

Bunu müte‘âkıb Melikşâh’ın birâderi Arslan Argun Huzistân ve Fars vilâyetlerini harben Emîr Enez’in yedinden aldı ise de (490) senesinde Sultân Berkyaruk Arslan Argûn yedindeki bilâdî istilâ maksadıyla sevk eylediği ‘askere karşı Arslan maktûl olduğundan ‘uhdesinden münhal Horasân vilâyetini Melikşâh birâderi Sencer’e ve Huzistân ve Fars velayetini ümerâdan Porsuk’a tevcih etmiştir.

(494)’de Emîr Porsuk vefât eylediğinden â‘mâlini (287) oğullarından Zengî* istilâ eyledi ise de (498)’de Sultân Mahmûd Selçukî Huzistân’ı Emîr Zengî’nin yedinden alub Çavlı Sakavur oraya vâlî ta‘yîn ve Huzistân’dan bedel Dinever bilâdını Zengî’ye iktâ‘ eyledi. Çavlı Sakâvu’u muahheren Musûl vilâyeti vâlîliğine nakl ile Huzistan havâlîsi bir müddet âmiller marifeti ile bi’l-idâre (508) senesinde Çavlı Huzistan ve Fars vilâyetleri vâlîliğine nasb edildi.

(510) târihinde Çavlı fevt olmağla Porsukoğulları Esverî ile birâderzâdeleri Argûî ve Heded Hûzistân’ı zabt eylediler.

(513)’de Sultân Mahmûd Selçukî Huzistân’ı Porsuk’un oğulları yedlerinden alub Fars vilâyetiyle bi’t-tevhîd ümerâsından Fûrace Sakî’ye tevcih eyledi. Fûrace Sakiye’nin me’mûriyeti (527) senesine kadar mümted olmuştur.

Fûrace Sakî sene-i mezkûrde vefât eylediğinden yerine Porsuk’un ahfâdından Emîr Porsuk Hûzistân’a vâlî oldu.

(532) senesinde Fars vilâyeti vâlîsi bulunan Emîr Mengübars, Selçukî Sultân Mes’ûd ile Melik Dâvud aralarındaki ihtilâf esnâsında Melik Dâvud cânibinde iken Huzistân havâlîsinde beyne’t-arafeyn muhârebe vukûuyla Mengübars maktûl (288) oldukda Melik Davûd Fars ve Huzistan vilâyetlerini birleştürub ümerâsından Bozaba’ya tevcih eyledi.

Bozaba (541) senesine kadar Fars ve Huzistân vâlîliğinde devam edub o târihte Rey Emîri Abbas ile bi’l-ittifâk Sultân Mes’ûd Selçukî aleyhine kıyâm

* Metinde Zengîn şeklinde yazılmıştır.

eylediler. Şu sırada Emîr Abbas dest-i esârete giriftar olub Sultân Mes‘ûd’un huzûruna ihzâr olunmağla Sultânın emriyle katlolundu. Bu haber Bozaba’ya bâliğ oldukda Bozaba Fars ve Hûzistân’dan cem‘ eylediği ‘askerle giderek Sultân Mes‘ûd’un bilâdından İsfahân’ı muhâsara eyledikten sonra Sultân Mes‘ûd üzerine yürüdüğünden Karatekin çayırına yetiştikde harben esîr ve ba‘dehu maktûl oldu. Ve Bozaba’nın maktûliyetinden sonra Melikşâh ibn Sultân Mes‘ûd-ı Selçukî Hûzistân’ı zapt eyledi (544).

(549) senesine kadar Hûzistân vilâyeti Melikşâh’ın yedinde iken ümerâ-yı Selçukîyeden Hâs Bey’in ashâbından Aydoğdu Şümle⁶¹ başına toplamış olduğu ‘askerle giderek harben Melikşâh’a galebe ve târîhi-i mezkûrde Hûzistân’ı zapt etmiştir.

(562) senesinde Huzistân sahibi Şümle’nin ‘Irâk’a (289) azîmeti ile halîfe el-Müstehcid’den ba‘zı bilâdın kendüsine iktâ‘ını taleb ve husûl-ı maksadına muvaffak olmaksızın ‘avdet ederek bu bâbda cereyân eden ba‘zı vakâyi‘ devlet-i Abbasiye faslında zikr olunmağla burada tekrârına lüzûm görülmedi.

(568) târîhinde Şümle ammizâdesi Sengâh bin Ahmed’i arazi-i Irâk’da vâki‘ Mahkî kal‘asına sevk ile kal‘a-ı mezkûrye mukâbil diğer bir kal‘a inşasına* mübâşeret eylediğinde halîfe el-Müstehcid’in sevk eylediği ‘asker harben merkûmu katl ile ser-i maktu‘unu Bağdâd’a irsâl ve binâ eylediği kal‘ayı tahrîb eylediler.

(570) senesinde Şümle vefât ederek Melikşâh Mahmûd Selçukî tarafından yerine oğlu nasb edilmiş ve ibn Şümle (591) senesine kadar Hûzistân’a mutasarrıf olduğu hâlde o târîhte evlâd-ı Şümle beyninde münâza‘a yüz göstermiş olduğundan bu yüzden ahâlî arasında nümâyân olan müzâyaka üzerine ba‘zı mütehâyizân tarafından Halîfe en-Nasreddin Lillah’a mürâca‘atla Huzistân’ın istilâsı iltimâs olundu. Halîfe ‘asker sevki ile bi’l-muhârebe Huzistân’ı istilâ ve evlâd-ı Şümle’yi Bağdâd’a celb ile Huzistan vilâyeti vâlîliğine Emîr El-hâc Taştekin Mucîreddin’i nasb eyledi. (290)

⁶¹ Irâk Selçukluları döneminde Huzistan Emîrlerindendi.

* metinde nişâsına şeklinde yazılmıştır.

(600) târîhinde Taştekin vefât etmek ile taraf-ı hilâfetten Taştekin'in damadı Sencer Huzistân'a vâlî ta'yîn kılındı. (606) târîhinde Sencer'in hilâfete gösterdiği muhâlefet üzerine Bağdâd'a gelmesi kendisine emr olundu ise de muvafakat göstermediğinden halife, nâ'ibü'l-vûzerâ Mü'eyedd'in ve havâssından Şerâbî İzzeddin'i 'askerle Huzistân'a me'mûr eyledi. Sencer Fars sahibi Atabeg Sa'd bin Tekele'nin yanına ilticâ edub Atabeg şefâ'atı ile emâna mazhar olduğu hâlde Bağdâd'a irsâl ve Huzistan vilâyeti mevâlîden Emîr El-hac Yakut'a tevcih edildi.

(610) senesine kadar Yakut Huzistân vilâyeti vâlîliğinde kalub o târîhde vilâyet-i mezkûr en-Nasreddin Lillah tarafından Hafidî el-Müeyyed bin 'Alî'ye tevcih olunmuşdur.

Bundan sonra devlet-i Abbasiye'nin inkırâzına kadar Hûzistân vilâyeti doğrudan doğruya cânib-i hilâfete merbût olmak üzere ta'yîn olunan vülât ve a'mâl taraflarından bi'l-idâre (656) senesinde devlet-i 'Abbasiye'nin inkırâzı cihetiyle memâlikini Hülâgû'nun istilâsı sırasında Hûzistân dahi Hülâgû'nun yed-i istilâsına geçmiş ve Hülâgû'dan sonra evlâdının (291) dâ'ire-i hükûmetlerine dâhil olduğu hâlde ta'yîn olunan 'âmiller ma'rifetleriyle idâre edilmiştir.

Luristân Târîhi

Luristân Hûzistân'a merbût olduğu ve sebep-i tesmiyesi sadr mebhasda zikr olundu. Fütûhatından sonra Hûzistân'a merbûtân idâre olunur idi. (300) târîhlerinde mercîleri Huzistân vilâyeti vâlîleri olmak üzere Luristân bilâdının bir cihetinde Lur-ı Büzürk ve diğer cihetinde Lur-ı Kûçek nâmlarıyla mevsûm iki birâder hükûmet eylediklerinden birincisinin dâ'ire-i hükûmetine (Luristân-ı Kebîr) ikincisinininkine (Luristân-ı Sagir) ıtlâk olundu.

Luristân-ı Kebîr'de benî-i Fazlûye Hükûmeti Vekâyf'-i Târîhiyyesi

Benî Fazluye mülkünün birincisi ve hükûmet-i mezkûrnin müessisi Ebû Tâhir Muhammed bin 'Alî bin Fazluye nâm zâtdır. Müşârün-ileyh begâyet şeci' idi. Fars'da hüküm-ferma olan Salguriyye devleti ümerâsı silkine dâhil olmuş ve Salguriyye hükûmetinin Şebânkâre Hükûmeti ile vukû bulan muhârebelerden Ebû

Tâhir besâlet-i fevku'l-'alade ibrâzıyla Şebânkâre 'askerine (292) ba'de'l-galebe Luristân havâlîsini istilâya ruhsat i'tâsını ve ba'de'l-istilâ vâlîliğinin kendüsine tevcihini Salgur Ata Begden istidâ eylemişti. Atabeg maksadını tervîc ve lazım gelen emri i'tâ etmekle Ebû Tâhir Luristân diyârını harben istilâ ediverdi.

Müşârün-ileyh vilâyet-i mezkûreyi istilâ etdikten ve orada yerleştikten sonra istibdât-ı efkârını iltizâm ederek ismini Atabeg deyü i'lân etdi. Bir müddet bu sûretle o havâlîde hüküm-fermâ olub âzimdâr bekâ oldukda Hezâresb, Behmen, 'Îmâdüddîn Pehlivan, Nusreddin, Kızıl nâmlarıyla mevsûm beş nefer oğlunu terk edub hayâtında vukû'bulan vesâyeti üzere büyük oğlu Atabeg Hezâresb Luristân hükümdârı oldu.

Hezâresb'in hüsn-i idâresi o havâlînin 'umrânını tezyîd ederek Şâm araziyesinden Cebelü's-Semmak'da sâkin yirmiden ziyâde kabâil ve sâ'ir mahallerden dahi müte'addid 'aşâyir Luristân'a nakl-ı hane eylediler.

Hezâresb'in şevket ve kudreti tezâyüd edüb dâ'ire-i hükûmetinde kâbil-i 'umrân olan mahallerin cümlesi ma'mur oldu. Ve Bağdâd'ta bulunan hilâfet-i Abbasiye menşur (293) ve hil'at irsâliyle Hezâresb'in hükûmetini tasdîk eyledi. Hezâresb (626) senesinde fevt olub yerine oğlu Tukle kâ'im oldu. Tukle Salguriye hükûmetiyle bi'd-defa'ât muhârebeler ederek mazhar-ı galebe ve (655) senesinde Hülâgû Bağdâd'a müteveccihen azîmet eder iken Tukle esnâ-yı râhda arz-ı itâ'at etmekle mesnedinde ibkâ edilmişti. Hülâgû'nun Bağdâd'ı istilâsından sonra halifenin ve ahâlî-i Bağdâd'ın müsâdif oldukları mesâib Tukle'nin pek müte'essif olduğunu istimâ ettiği cihetle Hülâgû cânibinden üzerine 'asker sevk olundu. Tukle bir kal'aya çekilüb tahassun eyledi ise de ahirü'l-emr emân ahzıyla nefsinı teslîm etdikten sonra Hülâgû'nun emriyle katl olundu. (656)

Tukle'nin maktûliyetinden sonra birâderi Atabeg Şemseddîn Alb Argûn Hülâgû'nun emriyle Luristân hükûmetine kâ'im olub on beş sene müddet adaletle o havâlîyi hüsn-i idâre ve (671)'de vefât ederek yerine Abaka Han'ın emriyle birâderi Atabeg Yusuf Şâh oturdu.

Yusuf Şâh (683)'de fevt olmağla yerine oğlu Afrasyâb kâ'im olmuştur.

Afrasyâb zulüm ve i'tisâf irtikâbıyla mevsûf idi. (294) Hanedanın kalub 'âmmede müddet-i medideden berü cay-gir olan muhabbetini mezâlimle imha cüz'î bahanelerle şunun bunun emvâlîni müsadere etdiğinden ahâlî mezâlimine mütehammil olamayub mazlûmlar Îrân'da hüküm-fermâ olan benî Hülâgû hükûmetine şikâyet için İsfahân'a müteveccihen birer birer yola çıkmğa başladıklarını Afrasyap istihbâr eyledikde esnâ-yı râhda tutturduğunu idâm etmek üzere ammizâdesi Kızıl'ı me'mûren yola çıkardı. Ve o aralık Argûn Hân'ın vefâtı haberi şâyi olduğundan benî Hülâgû hükûmetine itâ'atı terk ile Luristân'da kendi ismine hutbe okudub istiklâlini i'lân ediverdi.

Geyhâtu Han Afrasyab'ın isyânını istihbâr etdikde Emîr Tuledâr'ı 'askerle tenkîline me'mûr edub Emîr müşârûn-ileyh giderek galebe ile Afrasyab'ı tutub Geyhâtu Hân'a gönderdi ise de ba'zı taraftan vukû'bulan şefâat üzerine cerâyim sabıkasını afv ve yine Luristân hükûmetini uhdesinde ibkâ' ile kendisini muazzezen memleketine gönderdi. Afrasyab Luristân'a gittikde yine isyân ederek Geyhatu Han'ın sevk etdiği 'askerle muhârebe eylediği esnâda Geyhâtu Hân'ın vefâtıyla Gazân Hân cülûs eylediğinden terk-i isyân ve Gazan (295) Han'ın huzûruna azîmetle arz-ı itâ'at eyledi. Ve Gazân kemâ fi's-sabık Luristân hükûmetini 'uhdesinde Abaka ile Afrasyab'ı memleketini iade etdi.

(695) senesinde Gazân Han Bağdâd'a müteveccihen darü's-saltanatdan hareket eyledikde Afrasyab Hemedân hududunda hidmetine vürûd ve hân-ı müşârûn-ileyhin lütuf ve rızasını istihsâl etmiş olduğu hâlde Luristân'a 'avdet etmesini müte'âkıb Fas'dan 'avdetle Gazân Hân'ın yanına azîmet eden ümerâ-yı Mogol'dan Sûrkudâk Afrasiyab'ın Luristânca vuku' bulan mezâlim-i ahâlîyi azab-ı elim dâ'iresinde mahsûr etdiğini ber-tafsîl arz eyledi ve Gazân Han'ın emriyle Afrasyap ihzâr ve î'dâm olundu (695).

Afrasyâb'dan sonra Gazan han cânibinden Luristân-ı Kebir Hükûmeti Atabeg Nasreddin bin Ahmed Yusuf Şâh'a tevcih olunmuşdur (695).

Hükûmet-i mezkûrenin bundan sonrası kitâbı saliste yazılacaktır inşâallahu te'âlâ.

Luristân-ı Sagire'de Benî Hurşid Hükûmetinin Vekayî-i Târîhiyesi)

Luristân-ı Sagir dâ'iresinde hicretin (300) târîhlerinde (296) Lur-i Kûçek ba'zı kabâ'ile hükûmet etmiş ise de bunun hükûmeti bir merci'-i meşrû'un nasb ve tasdîki ile sûret-i resmîyede olmayub bir 'aşiret riyâseti gibi idi. Ondan sonra da dâ'ire-i mezkûrde bulunan kabâil-i muhtelifenin umûmuna hükûmet edecek bir hâkim yoğidi. Her kabile kendülerince müntehib bir re'isin yed-i idâresinde olduğu hâlde cümlesi cânib-i hilâfete mutî' ve merbût olub sene be sene merkez-i hilâfetden mersûl me'mûr ma'rifetiyle 'ava'id-i resmîyeleri tahsîl edilir idi.

(550) târîhlerinde devlet-i Selçukîye ihtilâf-ı câriyeden ba'zı mertebe zaafa müsadif olduğundan Emîr Hüsâmeddîn Şuhlî Luristan Sagir ile civârında bulunan ba'zı mahalleri istilâ ederek Luristan-ı Sagir dâ'iresinin bir kısmına Sürhâb bin 'Ayyâr'ı, diğer kısmına Şücâüddîn Hurşid'i vâlî ta'yîn etmiş idi.

Hükûmet-i Selçukîye ve 'Irâk me'mûriyetlerinin o havâlîde mümted olan su-i mu'âmelelerinden ahâlî usanmış ve Hurşid'in hüsn-i sülûkünden memnun olmuş olduklarından bi'l-ittifâk Hürşid'i üzerlerine hâkim-i müstakil intihâb eylediler. Ve biraz sonra Sürhâb bin 'Ayyâr'a tabî olan mahaller ahâlîsi de (297) onun itâ'atı dâ'iresinden çıkub Hurşid'e ittibâ' ve inkıyâd gösterdiler.

Şücâ'addîn çok vakit Luristân-ı Sagir Hükûmetini adaletle idâre ve (621) târîhinde yüz yaşına karîb iken vefât etmekle birâderzâdesi Seyfeddin Rüstem bin Nûreddîn Muhammed yerine oturdu.

Seyfeddîn Rüstem 'adl ile muttasıf idi. Hoşnud-ı umûmiye mazhâr ve zamânında kuttâ'-ı tarîk ve eşkıyâ seyfi siyasetle müzmahil olmuşdur. Lakin birâderi Şerafeddin Ebûbekir'le meyânlarında husûmet yüz gösterub bir hamamda iken Şerafeddin aleyhinde sûikasda hazırlanmış ve â'vânını dahi istihzar etmiş olduğunu istihbâr etmesiyle hamâmdan çıkub Kûh-ı Külâh denilen cebele firâr ve ilticâ eylemiş idi. Şerafeddin orada yetişüb kendisini katl ve mesnedine cülûs eyledi.

Şerafeddin Ebûbekir bin Nûreddîn Muhammed şu faciayı irtikâb ve mesned-i hükûmete iğtisâb etdikten sonra Seyfeddîn'in zevcesi zevcinin intikâmını almak için

ber-takrîb ile Şerefeddîn'i tesmîm etdirub Şerafeddîn semek te'siriyle (298) vefât ve birâderi İzzeddin Kerşasif bin Nûreddîn Muhammed yerine cülûs etdi.

Şerafeddîn'in vefâtıyla 'İzzeddin Kerşasif Luristân-ı Sagir hükûmetini ihrâz eylediği benî Hürşid'den Bağdâd'da bulunan Hüsâmeddîn Halîl bin Bedir'in mesmû'u olub Hüsâmeddîn cem' eylediği asâkir-i kesîre ile Luristân'a doğru yürüdüğünde 'İzzeddîn bi'l-muhârebe hükûmeti Hüsâmeddîn'e terk etmek istedi ise de hemşireleri başına toplanıp müdâfa'a etmediği hâlde kendileri bil'-ittifâk merdâne muhârebe edeceklerini 'İzzeddîn'e ifade eylediler. 'İzzeddin nisvân sözüne uyub müdâfa'a ya kıyâm etdi ise de 'asker münhezim olmağla mağlûben Tigrît'e doğru firâr eyledi. Hüsâmeddîn'in tâ'kib için sevk ettiği me'mûrlar esnâ-yı râhda 'İzzeddîn'i der-dest ve Hüsâmeddîn'in yanına ihzâr eylediler. Hüsâmeddîn'in kendüsine emân verdi.

Hüsâmeddîn Halîl bir müddet hükûmet etdikten sonra birâderi Süleymân Şâh aleyhine kıyâm ve ahâlînin çoğu Süleymân Şâh'a ittbâ' etmekle aralarında biraz vakit muhârebeler vûkû'uyla bi'l-ahare Sahra-i Şapûr'da münhezim ve maktûl oldu (640).

Bu hâdiseden sonra Hüsâmeddîn'in birâderi Bedreddin (299) Mes'ûd Luristân'ı zabt ile Süleymân Şâh'a galebe ve Süleymân Şâh Bağdâd'a firâr ile halîfeye ilticâ eyledi. Bir müddet sonra Hülâgû Bağdâd'a müteveccihen bilâd-ı Fars'a dâhil oldukda Bedreddin Mes'ûd Mengü Kaan'ın yanına giderek istihsâl eylediği Emîr ile Hülâgû'nun yanına vürûd ve Luristân'da kemâkân icrâ-yı hükûmet eyledi. Hülâgû Bağdâd'ı bi'l-istilâ irtikâb eylediği gâdr-ı azim sırasında Süleymân Şâh dahi şehîd olduğundan Bedreddin Mes'ûd Süleymân Şâh'ın müte'allikât ve ailesinin 'afvunu niyâz ve Hülâgû iltimasına müsâ'ade ile hepsini Luristân'a i'ade etmiştir.

Bedreddîn Mes'ûd müte'allikât 'aile-i mezkûre haklarında hürmet ve ri'âyetle hüsn-i i'aşelerini iltizâm ve Luristân'ın idâresine devam ederek (658) târîhinde fevt ve yerine Taceddin Şâh bin Hüsâmeddîn Halîl kâ'im oldu. Hülâgû'nun vefâtıyla oğlu Abaka Hân cülûs-ı serir-i hükûmet olduğunda (677) senesinde ba'zı hareketi üzerine Abaka Han'ın emriyle katl ve Bedreddin Mes'ûd'un oğullarından Melikü'd-din

Hasan Luristân'ın Valây denilen cihetine ve İzzeddîn Hüseyin İncü nâm cihetine hâkim nasb olunmuştur.

Melikü'd-din be-gayet fatîn ve mütediyyin ve 'İzzeddin pek hadîd (300) idi. 'İzzeddin şiddet ve şecâ'atle vilâyet-i Hemedân'dan Tüster'e ve hudûd-ı İsfahân'dan 'Irâk-ı 'Arab'a kadar dest-i tasarrufuna alüb zir-i destinde olan mahallelerde neşr-i livâ-yı 'adalet eyledi. Korkusundan hiçbir kimseye diğeri hakkında gadre cesaret edemez idi. Şu iki birâder birbirleriyle de hüsn-i ittihâd ve imtirâc (imtizâc) ederek livâ-yı siyasîyeleri altında mevcûd 'askerin mikdârı yetmiş bin raddelerine varmakla İrân pâdişâhının dahi her hizmetini eda ve rızasını istihsâl eylediler.

Melikü'd-din ve 'İzzeddîn'in ikisi de (692) senesinde fevt olmağla Geyhâtu Hân cânibinden Luristân-ı Sagir Hükûmeti Cemaleddin Hızır bin Tacûddîn Şâh'a tevcîh edildi ise de Şüca'üddin Hurşid neslinden Hüsâmeddîn Ömer Bey (653) senesinde bir cemiyetle leylen ve bağteten Cemaleddin ile Hüsâmeddîn Halîl'in sâ'ir evlâdı üzerine hücum ve hepsini katl ederek Luristân-ı Sagir'i tagallüben zabt eyledi.

Ömer Bey'in bu harekât-ı gaddaraânesi üzerine Şüca'üddin Hurşid evlâdından Samsâmüddin Muhammed bin Nûreddîn ve 'İzzeddîn Muhammed ümerâ-yı sâ'ire ile bi'l-ittifâk maktûllerin kanlarını dâ'vâya kıyâm ve Ömer Bey'i tard ile Samsâmüddin mesned-i hükûmete oturdu. (301)

Bundan sonra maktûllerin katillerinden ahz-ı intikama kıyâm edilerek iki taraf arasında muhârebeler cereyân ve nihâyeten el-emr Samsâmüddîn on dört yerinden mecrûh olduğı hâlde husemâsından Şehabeddîn'in gadrıyla maktûl olduğundan tarafeynin dâ'vâları Şâh-ı İrân Gazan Hân'a intikâl eyledi. Gâzan han tarafeyni bi'l-muhâkeme kâtil oldukları tahakuk eden Ömer Bey'le Şehabeddîn'i kısasen idâm etdirüb Luristân hükûmetini 'İzzeddîn Muhammed bin Emîr 'İzzeddin Hüseyin'e tevcîh etmiştir (695).

Bakiyesi kitâb-ı Salis'de yazılacaktır inşâallahu te'âlâ.

ÜÇÜNCÜ MEBHAS

(BİLÂD-I FARS'DAN IRÂK-I 'ACEM MEMLEKETİ COĞRAFYASIYLA VEKÂYİ'İ TÂRİHİYESİ BEYÂNINDADIR)

('Irâk-ı 'Acem) memleketine İklim-i Cebel dahi denilir. Eski coğrafya kitâblarında (Îrânşehr) denilen kıt'a 'Irâk-ı 'Acem memleketidir. 'Irâk-ı 'Arab'a muttasıl olduğu için Araplar bevka' 'Irâk-ı 'Acem dediler.

Şu memleket garben 'Irâk-ı 'Arab, cenûben Huzistân ve Luristân, şarken mefâze-i Horasân ve Fars, şimâlen Azerbaycân (302) ve Deylem bilâdıyla mahdûddur. Aksamından Zencân havâlîsi şimâlde, Abher ve İsfahân şehirleri cenûbda, Kazvin şarkda, Hemedân vasıtda vâki'dir. Kurûn-ı vustâda memleket-i mezkûrnin darü'l-meliki ba'zen İsfahan, ba'zen Hemedân'dır. Sonraları Îrân şehirleri Tahran'ı darü'l-melik ittihâz eylediler. 'Irâk-ı 'Acem'in tûlu sefid Rûd'dan Yezd'e kadar yüz altmış ve arz-ı Gilân'dan Huzistân'a kadar yüz fersahdır. Havası mu'tedil ve latîfdır.

Bilâd-ı meşhûresinden İsfahan şehri (51) derece, 44 dakika tûl ve 32 derece 39 dakika arzında ve alçak dağlar arasında vâki'dir. Ekâsire 'askerinin ordugâhı olduğu için Sipahân nâmıyla şöhet vermiş idi. Arablar ta'rîb ile İsfahân dediler. Zenderud ırmağı kıble cânibinden gelip şehrin kenarından geçer. Nehr-i mezkûrun ba'zı aksamı da ayrılıp şehir derûnuna akar. Meyveleri çok ve bahçeleri güzeldir.

Bilâd-ı mezkûrden Rey şehri elli üç derece tûl ve otuz beş derece, otuz dakika arzında vaki bir belde-yi kadîme idi. Tatarların hücûmlarında harâb oldu. Gazan (303) Han zamânında Melik Fahreddîn bir dereceye kadar i'mârına himmet eyledi.

Tahran mukaddemleri bir küçük kasaba idi. Şâh Tahmasb zamânında mâ'muriyet ve cesâmeti kesb etmiştir. Bahçeleri kesîr ve ab ü havası latiftir. Cihet-i şimâliyesinde vâki' Semîrân demekle ma'rûf Kûhistân vâdîsi cennet-i dünya denilecek derecede letâfeti hâvî olmasıyla mukaddemleri Şem'-i Îrân deyü mevsûf idi.

Kazvîn şehri elli iki derece yirmi beş dakika tûl ve otuz yedi derece ‘arzında vaki‘ belde-i meşhûredir. Havası Latif ve miyâh ü riyâzı kesîrdir.

Alamût kal‘ası ‘Irâk-ı ‘Acem’in kıl‘â-yı meşhûresindendir. Kurûn-ı Vustada Mülâhide hükûmeti orada zuhûr ve kesb-i istihâr etmişdir. Vekâ-yi‘-i târîhiyesi şu mebhasda tafsîl olunacaktır.

Kum, Kâşân, Ardîstân, Demavend şehirleri dahi ‘Irâk-ı ‘Acem memleketindeki şehirlerden mâ‘dûddur.

Memleket-i mezkûrde olan cibâlinin başlucaları Kuh-ı Elter Kuh-ı Demavend, Firûz Kûh, Kûh-ı Temliklân denilen dağlardır. Kûh-ı Elter bir yüksek dağdır. İrtifâ‘ı dört bin (304) zirâ‘dan ziyâdedir. Üzerinde her vakit kar bulunur. Ferhad’a nisbet olunan cebel budur. Kûh-ı Demavend Rey şehrinin cânib-i şarkiyesinde. Pek mürtefi‘ olmağla zirvesi elli fersah mahalden görünür. Firûzkûh dağı Rey ve Bistâm ve Damğan ve Taberistân arasındadır. Etrafı mamurdur. Kûh-ı Nemeklan Kum havâlîsinde olup hiçbir dağa muttasıl değildir.

‘Irâk-ı ‘Acemin enhâr-ı meşhûresi Zenderûd, Sefîdrûd, Şâhrûd, Hanhavrûd, Behrûd sularıdır. Zenderûd Lur-i Büzürk dağlarından çıkıp İsfahân taraflarına cereyân eder. Sefîdrûd beş parmak denilen mahalden çıkub ba‘zı enhâr ile birleştikten sonra Gilan’da bahr-i Hazar’a dökülür. Şâhrûd Kazvin cibâlinden çıkub Alamût’u mürûr ile Târmeyn nahiyesinde Sefîrûd nehrine mansıb olur. Hanhâvrûd Demavend dağından çıkub Rey vilâyetine cereyân eder ve çok şube’lere ayrılır. Bu şubelerle taraf taraf arazi saki ederler. Behrûd Allahu Ekber denilen dağdan çıkub Kazvin ve Ebher havâlîsine akar.

‘Irâk-ı ‘Acem bilâdı kable’l-İslâm ekasire-i Fars’ın bilâdından mâd‘ûd idi. Hulefâ-yı Râşîdin Hazerâtının hilâfetleri zamânında tedric ile feth olundu. Ekser mahalleri (305) Hz. Ömer radiyallahu ‘anh efendimizin esnâ-yı hilâfetinde ashâb-ı kirâmdan Ebû Mûsâ el-Eş’ari ve Nu’mân bin Mukarrin radiyallahu ‘anh marifetleri ile alınmıştır. Keyfiyet-i fütûhatı mebâhis-i mahsûsunda zikr olundu.

Bilâd-ı mezkûr feth olundukça Basra vilâyete rabt edilmiştir. Basra vâlîleri tarafından gönderilen amiller marifetleriyle idâre kılınır idi. Benî Ümeyye devleti

zamânında dahi bu sûretle idâre cereyân ederek sonraları o dâ'irede müte'addid hükûmetler teşekkül etmiş olmağla atide hepsi beyân olunacaktır.

‘İrâk-ı ‘Acem Bilâdından İsfahân Târîhi (21-328)

İsfahân belgesi Pişdadiyân mülûkundan Dahhak zamânında binâ olunduğunu ve dEmîrci Kava ehl-i İsfahân'dan zuhûr edub Direfş-i Kaviyani bayrak altına halkı cem ile Dahhak'ı izâle eylediği ba'zı târîhlerde mezkûr ise de bir dereceye kadar sahih 'ad olunamayacak rivâyete nazaran Buhtunnasr'ın benî İsrail'i Filistin havâlîsinden çıkardığı vakit bir kısmını İsfahân havâlîsinde iskân etmişti. Bunlar Ceyy kasabası (306) civârında ba'zı mesakin inşâ eylediler. O mesâkinin mevki'-i Yahûdiye deyü şöhet verdi. Yahudiler vatan-ı kadîmelerine i'ade olunduktan sonra kasaba-yı mezkûr harâb olduğu gibi inkılâb-ı zamân ile Ceyy kasabasında mamuriyet sabıkasından sakıt bir karye derecesine mütenezzil olmuş idi. Sonraları Yahûdi'ye kasabasının mevki'-î Sâsâniyân mülûkunun 'askerine ordugâh ittihâz olunarak bir müddet geçtikde kesb-i ma'mûriyet etmiş ve İsfahân şehir-i meşhûr vücûda gelmiştir.

İsfahân şehri ve havâlîsi Hz. Ömer Radiyallahu 'anh efendimizin zamân-ı hilâfetinde (21) ve 'alâ rivâyeten(19) sene-i hicriyesinde ashâb ve ensar-ı kiramdan 'Abdullah bin 'Abdullah bin Usbân hazretlerinin me'mûriyetleri ile feth olunup Sâ'ib bin Akrâ' oraya 'âmil ta'yîn olundu. Sâib'in İsfahân'daki me'mûriyetini hicret'in (35)'ncı senesine kadar mümted olmuştur. Bundan sonra ta'yîn olunan âmillerin isimleri tertîb üzere mazbût değildir.

(68) senesinde havaric tâ'ifesi Rey havâlîsinden çekildikten sonra İsfahân'ı muhâsara eylediler. O târîhte 'Attâb bin Varkâ İsfahân'da âmil idi. Muhâsara birkaç ay imtidâd idüb ahâlî sûr üzerinden ve havaric hariçten oklar (307) ve taşlarla müdafa'a ve muhârebeyi teşdîd eylediler. Mahsûrîn büyük müzâyakaya tutuldu. 'Attâb şehirden çıkub hücûm etmeyi münasip gördü. Ahâlî muvafakat gösterdiler. Ahâlî 'Attâb'ın riyâsetiyle çıkûp gösterdikleri müdafa'a-yı şedîdeye havaric karşı duramadıklarından Ahvâz havâlîsine doğru çekildiler.

(138) senesinde ve Mansûr'un esnâ-yı hilâfetinde Cumhûr bin Murâr el-'Ucul'u İsfahân havâlîsinde hurûc eyledi. Devlet-i 'Abbasiye'nin Rey havâlîsindeki 'âmili 'askerle giderek muhârebe ve galebe etmiştir.

(231) senesinde İsfahân havâlîsini benî Saffâr istilâ etmişidi. (310) târîhlerinde Mâkân bin Kâlî'nin ashâbından Esfâr Deylem'i zapt etdi

(319)'da Merdâviç'in galebesi ile Esfâr'ın ashâbı münhezim ve kendisi maktûl olduğundan Merdaviç İsfahân'ı istilâ ve halife el-Muktedir'e mürâca'atla senevi iki bin dinar bedel maktû ile İsfahân'ın 'uhde-i zımânına i'tâsını istid'â eyledi. Halife muvafakat göstermiş ve el-Muzaffer bin Yakutî on bin nefer 'askerli haracını cem'e me'mûr etmişidi. (308)

Merdaviç tarafından Kerç nahiyesine 'âmil ta'yîn kılınan 'İmadüddevle bin Pûveyh Kerç'e vüsûlundan sonra inzibâta devam ile umûruna intizâm verdikten sonra 'askerle İsfahân'ı istilâyâ kıyâm eyledi. O aralık İsfahân havâlîsi zikr olunduğu üzere Merdaviç'in uhde-i zamânında, ibn Yakut ile Ebû Ali Rüstem dahi 'askerle İsfahân'da idiler. Tarafeyn beyninde vukû' bulan muhârebe harb müntec olduğu sırada Rüstem fecâaten vefât ve' İmadüddevle, ibn Yakut'a galebe ile İsfahân'ı istilâ eyledi ise de Merdaviç karındaşı Veşgmîr'i külliye'tlü 'asker ile İsfahân'a doğru yola çıkardığını işittiğinden İsfahân nevâhisinden eline geçen emvâl ve eşyayı bi'l-iğtinâm Ercân havâlîsine 'azîmet etdi (320).

(323)'de Merdaviç İsfahân'da bir hamâmda iken kendisinden dilgîr olan asâkir-i Etrâkdan ba'zı larının suikastleri ile maktûl olub birâderi ve Şemkir İsfahân'ı zapt etmiş olduğu hâlde 'İmadüddevle 'askerle İsfahân üzerine yürüdü. İsfahân'ı istilâ ediverdi.

İsfahân'da Benî Pûveyh Hükûmeti (327-398)

Bundan sonra tarafeyn arasında muhârebeler devam ederek ve Şemkir'in İsfahân'ı 'İmadüddevle yedinden almış ise de (309) ' İmadüddevle ve Şemkir'in bilâdından rast getirdiği mahalleri yağma ve imkân müsâ'id oldukça istilâyâ devâm ve i'tinâ ediyor idi. Bi'l-ahare Fars ve 'Irâk-ı 'Acem bilâdının ekseri mahallerini zabt

ederek (327) senesinde birâderi Rükneddevle'yi 'askerle irsâl ve İsfahân'ı istilâ eyledi.

(338)'de 'İmadüddeve vefât ederek yerine Rükneddevle kâ'im olmuş ve kendisi Şiraz'da mesnednişin-i hükûmet olub İsfahân'ı oğlu 'Adudüddeve'ye vermiş idi.

Rükneddevle (365) senesinde 'Adudüddeve'yi velî'ahd ta'yîn ile İsfahân vilâyetini ve Irâk-ı Acemin sâ'ir bilâdını diğer oğlu Mu'izzüddeve'ye i'tâ edub 'Adudüddeve Irâk'ı zapt eylediğinde karındaşı Fahrüddeve'ye Şirâz Hükûmetini eline almışken 369 da 'Adudüddeve 'askerle azîmet ve Fahrüddeve'yi tard ile yerine diğer birâderi ve İsfahân vâlîsi Mu'izzüddeve'yi Şirâz Hükûmetine ikame etmiş ve Fahrüddeve giderek İsfahân'ı zapt eylemiştir.

Fahrüddeve bundan sonra Irâk-ı Acem'in sâ'ir bilâdını dahi istilâ ve Sahib bin Ubade'yi vezîr ittihâz ederek (387)'de vukû'-ı vefâtına mebnî oğlu Mecidüddeve Rüstem yerine geçdi. (310)

İsfahân'da Ben-i Kâkûye Hükûmeti (398-443)

Mecidüddeve sagir ve idâre-i umura gayr-ı muktedir idi. Vâlîdesi Sinde Hatun vesâyet sûretiyle hükûmeti idâre ve 398'de İsfahân havâlîsini ber-vech-i iktâ karındaşı Ebû Ca'fer 'Alaüddeve bin Muhammed Kâkûye'e i'tâ etmiştir.

(420) senesinde Sultân Mahmûd Gaznevî İsfahân'ı zapt etmek ile 'Alaüddeve Sultân müşârün-ileyhe itâ'at eyledi. Ve Sultân, 'Alaüddeve'yi İsfahân Hükûmetinde ibkâ etdi.

(421)'den (422) senesine kadar Alaüddeve'nin Gaznevanlar ile cereyân eden vakâyi' âl-i Sebüktekin mebhasında yazılacaktır.

(433)'de 'Alaüddeve vefât idüb yerine oğlu Zahîrüddin Ebû Mansûr oturdu. Müşârün-ileyhin hükûmeti (442) senesine kadar mümted olmuş ise de o aralık vefât edub yerine oğlu Zahirüddin Ebû Mansûr oturmuş ve İsfahân'ın ba'zı mülhakâtını birâderleri yed-i zabtlarına almışidi. Birâderleriyle aralarına husumet düşmekle

bunların vukû‘ bulan tahrikleri üzerine Selçukî Sultân Tuğrul ‘askerle İsfahân’ı (311) muhâsara ve zabt ettikten sonra Zahirüddin’e isfahân’dan bedel Yezîd şehrine tevcih ve iktâ‘ etmiştir (443).

İsfahân ve ‘Irâk-ı ‘Acem’de Selçukîye Devleti (443-590)

Devlet-i Selçukîye’nin Arab ve Horasân memâlikine müteallık tahlil-i gayr-ı kâbil olan vekayi târîhiyeleri Hilâfet-i ‘Abbâsî’ye faslında ve Horâsân mebhasında yazılmışdır.

Devlet-i müşârün-ileyhânın mü’essisi Sultân Tuğrul’un Sultân Mahmûd ve Mes‘ûd Gaznevî ile vukû‘ bulan muhârebeleri ve (429) târîhinde Horâsân’ı zapt ile devleti Selçukîyeyi nev cihetle te’sis eylediği Horasân mebhasında tafsîl olunmuşdur. İsfahânı zabt eylediği vakte kadar bilâd-ı Horasân’dan Şâdbâh şehrini merkez ittihâz etmişidi. (443) senesinde İsfahânı zapt ile merkez-i hükûmeti oraya kaldırdı. Bir müddet sonra ‘Âsîma-ı devlet ‘Irâk-ı ‘Acem bilâdından Hemedân şehrine nakledilmiştir.

(455)’de Sultân müşârün-ileyh vefât idüb vesâyeti mucibince saltanat Selçukîye birâderzâdesi ve Horasân Emîri Alb Arslan’a intikal eyledi. (312)

Alb Arslan’ın vekayi‘-i târîhiyesi ve (465) senesinde vukû‘-ı vefâtıyla oğlu Melikşâh’ın serir-i saltanata cülûs eylediği ve anın da vekayi‘-i târîhiyyesiyle (485)’de vefât ederek yerine oğlu Sultân Berkyaruk ve 498’de birâderi Sultân Muhammed’in (511)’de Sultân Mahmûd bin Sultân Muhammed’in ne sûretle cülûs eyledikleri vekâyi‘-i târîhiyyeleriyle beraber ale’t-tertib mebhas-ı mahsûsunda münderic olunmağla burada tekrara lüzûm yoktur.

Sultân Mahmûd’un cülûsunda âmmîsi ve Horâsân Emîri Sultân Sencer i’tirâz ile beyinlerinde vukû‘ bulan muhârebede Sultân Mahmûd mağlûb ve münhezim olduktan sonra aralarında musâlaha mün‘akid oldu. Lakin Sultân Sencer’in galebesinden sonra memâlik-i Selçukîyeye’nin bir büyük kısmı anın yed-i istiklâlinde kalmağla Sultân Mahmûd’un dâ’ire-yi hükûmeti İsfahân ve ‘Irâk-ı ‘Acem ‘Irâk-ı ‘Arab memâlikinden ‘ibâret kalmıştır.

(514) senesinde Sultân-ı müşârün-ileyhle birâderi Sultân Mes'ûd beyinde ihtilâf zuhûr ederek Hemedan havâlîsinde muhârebe eylediler. Sultân Mes'ûd münhezimen Cürcan havâlîsine çekildi. (515)'de ümerâ-yı Selçukîye'nin çoğu Atabeg Şirgir ile birleşip Sultân Mes'ûd'un gayretini iltizâm ve buna (313) i'timaden Sultân Mes'ûd be-tekrâr Sultân Mahmûd ile muhârebeye kıyâm eyledi.

Bu def'â da mağlûb olub Dinever'e doğru firâr ederken ta'kibe me'mûr olanlar vasıtalarıyla der-dest ve Sultân Mahmûd'un huzûruna ihzâr olundu. Sultân Mahmûd mu'ahezeden sarf-ı nazarla müşârün-ileyhe hil'ât iksâ ve hakkında hürmet ve ri'âyet icrâ etmiş ve meskenini bir sûret-i Şâhanede ta'yîn ile muhârebe-yi sâbıkada yağma olunan emvâl ve eşyasını topladırub Sultân Mes'ûd'a vermiştir.

Sultân Mahmûd sonraları evkâtını mu'âşeret-i nisvâna hasr ile zevk ü sefâhetce mübalağa iltizâm eyledi. Ve kuvây-ı tab'î'yesine hâlel gelüb (525) târîhinde marizen vefât etdi.

Müşârün-ileyhin vefâtında Tuğrul bin Muhammed bin Melikşâh mesnednişin-i hükûmet olmuştur. Birâderi Sultân Mes'ûd bu esnâda yine feth-i bâb ihtilâf ve tarh-ı levazım-ı musâf ederek ve yanlarında muhârebeler vukû' buldu. Bazen Sultân Tuğrul bazen Sultân Mes'ûd galebe ediyor idi. (569) senesine kadar hal böyle cereyân eyledi. Sultân Tuğrul seneyi merkûmede vefât etmekle Sultân Mes'ûd serir-i hükûmete oturdu. (314)

Sultân Mes'ûd'un cülûsundan sonra halîfe el-Müsterşid'le aralarında yüz gösteren ihtilâf üzerine halife 'askerle azîmet ve Sultân Mes'ûd'la harb edub ne sûretle münhezim ve ba'dehu şehid olduğu ve Sultân müşârün-ileyhin halife er-Raşid ile cereyân eden vekayı mebhâs-ı mahsûsunda mezkûrdur.

(541) târîhinde Sultân Sencer'in vâlîsi 'Abbâs'ın ba'zı mu'âmelâtından gazâbnak olub vâlî-i müşârün-ileyhin mu'âhhezesini Sultân Mes'ûd'a iş'âr eyledi. Sultân Mes'ûd Rey havâlîsine müteveccihen İsfahân'dan hareket ve Rey şehrine takarrüb eyledikde 'Abbâs hedâyâ-yı kesîre ile bi'l-istikbâl 'arz-ı tâ'zim ve itâ'at eylediğinden Sultân Abbas'ı taltîf ve oradan Bağdâd'a 'azîmet etmişidi. Sultân'ın 'azîmetinden sonra 'Abbâs küfrân-ı ni'met ve Sultânın birâdere Süleymân Şâh'ı

tahrikle muhâlefete da‘vet edüb Huzistân mutasarrıfı Bozaba vesâ‘ir ümerâyı da dâ‘ire-i ittifâka aldı. Cümlesi birlikte Sultân Mes‘ûd’un hâl‘iyle birâderzâdelerinden Muhammed veya Melik Şâh’ı iclâs etmeyi kararlaştırdılar. Keyfiyet Sultân Mes‘ûd’un mesmû‘ olduğunda ‘askerini cem‘ ile Bağdâd’dan Hilvan’a vardıkda şiddet-i şitâ muhârebeye mani‘ olduğundan maslahatı hevaların zamân-ı i‘tidâline ta‘alik ve Bağdâd’a ‘avdet eyledi. Mevsim-i baharda Emîr (315) Çavlı vesâ‘ir eşrâf taraflarından tertib ü tehiyye edilen ‘askeri kendi kuvvetiyle birleştirüb Hemedân mûzâfâtından A‘lem nahiyesine yürüdü.’ Abbas ümerâ-yı sâ‘ire ile beraber pek cesîm bir ordu ile karşı geldi. Şu ordudaki cem‘iyet ise Sultân Mes‘ud’un kuvvetinden çok ziyâde idi. Sultân tarafındaki ‘asker dehşete müsadif oldu. Süleymân Şâh muhâlefetten nâdim olub kable‘l- muhârebe ittibâ‘ıyla Rey tarafına doğru çekildi. Rey havâlîsi ‘Abbas dahi anı ta‘kib eyledi. Hûzistân mutasarrıfı Bozaba Muhammed ve Melikşâh ile meydanda yalnız kaldığından muhârebeye cü‘ret edemeyüb Muhammed ve Melikşâh’ı bi‘l-istishab İsfahân’a doğru yüz çevirdi.

Bundan sonra Süleymân Şâh tuttuğu yolun çıkmaz olduğunu anlamakla huzûr-ı Sultâna ‘azîmet ve isti‘fâ-yı kusûr eyledi. İsti‘fâsı kabûl olunmuş idi. Sonra ba‘zı ümerânın si‘âyet ve nifâkda bulunmaları ile habs edildiğinden çok vakitler mahbes kaldıktan sonra ıtlak edilmiştir.

Asâkir-i merkûme vech-i meşrûh üzere dağıldıktan sonra reisleri bulunan ümerâ vehhâmet encâmı bi‘l-mûlahaza birer birer arz-ı dahalet etmiş ve yalnız ‘Abbâs me‘mûriyetinden ‘azl ile bi‘l-iktifâ hiçbirisi hakkında muaheze göstermemişken (316) muahharen yine tarik-i fesâda sülûk eylediler. Sultân Mes‘ûd bad-ı fitne olan ‘Abbâs’ı Bağdâd’a celp ile Dicle kenarında salb etdirdi.

Hûzistân mutasarrıfı Bozaba ise ‘askerini cem‘ ve Sultân ile muhârebe esbâbını temhide devam üzere idi. Sultân kuvve-i kâfiye ile giderek Karatekin mergzârında telâkki tarafeyn vukûuyla bi‘l-muharebe Bozaba’nın “askeri münhezim ve kendisi esîr olub Sultân’ın huzûruna ihzâr ve î‘dâm olunmuşdur (544).

Sultân Mes‘ûd 547 senesi şehr-i recebi gurresinde vefât etmek ile Melikşâh bin Sultân Mahmûd Hemedan’da serir-i hükûmete oturdu.

Melikşâh pek şeci‘ ve bahadır idi. Lakin huzûz-ı nefسانيyesine hâdim ve zevk ü mûlâhiye mûlâzım olduğundan cûlûsunu mûte‘âkıb hazine-i devletin mevcûdiyeni sefahate sarf ile tarh eylediği bezm-i tarâb işreti sâde rû saki ve nedimlerle Emlâ ve Keşmir’den celp eylediği hubânın ihtilâtıyla huzûz-ı nefsanîye içinde efkâr-ı siyasiyeyi imhâ etmiştir.

Eşrâf ve ayan-ı saltanat Melikşâh’ın ahvâl-i meşrûhasının mülke ta‘alluk edecek vehametini bi’l-mûlahaza hâl’inde (317) ittifâk eylediler. Ve şu ittifâk sûret pezir olduktan sonra işi begâyet mahrem tutarak hafiyen kasd-ı mahsûs irsâl ve Hûzistân’da bulunan Sultân Muhammed bin Mahmûd’u celb etdiler. Sene-i merkûme şehr-i şevvâl’inde Melikşâh bağteten kabz ile hâl’i ve Sultân Muhammed serir-i hükûmete iclâs edildi (547).

Sultân Muhammed câlis-i serir-i hükûmet oldukda ahvâl-ı gayr-ı münâsibe ile müştehir olan Zengî Candâr ve Muhammed bin Yunus ve Hasbeğ vesâ’ir ba‘zı rû‘esanın izâlelerini tasavvur ve bunları sarâyâ celp ile istintâk ederken rû‘esa-yı mezkûrnın sarây hâricinde müctemî‘ etbâ’ ve taraftarânı muhâfaza uğrunda fedâkârlığa hazırlanmış oldukları his olunduğunda cümlesi mûra-yı derûnuda i‘dâm ve ser- maktû’aları eşhâs müctemi‘a-yı derûnuna ilkâ olunmağla hepsi dağıldılar.

Şu mu‘amele İsfahân vâlîsi bulunan Atabeg İdeniz ile Merağa vâlîsi Nasreddin Ak Sunkur’un mesmû’ları olduğunda ikisi de neşr-i livâ-yı ‘isyân ve Sultân’ın Zencan’da bulunan amisi Süleymân Şâh’ı iclâs için kıyâm eylediler. Süleymân Şâh kasd-ı mahsûsla celb olundu.

Sultân Muhammed gerek müsâdere eylediği rû‘esadan aldığı nukudu, gerek hazinenin mevcûdunu ‘askere tevzî‘ ve i‘tâ (318) etmiş ise de ‘atiye alanların her birisi bir tarafa savuşup Süleymân Şâh üzerlerine gelmek üzere olduğu haberi şâyî olduğunda Sultân Muhammed’de ‘asker-i cedit istihzârına medar olacak akçe kalmamış idi. Yanındaki ümerâ ve rüesa kendüsini yalnız bırâkub Nihavend’e ilticâ etdiler. Sultân müşârûn-ileyh havvâsıyla birlikte Hemedân’dan İsfahân’a doğru hareket eyledi. Üç gün sonra Süleymân Şâh asâkir-i külliye ile Merağzar Hemedân’a vâsıl olub Sultân Muhammed’e mensup olan takımlar derhal Süleymân Şâh’a ittibâ‘ eylediler. Süleymân Şâh şan ü azîmetle tahtgâh-ı saltanata vüsul buldu (549).

Süleymân Şâh maksadına nâ'il ve mevatianın hepsi zâ'il olmuşken o sırada hatr ü hayâle gelmeyen bir hâdise yüz gösterib emr 'aksine döndü. Müşârün-ileyh mesnednişîn-i hükûmet olduğunda Hârezmşâh nâm zâtı Emîr Hacib ve Fahreddin Kâşî'yi vezîr nasb eyledi ise de ümerâ-yı devlet Muzaffereddin Alb Argûn'un hicâbet ve Şemseddin Ebû Necib'in vezerâtını taleb ediyorlar idi. Şu talebi tervic için beynlerinde ittifâk dahi hâsıl oldu ve Süleymân Şâh ümerâyâ karşı duramadığından taleblerini tervîce muvâfakat gösterdi. Hârezmşâh şu talep ve muvafakatı istihbâr eylediğinde Süleymân Şâh'ın (319) mülkünü berbâd etmeği tasavvur ederek güya ümerâ Süleymân Şâh'a su'i-kast için ittifâk etdiklerini hafıyyen müşârün-ileyhe tebliğe kendüsünün hemşîresi ve Süleymân Şâh'ın zevcesi olan hatunu tevsit ve şu vasıtâ ile o keyfiyet-i mezûrayı Şâh'a ihbâr eyledi. Şâh bundan vehme zâhib olduğundan kendi havvâsıyla birlikte leylen ve hafıyyen Hemedân'dan çıkub Mazenderan'a ilticâ etmiştir. Şâh'ın gaybûbeti şâyi' olmasıyla beraber 'askeri takımları devâ'ir-i hükûmeti ve sarâyı yağma eylediler. Ümerâ ne veledi deyü şaşırub kaldılar. Hiçbir kimsenin asıl mâddeden haberi yoğdu. Rü'esâ telâşlarından ihtifâyâ mecbûr oldular. Ortada kıyâmetler koptu. Sultân Muhammed hâdiseden haber aldığıında derhal Hemedân'a 'azîmet ve be-tekrar serir-i hükûmete cülûs ediverdi (551).

Süleymân Şâh firâr etdikten sonra kendisine mu'ayyen ve zâhir bulamadı. Ötede berüde geşt ü güzârdan istifâde edemediği cihetle Bağdâd'a 'azîmet ve halifeye ilticâ eyledi. Taraf-ı hilâfetten esbab ve edavat-ı saltanatın ikmaline müsâ'ade olunduktan sonra Bağdâd'dan Tebriz'e azîmet ve Atabeg İldeniz'le sâ'ir ümerâ dahi kendisine mütâba'at gösterüb tedârik eylediği ordu ile Sultân Muhammed 'aleyhine kıyâm ediverdi. Süleymân Şâh Musûl'a (320) ve oradan Tigrît'e giderek orada mahbes bulunan Arslan bin Tuğrul'u mahbesdan bi'l-ihrac levâzım-ı harbiyenin tedarîğine başladı. Sultân Muhammed o sırada Bağdâd'ı muhâsara ile meşgul idi. Atabeg İldeniz'in Süleymân Şâh ile birlikte Hemedân'ı muhâsara eyledikleri haberini almakla Bağdâd muhâsarasını bırakub leylen 'askerle hareket ve Hemedân'a teveccüh etdi. 'Asker nehir üzerinden mürûr ederken cisr kırıldığından cisr üzerinde olanlar suya döküldüler. Cisr düşman sanî'asıyla mı kırıldı, yoksa kaza mı vukû' buldu ne olduğunu kimse anlamayıp şu hâdise 'askeri telaşa ve dürlü dürlü evhama düşürdü. Gecenin zulmeti ise keşâfet-i 'azime içinde olduğundan kimse

kimseyi göremiyor idi.'Asker birbirine karışdı. Za'yıflar kavvilerin ayakları altında kalub tabanına i'timâdı olan bir tarafa kaçıyor idi. Şu hâdise Bağdâd'a aks etmesiyle âhâlî şehirden çıkub Sultân Mahmûd'un firâr eden 'askerinin götüremeyüb orada bıraktıkları mallarını yağma ve iğtinâm etdiler. Sultân bu telâşın izâlesi için her türlü ikdâm ve gayreti icrâ ile 'askerini toplayub Hemedân'a 'azîmet etdi.

Hemedân'a takarrübünde husemâsı firâr ve kendüsi artık (321) harekât-ı 'askeriyeden sarf-ı enzâr ederek yazın Hemedân yaylağında, kışın Save kışlağında 'ömür geçirip (555) senesinde vefât etmiştir.

Sultân Muhammed'in vefâtında Süleymân Şâh Hemedan'da serîr-i saltanata cülûs eyledi. Ve cülûsunu müte'âkıb Arslan bin Tuğrul bin Sultân bin Muhammed bin Melikşâh'ı velî'aht nasb etdi.

Şâh-ı müşârün-ileyh mesned-i saltanata oturduktan sonra umûr-ı devleti iltizâm etmeyerek melâhi ü tarabla iştigâl ve zabt ve rabt-ı memâlike ikdâmdan ferâgati ihtiyâr etdi.

Erkân ü ümerâ ale'l-'umûm kendüsünden müteneffir oldular. Memâlikde taraf taraf ihtilâl yüz göstermeğe başladı. Ümerâ ve rüesâ bi'l-ittifâk kendüsüne mürâca'atla ihtârât-ı hayırhâhânedede bulundular ise de her birisini bir dürlü dil-âzârlık ile dilgir edi verdi. Ona bir ümerâdan İnanc nâm zâtın riyâsetiyle 'akd olunan meclis-i meşveret Süleyman Şâh'ın hâl'ini kararlaştırdı ise de hâl'inden sonra haline bırağılmasında mahzûr gördüklerinden taht-ı muhâfazaya alınmasında karara rabt ile (556) senesi Rebiülevvelinde Hemedân sarayından kaldırılub taht-ı muhâfazaya alındı. Ve Sultân Arslan bin Tuğrul serîr-i hükûmete oturdu. (322)

Sultân Arslan evsaf-ı hamîdeyi hâ'iz idi. Memâlikin zabt ve rabtına muvaffak olmuşken hüsn-i zâbitâsının te'sîriyle idâre-i sâbıkada istifâde eden ümerânın eyâdî-i menfa'atleri kesildiğinden hânedân-ı saltanattan ba'zı larını tahrîke kıyâm eylediler. Hânedândan Melik Muhammed cem' eylediği 'askerle Hemedân üzerine yürüdi. Sultân Arslan müdafa'aya kıyâm ile ve yanlarında cereyân eden muhârebede Melik Muhammed Hûzistân'a ve rûfakasından İzzeddîn İnanc'ı Rey havâlîsine firâr eyledi.

(558)'de Gürcistan ahâlisi cem'-iyeti 'azime ile İrân ve Azerbaycân hududunu tecâvüzle memâlik-i İslamiyeyi ızrâra başladılar. Sultân müşârün-ileyh İldenizle birlikte asâkir-i kâfiye istishâb ve Gürcüler'e galebe ile rast gelen mâ'mûrelerini harab etmiştir.

Alamut kal'asında teşkil-i hükûmet eden İsmâ'iliyye denilen mülâhidenin o havâlîde istilâ etmiş oldukları kal'aları kat kat istihkam içüne alüb hariçten tecâvüze mani' olacak her türlü esbâb-ı ikmal etmiş ve Selçukîye mülûk-i sâlifesinin hiçbirisi tenkîllerine muvaffak olamamışdı. Sultân Arslan şu kal'aların ba'zı larını istilâ ve tahrîb eyledi. (323)

Sultân müşârün-ileyh (571) senesinde vefât ederek yerine oğlu Melik Tuğrul hükümdâr olmuştur. İldeniz'in ve oğlu Pehlivan Atabegi ve İsfâhân ve Azerbaycân'a da vâlî idi.

Pehlivan (582)'de vefât ederek birâderi Kızıl Arslan Osman yerine ta'yîn olundu.

Sultân Tuğrul'un Şeyhülislâm Zahîrüddin Belhi'ye i'tikad ve teveccüh-i tammi var idi. Her maslahatda Zahîrüddin'i müsteşar-ı hâs ittihâz etmişidi. Beyne'l-ümerâ Zahirüddin 'aleyhinde nümâyân olan rekabet Sultân 'aleyhinde su'ikasdı müstelzim oldu. Ümerâ iktidarına i'timâd eyledikleri Rey vâlîsi Kutluğ İnânç'ı muhâberât-ı hafîye ile tahrik etmeye başladılar. Sultân şu ahvâlden haber almasıyla müttetiklerin ba'zı sını i'dâm ve ba'zı sını Hemedân'da kal'abend eyledi.

Bundan sonra Seyyidü'l-'Alaûddeve'nin ba'zı mertebe fenalığını istihbâr edub hiçbir gûne delil ve tahkikata müstenid olmaksızın seyyid-i müşârün-ileyhi i'dâm etmesi devletin zevâlîni bir mukaddime teşkil edub hayırhahânın kendüsine olan muhabbetleri 'adâvete münkâlib oldu. 'Aleyhindeki husûmet günden güne büyüdü. Erkan ü umerâ Sultân müşârün-ileyhin izâlesi ile mahbes Süleymân Şâh'ın saltanata i'adesini kararlaştırdılar (324) ise de muvaffak olamadılar. Bu karâr esnâsında Kızıl Arslan hudud-ı itâ'ati tecâvüzle ba'zı bilâdı istilâ etdi. Ve Sultân Tuğrul ile aralarında muhârebe yüz gösterdi.

(583)'de Sultân Tuğrul ile Kızıl Arslan beyninde muhârebeler parlayub Kızıl Arslan müzâyakaya tutulduğundan Hilâfet-i 'Abbasiye'den istimdâd eyledi.

(583)'de cânib-i hilâfetten Kızıl Arslan'a 'askerle muâvenet olunub asâkir-i mu'avene Hemedân havâlisinde Sultân Tuğrul ile harb ederken münhezim ve 'askerin sergerdeleriyle re'isü'l-cüyuş olan vezîr Celaledin 'Abdullah esîr oldu.

Sultân Tuğrul'un ümerâ haklarında gösterdiği muamelelerin su'-i tesîri gittikçe artmakta idi. Kendüsünün hâl'iyle Kızıl Arslan'ın serir-i saltanata iclâsını kararlaştırdılar. Kızıl Arslan ile bu yolda muhabere de cereyân eyledi.

Kızıl ise kemal-i iftihâr ile merkezde saltanata teveccüh eyledikde ümerâ bağteten Sultân Tuğrul'u kabz eylediler. Kızıl Arslan Hemedân'a ba'de'l-vüsul serir-i saltanata cülûs ve Sultân Tuğrul'u Hemedân'da kal'abend ediverdi (586).

Ümerâ veliyy-i nî'metleri hakkında şu küfran-ı nî'meti irtikâb (325) etdikten sonra evhama tutulub kızıl Arslan "Veliyy-i nî'metleri hakkında böyle hıyanet-ı irtikâb edenlerden bana ne hayır gelür" diyeceğini ve haklarında ihanet edeceğini mülâhaza ile beraber her birisi kendi nefsinin fedm ve şerafetde Kızıl Arslan'a müreccah bulurken anın boyunduruğu altına girmekten başkaca müte'essif ve muzdarib oldular. Kızıl Arslan'ın yüzünü gördükçe her dürlü huzûr-ı kalb ve arzu-yı vicdânları mahv oluyor idi.

"Şu ne denâ'et idi ki irtikâb etdik" deyû izdırabından uyhuyu ga'ib etdiler. Bina'en-'aleyh beynlerinde müzakere-i mahremâne 'akd ile Kızıl Arslan'ın sûret-i hafîyede izâlesini kararlaştırub tedârik eyledikleri vasıta ile leylen câme hâbında uyurken Kızıl Arslan i'dâm olundu. Ve katili kim olduğuna bile kimse vâkıf olamadı (587).

Şu hâdiseyi müte'âkıb 'Irâk'ta bulunan ümerâ-yı Selçukîye memâlikin ihtilâlini izâle ve hükûmeti yine sâhibine i'ade için ittifâk ederek Sultân Tuğrul'u mahbesdan ihrâc ve be-tekrâr mesned-i hükûmete iclâs etdiler.

Sultân iş bu ikinci cülûsunun 'akîbinde mütegaliblerin ellerine geçmiş olan eczâ-yı memaliği istilâya kıyâm eylediği (326) sırada maktûl Kızıl Arslan'ın

birâderzâdesi Muzafferüddin Özbeğ bin Pehlivan ‘askerle ‘çıkub bir taraftan ve karındaşı Kutluğ diğer taraftan memâlik-i Selçukîyeyi istilâya çalışır iken İnanc Sultân Tuğrul’un sevk eylediği ‘askere karşı mağlûb olduğu hâlde ilticâ ve Hârezmsâh ‘Alaüddin Tekiş’den istimdâd eyledi. Tekiş bir büyük kuvve-i ‘askeriye tertib ve Sultân Tuğrul üzerine sevk edub şu ‘askerin takarrübünde Sultân Tuğrul Rey havâlisinde bir bezm-i ‘işret tertibiyle bir takım sâderularla şirb-i hamur ve neşve-i sahbânın te’siriyle ifsâd-ı şuûr etmek de idi. ‘asker takarrüb eyledikde keyif haliyle yerinden sıçrayub esbine süvar ve bilâ-mülâhaza düşman ordusuna doğru ılgâr ederek elindeki gürz-i girânı düşman ‘askerine uruyor zannıyla hâl-i sermestîde bindiği tek başına darb ve havâle eyledikde at yıkulub topraklar üzerinde kan ile galtân ve kendüsi dahi üftâde-i hâk-ı hızlân oldu. İnanc’ın işaretiyle başını kesub Tekiş’in yanına göturdüler (590). Tekiş ser-i maktû’ halife en-Nâsır Lidinillah’a gönderdi halifenin emriyle Bağdâd’da teşhir eylediler.

Bundan sonra Hemedân ve İsfahân ve sâ’ir bilâd-ı ‘Irâk (327) ‘Acem’i Tekiş istilâ etmekle Selçukîye Devleti’nin Irâk-ı ‘Acemdeki tabakası munkarız oldu.

(591)’de halife en-Nasır Lidînillâh ‘asker sevkiyle ‘Irâk-ı ‘Acem’i istilâ eyledi. Andan sonra memleketi mezkûr merkez-i hilâfetden ‘âmillir irsâliyle idâre olunmuşdur.

Irâk-ı ‘Acem Bilâdından Kazvîn Târîhinin Hûlasâsı

Kazvin kable’l İslâm Sasaniyân devleti memâlikinden idi. Hz. Ömer Radyallahu ‘anh efendimizin hilâfeti seniyyeleri esnâsında feth olunarak Basra vilâyetine bi’l-ilhâk Ebû Dücâne Radyallahu ‘anh ve ba’dehu Kesîr-i Harisî Kazvin’e ‘âmil ta’yîn olundu.

Hz. Ali’nin hilâfetinden devlet-i Emeviye’nin inkırâzına kadar Rebi’ bin Ceşm-i Kufî, Ebû’l-‘Arif-i Hemedânî, ‘Ubeyde bin Ömer, Kurt bin İrtât, Haccac’ın oğlu Muhammed, Yezîd bin Muhalleb Kuteybe, Nasr bin Seyyâr yek diğerini müte’âkıb Kazvîn’de hükûmet eylediler.

Devlet-i ‘Abbasi’ye zamânında iktâ’ sûretiyle Berâmke’ye verildi. Berâmke’nin sükutundan sonra Harunu’r-reşîd cânibinden Hür bin Yezîd Riyâhî

ahfâdından Fahrüdevle Mansûr Kufî Kazvîn vilâyeti vâlîliğine me'mûr olub vâlîliği yirmi iki sene mümted omuşdur. (328)

(651) senesinde Hasan bin Zeyd 'Alevî hurûc idüb 'Irâk-ı 'Acem'in ekser bilâdına müstevlî olduğundan iki sene kadar ahâlî-i müşârûn-ileyh itâ'at etdiler. Sonra halife el-Mu'tez'in emri ile Mûsâ bin Boğa Hasan bin Zeyd'in gâ'ilesini izâle ve bir müddet Kazvîn Hükûmetini idâre eyledi.

Mûsâ'dan sonra İlyas bin Ahmed Sâmânî (694)'de hilâfetin emriyle Mansûr-ı Kufî evlâdından Fahrüddin Ebû 'Ali Kazvîn'e vâlî oldu.

(321)'de Deylemîler'in eyâdî-i istilâlarına geçub yüz yıl kadar anların ve (421)'de Sultân Mahmûd Gaznevî'nin memâlikine munzam olub Sultân-ı müşârûn-ileyh Mansûr-ı Kufî evlâdından Ebû Nasr Fahrüdevle'yi Kazvîn'e vâlî ta'yîn etdi.

Ebû Nasr'dan sonra Kum hâkimi Hamza ve ba'dehu Emîr Ebû Ali Muhammed Ca'fer i'ye tevcîh olunub altmış üç sene müddet Ebû 'Alî ile oğlu Ahmed ve hafidî Fahrü'l-me'âli Şerefşâh bin Ahmed Kazvin'de hükûmet eylediler. Fahrü'l-me'âli (484)'de vefât eyledi.

Sene-i mezkûrde Melikşâh Selçukî, mevâlîsinden 'İmadüdevle Turan'ı Kazvin'e vâlî ta'yîn etmekle Turan ve evlâdı elli bir sene Kazvîn'de hükûmet etmişlerdir. (329)

(535)'de Kazvin ahâlîsi halife el-Müktefi' ye mürâca'atla vilâyetlerine bir vâlî ta'yîn ini istidâ' eylediler. Halife-i müşârûn-ileyh mevâlîsinden Barankuş Bâzdâr'ı Kazvin'e vâlî nasb etdi. Barankuş'dan sonra evlâdından Alp Argun, Muzaffer Nasreddin Kazvîn vilâyeti vâlîliğinde bulundular. Bu 'â'ilenin hükûmeti (646) senesine kadar mümted oldu.

Hülâgû 'Irâk-ı 'Acem'i istilâ etdikten sonra Mengü Kaan'ın emri ile (651)'de Efhâreddin Muhammed ba'dehu birâderi İmâmeddin Yahya ve (677)'de Emîr Hüsâmeddin Ömer Şiraz'ı, sonra Hacı Fahreddin Müstevfî Kazvîn'e vâlî ta'yîn olmuş ve Hoca Fahreddinden sonra Kazvîn Hükûmeti benî Hülâgû devleti cânibinden yine iftihârlere tevcîh edilmiştir.

Kazvin Kılâ'ından (Alamût Kal'asında Teşekkül Eden Mülâhhide-i İsmâ'iliyye Hükûmetinin Vekayî-i Târîhiyesi (483-655)

(Alamût) Ceberût vezninde Kazvîn'e tâbi' bir kal'a olub Deylemîler cânibinden bina olunmuşdur. Kal'a-i mezkûryi (483) târîhinde gulât-ı Şîa'dan İsmâ'iliyye tâ'ifesinin re'isi Hasan bin es-Sabbah istilâ ve orada bir mülâhhide hükûmeti teşkil eyledi. (330)

Hasan bin es-Sabbah Ali bin Ca'fer bin Hasan bin Muhammed Es-Sabbâh el-Hamîdî'nin oğlu olmak üzere ma'rûf ise de Horâsân ahâlisi Hasan'ın silsilesi Sabbâh Himyerîye müntehi olduğunu inkar ederek babası Ali Tus'a tabî' bir karye ahâlisinden olduğunu iddi'a ederler idi.

Ebû Müslim Razi'nin Rey vilâyeti vâililiği esnâsında Hasan Rey şehrine gitti. Her dürlü 'akâid-i fâsideye hâdim iken Ebû Müslim'in Hasan i'tikâd ashâbından olduğunu bildiği için mezheb-i bâtilını ketm ile sûret-i hakda görünmemiş ve o târîhlerde Nişâbûr'da neşr-i kemâlât ile meşgûl bulunan İmam Muvaffak nâm zâtın meclis-i tedrisine hazır olmuşdur. Hasan imâm müşârün-ileyhden tederrüs etdiği vakit- sonraları devlet-i Selçukîye'nin vüzâretini ihrâz etmiş olan-Nizâmülmülk'ün henüz evâ'il hali idi ki o da imam müşârün-ileyhden ders okur idi. Ömer bin Hayyam dahi şerikleri idi. Üçü birlikte ekser vakitlerde ders müzakeresinde bulunurlar ve Hasan, 'akâid-i fâsidesini onlardan ketm eder idi. Bir gün arkadaşlarına hitâben "İmam Muvaffak'dan tederrüs eden şakirdlerden çok kimse hükûmete nâ'il oldukları mücerrebdir. Üçümüzden hangi birimiz hükûmete nâ'il olduk ise diğerlerimizi (331) de celb ve teşrik etmeyi şimdiden mu'âhedeye rabt edelim "söyledi. Nizâmülmülk ve Ömer Hayyam muvâfakatla 'akd-ı mu'âhede etdiler. Hasan ise kâffe-i 'ulûmda kesb-i maharet etmiş ve kuvve-i 'ilmiyesini ifsad-ı 'akîde yolunda isti'male hazır eylemişdi. Lakin şu hîlini ifşa etmez idi. Nizâmülmülk devlet-i Selçukîyye mülûkundan Melikşâh'ın vezîri bulunduğu vakit mu'âhede-i sâbıkayı tezekkür ve Ömer Hayyam ile Hasan'ı celb ederek umûr-ı hükûmetde istihdamlarını arzû etmekle Ömer Hayyam isti'fâ ve Hasan memnûnen kabûl eyledi. Hasan ise her türlü hıyânet ve su-i siretle muttasıf idi. Nizâmülmülk vasıtâsıyla Sultân'a hulûl etmişken sultânın huzûrunda her vakit Nizâmülmülk'ün tezyif ve si'âyetini iltizâm eder ve hakkında sultân gazabını celb edecek bir dereceye kadar nifâkı* ilerüye götürür idi.

Nizâmülmülk ise vefâ-yı iltizâma pek çok ri'âyet etmiş olduğu hâlde Hasan'ın ıslâh-ı ahvâlî mümkün olmadığından def'ine muvaffak oldu.

Hasan oradan Mısır'a giderek Müstansır 'Alevî'ye kesb-i nisbet ve halkı ana (ona) bi'ata davet için ahz-ı me'mûriyet eyledi. Mısır'da Müstansır'a öyle hulûl etmiş idi ki âyan ve eşrâfın cümlesine takaddümle umûr-ı hükûmeti hükûmeti bi-tamâmihâ yed-i istibdâdına (332) alacak dereceye varmış idi. Müstansır Alevî tâ'ife-i İsmâ'iliye'nin imâmı ittihâz olunduğundan Hasan 'avdet edeceği sırada "Ya imam sizden sonra davet gitmek nâmına cereyân edecektir" dediğinde Müstansır "o 'ilm-i nâzârın⁶²" cevabını verdi. Hasan her fikrini şeytanetle setr edub Müstansır'a karşı nümâyişi böyle ve hâdimi olduğu efkâr ise başka idi. Atîde tafsîl olunacağı vechle bi'l-ahare Alamût kal'asında bir hükûmet-i 'acîbe teşkil eyledi ki tasarrufât-ı garîbesinden mülûk-ı a'zâma dehşet 'ârız oldu.

Hasan'ın vekâyi'-i hükûmetini beyândan mukaddem malûmât-ı icmâliye olmak üzere İsmâ'iliye tâ'ifesinin akâid ve mezheplerinden biraz bahsedelim.

(İsmâ'iliye) tâ'ifesi galât-ı Şi'a'dan bir fırkadır. Bunlar bir cem'iyet-i hafiye idiler. İbtidâ Fars bilâdından zuhûr eylediler. Sonra Asya'nın bilâd-ı sâ'iresiyle Afrika'ya münteşir olmuşlardır. İsmâ'il bin Ca'fer es-Sadık'a mensûb geçinub müşârün-ileyhin imametine kâ'il idiler. İsmâ'il her ne kadar babasından mukaddem vefât etmiş ise de Hazreti Mûsâ Hz. Harun'u halife ettiği gibi Ca'fer -i Sadık hazretleri de imâmeti İsmâ'il'e vermiş ve İsmâ'il'den sonra imâmet oğlu Muhammed (333) el-Mektûm'a müntakil olmuşdur deyü iddi'â ederler ve Muhammed El-Mektûm e'imme-i mestûrînin birincisidir derler idi.

İsmâ'iliye tâ'ifesi indlerinde "her bir imâm şevkete mâlik olmadıkça mestûr ve mâlik olduktan sonra zâhir olur ve kendüsi mestûr bulundukça du'âtı cânibinden halk bi'ata da'vet ve muhâliflere ikâme-i hüccet olunur" i'tikâdı cârî idi.

Muhammed el-Mektûm'dan sonra imâmları Ca'fer el-Mûsâddık ibn Muhammed el-Mektûm ve ba'dehu Ca'fer'in oğlu Muhammed el-Habîb'dir. Bundan sonra Ebû 'Ubeydullah el-Mehdi zuhûr eyledi. Ebû 'Ubeydullah Mağrib'de da'vet-i

*Metindef harfî kaf şeklinde yazılmıştır.

⁶² Metinde nizâr şeklinde yazılmıştır.

‘alenîye izhâr ve kesb-i şevket ve iktidâr etmekle bunu e’imme-i zâhirînden ‘addeylediler.

Tâ’ife-i mezkûrnin fi’l-asl da’vetleri ibn Deysân vasıtasıyla zuhûra geldi. Andan sonra bilâd-ı Fars’da ‘Abdullah bin Meymûn el-Kaddâh ve oğlu kıyâm etmiş ve bunlar taraflarından şerî’ata mugayir bir takım ‘akideler vaz’ edilmiştir. Ebû ‘Abdullah el-Mehdî’nin zuhûru ve devlet-i Fatîme’yi te’sîs etmesi anlardan sonradır. Ebû ‘Ubeydullah’dan sonra Bahreyn’de Karmat meydâna çıkdı. İsmâ’iliye fûru‘undan Karmata tâ’ifesi Karmata’ya mensûbdurlar (334).

İsmâ’iliye fırkasının ‘akideleri pek fasid idi. Kur’an-ı Kerim’in hem zahirî hem de Bâtînî ma’nâsı olduğunu iddi’â ile ma’nâ-yı bâtinî şerî’ate tevâfuk etmeyecek bir sûrette tefsîr etmişlerdir. Meselâ (salavat) lafzına nâtık, (zükût)’a tezkiye-i nefis, (Ka’be)’ye Nebî, (Safâ)’ya bâb, (mikât)’a Ali (gasl)’e tecdîd-i ‘ahd, (ihtilâm)’e nâ ehle bağır fesâd-ı ifşâ-yı sır ma’nâlarını virüb bu gibi ma’nâ-ı gayr-ı sahîheye i’tikâd ve ma’nâ-yı batına itlâk ederler idi. Bâtînîyye nâmıyla şöhrat vermeleri bunun içündür.

(Hasan bin Es-Sabbah) Mısır’dan Halep ve Diyârbekir ve Bağdâd ve Fars bilâdına giderek halkı mezheplerine da’vet eyledi. Pek çok eşhâsı şu da’vete muvâfakat etmiştir. Hasan geşt ü güzârı esnâsında- İsfâhân, Huzistân, Damgan havâlîlerini gezdikten sonra Cürcan’a gitmiş ve Cürcan’dan Deylem havâlîsine gitmek üzere bulunmuş idi. Vezîr Nizâmülmülk nusreti ile mümkün ise ele getirilmesi için lâzım gelenlere emirler gönderdiğini işitdiğinden Kazvîn havâlîsine giderek du’âtdan ba’zı larını Alamût kal’asına irsâl ve ahâlî-i kal’ayı hâkim-i Mısır’a bi’atâ da’vet etdi. Çoğundan muvâfakat aldıktan sonra yanında bulunan ashâbıyla kal’a derûnuna dâhil ve orada (335) sâkin olmuşdur. O aralık Melikşâh tarafından Mehdi nâmında bir ‘Alevî kal’a muhafızı idi. Alamut ahâlîsi ‘umûmen Hasan’ın da’vetine icâbed etdiklerinden (483) senesinde muhafızı tard ve kal’ayı zabt ile orasını kendisine merkez ittihâz etmiştir.

İbnü’s-Sabbâh kal’a-ı mezkûrde kuvvetli bir İsmâ’iliye devleti teşkil etmekle şu devlet (devlet-i Mülâhide) nâmıyla şöhrat verdi. Lakin şu adamın maksadı devletini mezhebine ta’alluk eden meşîhat sûretinde göstermek olduğundan gerek

kendisi gerek ahlâfatın her birisi Sultân ve Emîr gibi ‘unvân isti‘mâl hiç etmediler. İsti‘mâl etdikleri (seyyid), (re’is), (şeyhü’l-cebel gibi lakaplardan ‘ibâret idi. Du‘ât ve ashâbı aralarında Hasan bin es-Sabbah’ın unvânı (imâm-ı mestûr) diye ma‘rûf olmuştur.

İbnu’s-Sabbâh’ın şöhreti büyüdükçe büyüdü. Alamut civârında ne kadar kal‘a ve nahiye var ise hepsini istilâ ettikten sonra memâlik-i sâ’ire ahâlîsinden dahi pek çok teba‘â peydâ etdi. Bu hâl ‘Irâk-ı ‘Acem’de hüküm-fermâ olan Selçukîye devletini vehme düşürdüğünden Melikşâh Selçukî ibnu’s-Sabbâh’ı ve ashâbını itâ‘ate da‘vet için yanlarına kâsid kondurdu. İbnu’s-Sabbâh (336) şu kâsidin gözü önünde teba‘asından birisine “nefsini öldür” dedikde merkûm derhal intihar, diğerine “kendini şu kal‘adan aşağı at” söyledikde o da bilâ-tereddüt kendisini kal‘adan aşağı ilkâ etdi. İbnü’s-Sabbâh kaside bakarak “şunları gördün mü onlar gibi bana mutî’ olanların mikdarı yetmiş binden ziyâdedir. Git de gördüğünü efendine haber ver. Benimle muhârebe etmeye kendisinde kudret görürse buyursun” demiştir.

İbnü’s-Sabbâh kal‘a-ı mezkûrde otuz beş sene müddet-i ikâmet ile şu müddet tarafında yalnız iki def‘a kasrının damı üzerine çıkmış ve evkât-ı bâkîyesini münzeviyâne bir sûretle efkâr ve ‘umûrunu idâreye hasr eylemiştir.

İbnü’l-Sabbâh teb‘âsını üç kısma taksîm etmiş idi. Birinci kısım du‘ât, ikincisi refâk, üçüncüsü fedâviyye deyü mevsûm idi. Du‘ât’ın vazifeleri halkı mezheplerine ittibâ‘aya ve re’islerine itâ‘ate da‘vetle ittibâ‘a idenler. ‘Akâ‘id-i fâsîdelerini ta’lîmden ‘ibâret idi. Refâk, kendilerine itâ‘at ve mezheplerine dehâlet edenler idi. Fedâviyyenin her birisi re’is tarafından kimin katline me’mûr olur ise hiçbir (337) dürlü havf ve mahzûru hatıra getirmeksizin derhâl giderek aldığı emri icrâ etmek idi.

Fedâviyye takımlarının re’islerine merbûtiyet-i kalbiyeleriyle beraber sûret-i diğerle de emre esîr edilmişidi. Bunlar nuzzâr-ü du‘âtın menzillerinde ta’limat-ı mukni‘a ve fâside ahz ve telakkîsi ile me’lûf olmuş ve re’is’in emrini icrâ uğurunda her kim nefsinı muhâtaradan esirgemez ise vefâtıyla beraber doğruca cennete ve muhâlefet eden cehenneme gideceği i’tikâdı her birisinin kalbinde tamamıyla yerleşmiş idi. İbnü’l-Sabbâh ile mahrem-i esrârı olan du‘ât fedaileri ikna ve idlâl için

atide beyân olunacağı üzere bir sahte cennet inşâsıyla bir ‘acîb desîse dahi te’sis etmişler idi.

Şu müfsidler bir münasib mev‘kide ve bir sûr dahilinde be-gâyet muntazam bir kasr-ı dilnişîn ve bir hadîka-i rengin inşâ etdirüb kasr ve bağçede nuzzâr-ı hayrete düşürecek derecede tezyinât ve masnu‘ât-ı dil-güşâ tertîb eylemişler idi. Dünyada mevcûd çiçeklerin a’lâları o bahçede idi. Bahçe içindeki kasr-ı dilnişinin mefruşâtı ve her dürlü levâzımı o kadar latif, ol kadar müzeyyen idi ki görenler kendilerini ‘âlem-i dünyanın hâricinde ve başka bir ‘alemden hayâl ederler idi. Bahçedeki sanâyi’-i (338)’acibe ile yapılmış havuzların, minâ-kârî fevvârelerin ve vaz’iyyetleri ve her havuzun etrafındaki, altun, gümüş, murassa‘, billur evânî-i nefisenin havî oldukları sanâyi’nin letâfeti bir dereceyi hayret-fezâde idi. Bunlardan fazla olarak kasrın ve bahçenin derûnuna be-gâyet hasnâ kızlar ve sabahat ve cehde pek pek parlak ve dil-rubâ emred çocuklar konulup her birisini be-gayet latif ve hafif elbise giydirilmiş idi. Elbisenin letâfeti ile beraber rikhati bir sûretde idi ki nazâra karşı setr ettiği vücûdun câlib-i şehavât olacak sûretle vaz’iyyet-i tâb’iyyesi serâpâ meşhûd idi. Şu benât ve gılmânın ağaçlar aralarında, çemenistânda, kasrda gezub arz-ı nümâyîş edişleri kısmen cennetteki hurilere, kısmen dahi gılmâna nazire idi.

Fedâviyye takımı tâ‘lim ve fesâd-ı ‘akide ile vicdânları teslîm olunduğunda re’ise ve mezheplerine merbûtiyetlerini teşdîd ve te’yîd için huzûruna çıkar olur ve huzûrda taltîf olunduğu sırada anlayamayacağı bir takrîb ile kendüsine esrâr içirilub nakline vakıf olamayacağı derecede bîhûş/bî hoş ve şu hâl ile o bahçeye nakil edildikten sonra ba‘zı icrâ isti‘maliyle halet-i sahve getirilur idi. Fedâyî güyâ re’isin huzûrunda te’sir-i kudsiye tesâdüfle ‘âlem-i (339) istiğrâka ve o ‘alemden cennete gitmiş olduğunu hayâl eder idi. Şu sahte cennet içindeki tezyinât ve mensû‘atı ve kasrın müştemilatıyla içlerinde deilfiribâne hırâmân olan gılmân ve benatı, kızların oğlanların esvât-ı hasene hileli nagamât-ı rûh-efzâlarını görüb işitdikce kendüsine şaşırub ‘âlem-i beşeriyeti gâ’ib edecek derecede hayrete esîr olur ve bu temâşâ-yı garâbet-i ihtivâdan sonra yine halet-i bî-hoşıye i‘âde ile re’isin huzûruna girulub halet-i mezkûr izâle edilür idi.

Fedâîlerin her birisi reis’in huzûruna ve hâlet-i sahve ve i‘âdeden sonra tevcîh-i rûhânîden mütevellid bir te’sir-i kudsî ile cenneti, huri, gılmânı görüp ‘âlem-

i beşeriyete ‘avdet etmiş olduğunu i’tikâd eder ve bunlardan birisi fedâîliğe sevk olunacağı vakit re’isin huzûruna celp ile kendisine reis tarafından “cennete gitmek istiyor musun” denildikde “evet” cevâbı alındıktan sonra “haydi git belanı öldür de cennette liyâkatı kesb et” deyü emîr verilür idi. Ve feâî-yi kemâl-ı inşirâh ve memnûniyetle gider ve hiç havf ve mülâhazaya müsâdif olmaksızın o işi görür idi. Fedâî tehlikeden kurtulur ise artık cennetlik (340) oldu i’tikâdında sebât ve kurtulamaz ise maktûlen vefât idüb sâ’ir arkadaşlarının her birisi fedâîlik yolunda maktûl olana gıpta eder idi.

İbnü’s-Sabbâh Alamût kal’asında yerleştikten sonra daha müte’addit kal’alar istilâ eyledi. Tabes, Hûr, Hosuf, Zevzen, Kâîn, Tûn, Hâlıncân, Erdehen, Girdkûh kal’aları onlardan ma’dûddur.

Doğrudan doğruya istilâ eylediği yerlerdeki du’ât ve fedâviyye takımları kendisine nasıl mutî’ ise Fars ve Irâk, Haleb, Şam, Diyârbekir, bilâd-ı sâ’iredeki İsmâ’iliye takımları da öyle mutî’ idiler. Memâlik-i sâ’irede bulunan ehl-i sünnet bunlara pek bağız olduklarından ‘aleyhlerinde taraf taraf gösterilen şiddetinde arkası kesilmiyor idi. İsfahân şehrinde pek çoğu tutulup sûret-i kabîhada i’dâm olundu. Diyârbekir’de bir gün içinde sekiz yüz kadar Bâtınî öldürülmüştür. Lakin İsmâ’iliyye tâ’ifesinin ‘ale’l-‘umûm itikâd-ı fâsidleri kendilerünce muktezâ-yı diyânet olduğundan bu şiddetlerin hiçbirisinden korkmuyorlar idi. Fesâsları kolira gibi her memlekete duhûl ve a’kâid-i fâsideleri ervâh-ı (341) habîse gibi sebkenmağazâne hulûl etmekte devam üzere idi. ‘Aleyhlerinde vukû’ bulan muhârebeler ise pek çokdur.

Selâtin taraflarından bi’d-defa’ât ‘asker sevk edilerek kal’aları tahrîb ve derdest edilenler katl edildi. Şedaîd-i câriyenin hiçbirisi şu kitlelerinin tezayidine mâni’ olamadı. Sultân Muhammed bin Melikşâh (500) târîhinde bi’z-zât ‘askerle giderek ibnü’s-Sabbâh yedindeki Bâtınîler’i i’dâm ve kal’a muhafızı olan Ahmed bin Abdülmelik’i kabz ile ba’de’t-teşhir meydan-ı siyasetde derisini yüzdürdü. Herif teslîm-i rûh edinceye kadar bir kere öf bile demedi.

(505) târîhinde Sultân Muhammed’in emriyle ümerâsından Anuştekin külliyyetlü ‘asker alub Alamut kal’asını altı sene muhâsara eyledi ise de zabt edemedi.

Anuştekin muhâsaraya devam üzere iken Sultân Muhammed'in vefâtı haberi gelmekle 'asker Anuştekin'in emrini dinlemeksizin dağıldı (511).

Sultân Sencer Bâtınîler ile pekçok muhârebeler eyledi. İbnü's-Sabbâh bulduğu vasîtâ ile nukûd-ı kesîre i'tâ ve Sencer'in bir cariyesini bi'l-iğfâl gece yattığı odanın ortasına bir mücevher hançer rekz etdirub bunca muâafızları var iken şu hançer nereden geldiğini Sencer öğrenemedi. Müte'âkıben ibnü's (342) Sabbâh'dan aldığı mektûbta "hançer maddesinden 'ibret almaz mısınız? Senin göğsün o hançerin saplandığı yerden daha pek midir?" deyü yazılı olduğunu görmekle Sencer bunca şecâ'atle beraber parmak dişleyüb evhâm içinde kaldı.

İbnü's-Sabbâh (518) târîhinde vefât ederek yerine halifesi (Keyâ-yı Büzürg) oturmuşdur.

Sultân Sencer (520)'de Ebû Nasr nâm serdâr kumandasıyla bir mükemmel ordu gönderip İsmâ'iliye kal'alarının ba'zı larını yıktırdı. Keyâ-yı Büzürg (521) târîhinde bir fedâî vasîtâsıyla Ebû Nasır'ı i'dâm ettirmişdir. Bunun üzerine Sultân Sencer şiddet irâesiyle on binden ziyâde Bâtınî öldürdü.

Bâtınîlerin Sûriye havâlîsinde dahi bir büyük cem'iyetleri zuhûr edub halkı iğfâl ve izlâle çalışdılar. Altı bin nefer Bâtınî de Şâm havâlîsinde telef edilmiştir.

(523) senesinde Keyâ-yı Büzürg fevt olub vasiyeti mucibince oğlu (Keyâ Muhammed) yerine geçti.

Bu da selefleri gibi fâsidu'l-i'tikâd ve muzıru'l-'ibâd* olmağla her dürlü fenalığı irtikâb ediyor idi. (549)'da yedi bin kadar "asker tertip ile Horâsân üzerine sevk etdi. (343)

Horasân Hükûmeti ise Guz tâ'ifesiyle muhârebe etmekte idi. Guzlar hükûmetin ve bilâd-ı İslâm'ın bir taraftan başına bela olmuşiken bir taraftan da bunlar ızrâra devâm eylediler. Horasân ahâlîsi bi'l-ittifâk Bâtınîlerin üzerlerine yürüyüp ekserini öldürdüler.

(557)'de Keyâ Muhammed vefât edub yerine oğlu (Havand Hasan) oturdu.

Hând Hasan eslâfından ziyâde fâsidu'l-itikâd idi. Kendüsini Bâtînîler içinde (imâm bi'l-hak) 'unvânıyla yâd etdirdi. Muharremâtın cümlesi mübâh olduğunu i'lân etmiştir. "Bir adamın kalbi cenâb-ı hakka merbût olduktan sonra her ne günâh işler ise işlesün mu'azzeb olmaz" der idi. Ramazanın on yedinci günü bir cem'iyet teşkîl ile minbere çıkub akîde-yi mezkûryi bir hutbe ile i'lân etdikten sonra minberden inmesi ile beraber şûrb-i hamr ve ekl-i ta'âm eyledi. Yanında müctemi eşkıyânın hepsi kendüsine ittibâ' etdiler. Ve ol güne ('îd-i kıyâm) deyü ad kodular. Bunlar Alevîlik da'vâ ederken Hz. 'Ali'nin yevm-i şehâdeti olan Ramazan'ın on yedinci gününü Bayram ittihâz etmeleri habâset ve cehâletlerine delîldir.

Havând Hasan (560)'da Kazvin kurbunda bir kal'a inşasıyla Kazvîn'i muhâsara eyledi ise de zapt edemeyub gerüye (344) çekilmiş ve (561)'de benî Dabûye'den Hasan nâmında bir Şâhsın su'ikasdıyla maktûl olmuştur.

Bundan sonra yerine oğlu (Havând Muhammed) oturup babasının kâtilini der-dest ve evlâd ü 'iyâliyle beraber idâm etdirdi. Şu zâlim bilâd-ı İslâm'a hayli sarkıntılıklarda bulunup nice Müslümanı ve eimme-i fukahâdan çok nâmdârânı şehîd etmiştir.

(607)'de fevt olub yerine oğlu (Havând Celaledin) kâ'im oldu. Şu zât sahîhu'l-itikâd ü mütedeyyin olduğundan eslâfının mesleklerini takbîh ve ıslâh-ı 'akâide i'tinâ eylemiştir. Binaen'aleyh cânib-i hilâfetten hükûmeti bi't-tasdîk yedine menşûr i'tâ ve hakkında hürmet olunması için mülûk-ı mütecâvireye umûru neşr olundu.

Müşârün-ileyh başka mahallerden celb-i fukahâ ve kütüphanelerinde mevcûd kütüb-i fâsideyi bi't-tefrîk ihrâk ve imhâ ederek halkı ehl-i sünnet mezhebine davetle ilhâdde ısrâr edenleri katl eyledi.

Tatarların 'Irâk-ı 'Acem'e vürûdlarında Havând Celaledin Alamut hükümdârı idi. Memâlikini zarârdan vikâyeten Cengiz Han'a itâ'at etmiştir. (345)

Havând Celaledin (618)'de vefât idüb yerine oğlu (Hând 'Alaaddin) oturdu.

Havând Alaaddin babasının mesleğinde gitmeyub ecdâdı gibi ilhâda devâm ve su'-i sîret ve 'akîdece ecdâdını tecâvüzle her dürlü fesâdı irtikâb ediverdi. Bi'l-ahare aklına huft getirüb (653)'de yatağında uyur iken oğlu Hâver Şâh kendisini i'dâm ile yerine geçti ise de Hülâgû'nun' Irâk-ı 'Acem'e vürûdunda kendi vezîri bulunan Nasîr-i Tusî vasıtasıyla Hülâgû'ya dahâlet eylemiş olduğu hâlde Hülâgû Hâver Şâh Mengü Kaân'ın emriyle i'dâm olunup silsile ve hükûmetleri munkarız oldu (655).

Bundan sonra Hülâgû-ı mülâhide bilâdını zabt ve kal'alarını tahrîb etmiştir.
(346)

SONUÇ

Dünya tarihinde yeni bir dönem açan İslam fetihleri kısa zamânda bir çok bölgeye nüfûz ederek, uygulanan politikalarla yeni bir medeniyet anlayışını ortaya koymuştur. VII. yüzyılda başlayan İslam fetihleri Hz. Ömer döneminde el-Cezîre denilen bölgeye ilerleyerek bu bölgenin İslamlaşmasını ve uzun süre Müslümanların elinde kalmasını sağlamıştır. Asur coğrafyası olarak bilinen bu bölge; Anadolu-Irak ve Suriye’yi birbirine bağlaması hasebiyle de tarihi ve stratejik bir öneme sahiptir. Oldukça zengin, mümbit ovaları, akarsuları ve otlakları bol bir bölge olması, önemini daha da arttırdığı gibi bölgedeki devletlerin mücadele ettikleri bir alan haline gelmesine de sebep olmuştur.

Sa’îd Paşa’nın “Mir’âtü’l-İber” adlı eseri “İbretlerin Aynası” anlamına gelip dünya târîhi niteliğinde yazılmış dokuz ciltten oluşan ansiklopedik bir eserdir. Transkript yaptığımız sekizinci ciltte, Orta çağ İslam dünyasında el-Cezire olarak adlandırılan coğrafyada kurulan devletlerin tarihleri anlatılmaktadır. Mezopotamya coğrafyası, İran coğrafyası ve Mâverâünnehir coğrafyalarında kurulan devletlerin tarihleri anlatılmaktadır. Anlatılan bilgiler bir çok kaynakta yer alsa da, verilen bilgilerin kıyaslanarak anlatılması ve doğru sonuca ulaşma şekli ile okunmaya değer bir eserdir.

Eser iki bölümden oluşmuş olup, her bölümde farklı coğrafyalarda kurulan devletlerin tarihi hakkında bilgi verilmektedir. Bu eser aracılığıyla, Orta çağ İslam dünyası hakkında başka bir kaynağa ihtiyaç duymadan bu dönemde kurulan devletler ve siyasi tarihleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz. İslam fetihleriyle beraber Müslümanların ön plana çıkarak belli bir güce ulaşması ve sonrasında bu gücü destekleyici mahiyette Türklerin kurduğu devletler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Özellikle Büyük Selçuklu devletinin kurulma aşaması ve farklı coğrafyalarda kurdukları devletler hakkında derli toplu bilgilere bu eser ile ulaşabilmekteyiz. Said Paşa, eserde Haçlı Seferleri karşısında ırk ayrımı yapmadan bütün Müslüman devletlerin bir araya gelerek Haçlı birliğine karşı verdiği mücadeleleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

Sonuç olarak; Said Paşa'nın eserinde kaynak olarak kullandığı bilim insanlarının, Ortaçağ İslam tarihçisi olması, aynı zamanda anlattıkları bir çok olayı bizzat görüp yaşayarak eserlerine aktarmaları ve eser sahiplerinin kendi alanlarında belli bir şöhrete sahip insanlar olması, eserin bilimsel olarak da güvenirliliğini arttırıcı niteliktedir. Genel hatlarıyla anlattığımız bu bölümler eserde ayrıntılarıyla işlenmiş olup ismi geçen bölgelerin târîhi ve özellikleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

FİHRİST

Sahife

1 Cezire-i Mabeynü'l Nehrin Dairesinin Kurun-u Vustası

2 Cezire-i Mezkure Coğrafyasının Tebdilatı Siyasiyesi

7 Cezire Kıt'asının Kurun-u Vustası Hulasa-i Vekayi Târîhiyesi

14 Biladî Cezireden Diyârbekir Kurun-u Vustası Vekayi Târîhiyesi

15 Diyârbekir'de Âl-î-Eş-Şeyh Hükümeti

21 Âl-î- Eş-Şeyh Hükümetinin İnkırazından benî Mervan Hükümeti'nin
Teşkiline Kadar Diyârbekir Vekayîi

23 Diyârbekir'de benî Mervan Al-î Kürdî Hükümeti

51 Diyârbekir'in bekaye-i Ahvâlî

52 Diyârbekir'de Al-i Yinal Hükümeti

60 Hasankeyf ve Diyârbekir ve Mârdîn'de Hükümet Eden Artukiye Devleti

69 Diyârbekir'de Mülükû Eyyubiye Hükümeti

70 Benî Hülâgû zamânında Diyârbekir Vukû'atı

74 Bilâd-ı Cezîre'den Mârdîn'in ve Târîhiyesi

77 Mârdîn'de Devleti Artukiye'nin İlgâzîye Şubesi

99 Bilâd-ı Cezîre'den Musûl'un Kurûn-ı Vustayi vekayi Târîhiyesi

100 Bidâyeti Fetihden benî Hamdân Hükûmetine kadar Musûl Vâlîleri

118 Musûl'da benî Hamdân Hükûmeti

140 Musûl'da benî Mesyeb Hükûmeti

- 155 Musûl bekaye-i Vekâyî
- 160 Musul'da Atabegân Hükûmeti
- 173 Atebekân'dan sonra Musûl Vekâyî
- 175 Bilâd-ı Cezîre'den Cezîre-i ibn Ömer ve Sincâr'da hükûmet eden Atabegân
- 179 Cezîre-i Ma-beyn'ün-nehreyn bilâdından Urfa'nın vekâyî-i Târîhiyesi
- 191 Cezîre-i Ma-beyn'ün-nehreyn merbûtâtından Harbut'un hulâsa-i Târîhiyesi
- 193 Cezîre-i Ma-beyn'ün-nehreyn bilâdından hükûm-ferma olan mülûk-ı Eyyubiye
- 201 Fars (İrân) Memâlik-i bilâdının Kurûn-ı Vusta-i Vekâyî-i Târîhiyesi
- 202 Horasân memleketi Vekâyî-i Târîhiyesi
- 203 Horasân velât ü amâli
- 206 Horasân'da el-Tâhir Hükûmeti
- 214 Horasân'da benî Saffâr Hükûmeti
- 225 Horasân'da benî Samân Hükûmeti
- 232 Horasân'da benî Sebüktekin idâresi
- 239 Selçukîler ve Horasân'da Selçukîye Hükûmeti
- 261 Horasân'da Hârezmşâhîlerin ve ve Tatarların idâresi
- 268 Huzistan ve Luristân coğrafyasıyla Vekâyî'-i Târîhiyesi
- 292 Luristân Târîhî
- 292 Luristan-ı Kebir'de benî Fazlûye Hükûmeti vekâyî-i Târîhiyesi

- 296 Luristân-ı Sagır'da benî Hurşid Hükûmetinin Vekâyi-i Târîhiyesi
- 302 Bilâd-ı Fars'dan 'Irâk-ı 'Acem Memleketi Coğrafyasıyla Vekâyî'-i Târîhiyesi
- 306 'Irak-ı 'Acem Bilâdından İsfâhan Târîhî
- 309 İsfâhan'da benî Puveyh Hükûmeti
- 311 İsfâhan'da benî Kâkûye Hükûmeti
- 312 İsfâhan ve Irâk-ı Acem'de Selçukîye Devleti
- 330 İsmâ'îliyye Hükûmetinin Vekâyî'-i Târîhiyesi

HATA VE SEVAB CETVELİ

Sahife	Satır	Hata	sevab
114	11	Süleymân bin Yahya	Yahya bin Süleymân
221	11	Sicisân'da	Sicistân'da
227	19	benî Masan	benî Samân
243	3	Tağdı.	Tağıtdı
253	6	götürilerle	götürülerek
259	13	itilmişidi	itmişidi
263	16	erzlerine	üzerlerine
265	10	darıncaya	varıncaya

Harf ve noktaca bi'l-bedahe mâlum olan hatâlar cedvele konulmadı.

KAYNAKÇA

- ADSOY, Şerafeddin, “ Sa’îd Paşa ve Hulâsa-i Mantık Adlı Eseri”, **E- Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Kasım 2015, c. 7, S. 14, 351-368.
- ALBAYRAK, SAK, Vesile, “Sa’îd Paşa’nın Kasde-i Bürde Tahmisi”, **Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages,Literature and History of Turkish or Turkic**, 2013, S. 8/9, 523-559.
- APAK, Adem, **Anahatlarıyla İslam Tarihi**, 1.cilt, Ensar Yayınevi, 7.Basım, İstanbul 2011.
- ATALAY, Mehmet, “Ebû’l-Feth el-Bustî’nin Kasîde-i Nuniyye’sinin , Diyarbakirli Sa’îd Paşa Tarafından Yapılan Türkçe Manzum Tercümesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Erzurum 2005, S. 27, 145-154.
- AYDOĞAN, Saliha, “**Sa’îd Paşa Mîzânü’l-Edeb İnceleme-Metin-Dizin**”, (Tezin Türü “Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 2007.
- CARR, Hallet Edward, **Tarih Nedir**, (Çev.), Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yayınları, 22. Baskı, İstanbul 2018.
- COLLİGWOOD, R.C, **Tarih Tasarımı**, (Çev.), Kurtuluş Dinçer, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2010.
- Diyarbakirli Sa’îd Paşa, **Mir’atü’l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1304/1888, c. 1-5.
- Diyarbakirli Sa’îd Paşa, **Mir’atü’l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1305/1889, c. 6-7.
- Diyarbakirli Sa’îd Paşa, **Mir’atü’l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1306/1890, c. 8.
- Diyarbakirli Sa’îd Paşa, **Mir’atü’l-İber (Mufasssal Târîh-i Umûmî)**, Karabet ve Kasbâr Matbaası, İstanbul 1306/1890, c. 9.

İbn HALDUN, **Mukaddime**, 1.cild, İmaj Yayınları, Ankara 2004.

İNAL, İbnülemin Mahmûd Kemal, **Son Asır Türk Şairleri**, Milli Eğitim Basımevi, c. VII, İstanbul 1969. KADIOĞLU, İdris, Makalelerle Mârdîn III. Age, Bu divançe ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bakınız; MehmetbSa'îd Paşa, **Divançe-i Eş'ar**, Diyarbakır 1288, Muhammesler Bölümü.

KADIOĞLU, İdris, “Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Divanındaki Sade Türkçe Şiirler ve Şairin Hikmetli Beyitlerinde Ali Emîri Efendi'nin Yazdığı Nazireler”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Diyarbakır 2009.

KÜTÜKOĞLU, S. Mübahat, **Tarih Araştırmalarında Usul**, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, İbn Hallikan, **Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi**, 20. Cild, İstanbul 1999.

ÖZCOŞAR, İbrahim, **Makalelerle Mârdîn III Eğitim Kültür ve Edebiyat**, İstanbul 2007.

ÖZCOŞAR, İbrahim ve Diğerleri, **Diyarbakır: Alimler, Ârifler, Edîpler**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.

ÖZTÜRK, Necdet, **İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları Osmanlı Tarihçileri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2018.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicil-i Osmanî 5**, Hazırlayan: Nuri Akbayar, Târîh Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

ŞEŞEN, Ramazan, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İSAR vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

ŞİMŞEK, İshak, “ **Sicil-i Ahval Defterlerinde Diyârbekirli Yöneticiler** ” , (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”), Mârdîn Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Mârdîn 2013.

TOGAN, Velidi Zeki, **Tarihte Usul**, Enderun Kitabevi, 3.Basım, İstanbul 1981.

TUĞLUK, İbrahim Halîl “Sa'îd Paşa'nın Miratü'l İber Adlı Eser Üzerine”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Nisan 2016.

UĞUR, Mücteba, Mardinli Abdüsselam Efendi, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 1. Cild, İstanbul 1988.

YEŞİLÇİÇEK, Vedat, “Edebiyatımızda “Nazariyat Tartışmaları” ve Mizanü'l Edeb Adlı Eserin Bu Tartışmadaki Yeri ve Önemi”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Uşak 2010.

YILDIZ, İrfan, “Mimari ve Süsleme Özellikleri Bakımından Sait Paşa Konağı (Süleymân Nazif) Evi”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Diyarbakır 2016.

